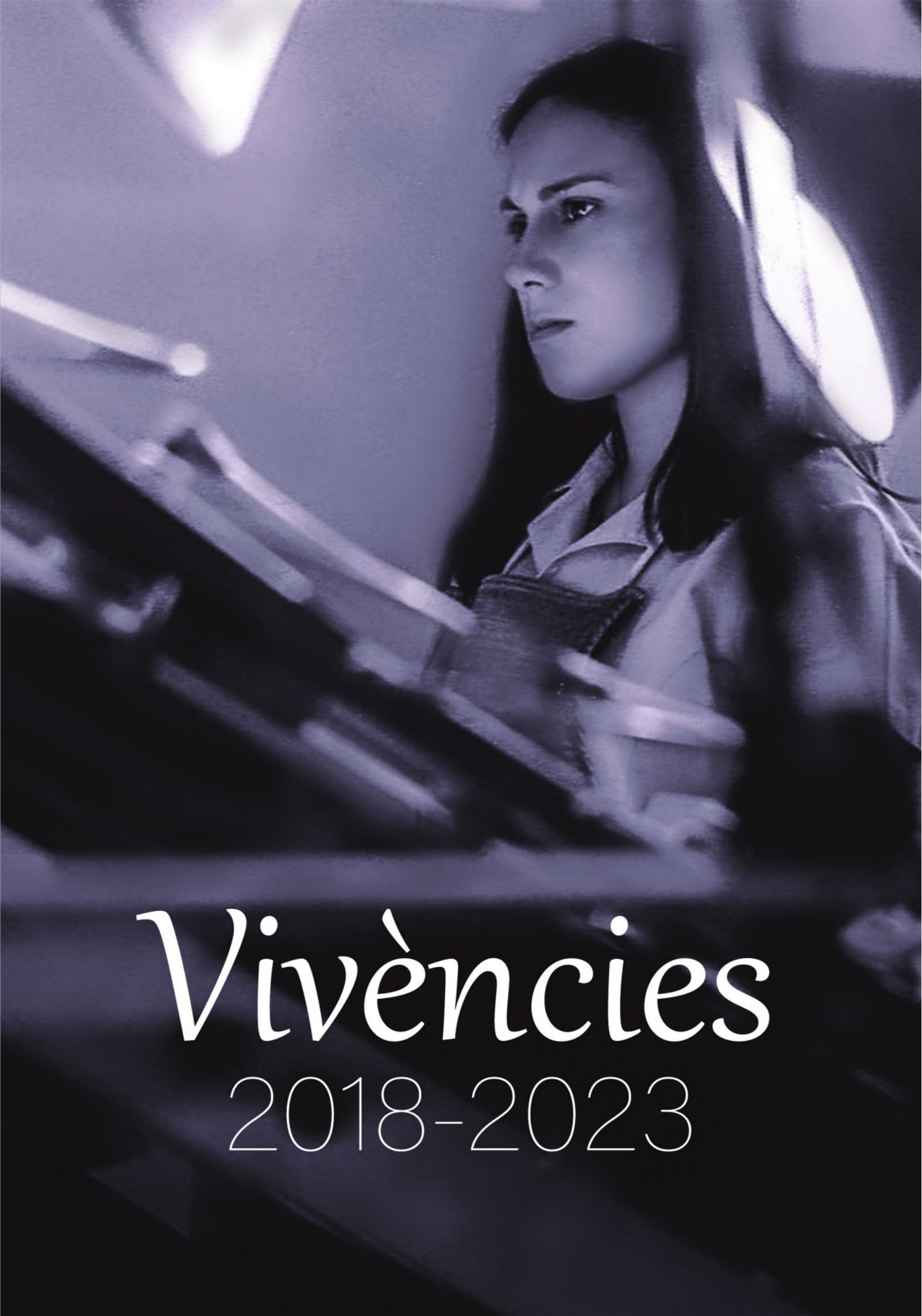

Vivències

2018-2023

Vivències

2018-2023

IES XIMÉN D'URREA
COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO
IES L'ALCALATÉN
CP D'FPA TIRANT LO BLANC
LA SALLE

Museu de Ceràmica de l'Alcora

L'ALCORA PATRIMONI Viu

Puértolas Pardo

IES L'ALCALATÉN

C.F.P.A. Tirant Lo Blanc

La Salle L'Alcora

VIVÈNCIES 2018-2023

Primera edició: 2023

© dels textos: els autors

© de la presentació: Juan Carlos Olaria

© de les imatges: els propietaris i/o depositaris

© del diseny i la maquetació: Enric Flors

© de l'edició
Museu de Ceràmica de l'Alcora
C/ Teixidors, 5
12110, l'Alcora

Depòsit legal: CS 515-2023

Imprés a Espanya - *Printed in Spain*
Impressió: Llar Digital

Queden prohibits, dins dels límits contemplats per la legislació vigent, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, siga informàtic o mecànic, el lloguer o qualsevol altra forma de cessió sense la prèvia autorització per escrit dels titulars.

Taula

Editorial 5

2018

Vicent Pastor Ferris 8
Maruja Palau Rubio 11
Manuel Solsona Pallarés 12
Plácido 14
Fernando Maeso 16
María Luisa Porcar 21

2019

Vicent Gallén 25
Francisco Beltrán Fabra 27
José Martí Bartoll 29
Asunción Vilar Martí 31
Maria i Trinidad Pallarés Nebot 34
Rosario Ribés Tomàs i Maria Victòria Pallarés Andreu 36
Salomé Vilar Martí 39
Cristóbal Bernat 44
José Tena 47
Juan Peñarrocha 49
Julián Vicente Pallarés 53
Pilar Montoliu Montoliu i Manuel Gozalbo i Nebot 55
Manuel Montserrat Sanahuja 59
Enrique Querol i Maruja García 62
Paco Cervera Negre i Carmen Montoliu Tarragó 65
Vicent Garcia 68
Ximo Vilarroig Sidro 71

2020

Manolo Negre 75
Manolo Gayet Guillamón 77
Joaquín Mallol Castán 79
Martín Moliner Escriche 81
Reyes Castán 84
Ana Moliner 86

2022

Antonio Nomdedeu 89
Fernando Caballero Prieto 94
José Ramón Peña Navarro 96

2023

Fàtima Frix 99
Luis García López 104
Ionela Nastase 106
Romina Vanesa Podio 109
Gonzalo Rodríguez 111
Félix Rodríguez 113
Salva Bustabad 115
Verónica Redondo 117
Pedro César Gach 119
Gregorio Infantes Pérez 121
Fernando Redolat 123
Manuel Pintor Fernández 125
Juanjo Cortés Bou 127
Juan Enrique Chiva Rovira i María Rosa Gallén Lluesma 129
Remedios Odina Guillamón 130
Vicente Sancho Grangel 132
Maria Carnicer Herrero 135
María Isabel Macián García 137

Editorial

El mes de setembre de 2017 el Museu de Ceràmica de l'Alcora va convidar als centres docents del municipi per a parlar d'un projecte vinculat a la recuperació de l'antiga Reial Fàbrica de Ceràmica i Pisa de l'Alcora, la Fàbrica Gran.

Què podíem aportar, què podíem desenvolupar, què podíem treballar des de les aules va ser l'objectiu. El repte era i és gran, alhora que motivador. Treballar amb el patrimoni existent, tot creant-ne de nou, no resultava fàcil d'incorporar.

Hi jugàvem amb dos importants avantatges d'inici: comptàvem amb la seguretat i saber fer del mateix Museu i del seu personal i, sobretot, comptàvem amb un patrimoni no material, no visible, però de gran importància social i cultural.

Aquest patrimoni no visible, és a dir, immaterial, no era altre que els testimonis vitals, les experiències, en definitiva, les vivències, de la població local i comarcal vinculades a la producció ceràmica industrial.

D'aquesta manera, naix el Projecte Vivències Reial Fàbrica. Un projecte ideat per a l'etapa educativa de l'educació secundària i que implica múltiples àrees o matèries escolars per al seu desenvolupament.

La idea, repetim, consistia a desenvolupar un projecte basat en fonts orals (entrevistes) i que es concretaria en tres punts: en primer lloc, aprofitament dels recursos de l'entorn que, en aquest cas, representen les experiències laborals i vitals, els testimonis de treballadores i treballadors de la indústria ceràmica local; en segon lloc, autogestió del procés de creació per part de l'alumnat, i finalment, la creació d'un producte final al servei de la comunitat.

Aquest producte final consistiria a: vídeos de les entrevistes, publicació de les transcripcions de les converses i un videoresum final amb els fragments més destacats de totes les entrevistes realitzades per l'alumnat.

Vivències RF s'inicià el curs escolar 2017-2018 des de dos centres d'educació secundària per a abraçar, l'actual curs 2022-2023, a la totalitat de centres de secundària de l'Alcora, concertats i públics, i al Centre de Formació de Persones Adultes Tirant lo Blanch. L'estreta col·laboració entre centres i museu ens ha proporcionat un enriquiment educatiu extraordinari. El projecte ha posat en contacte a les generacions de majors i menuts, ens ha permés aprendre de mode directe i significatiu, ha possibilitat ser part d'un patrimoni que recupera els testimonis personals que es constitueixen en elements d'identitat local i, finalment, aquest projecte ens educa en la construcció del coneixement i en la cooperació entre entitats educatives, culturals i la mateixa societat de l'Alcora i la seua comarca.

Volem, alhora, retre homenatge públic a unes generacions que van viure unes circumstàncies sociolaborals, econòmiques, culturals i polítiques molt complexes.

Tot el nostre agraïment per proporcionar els seus testimoniatges vitals sobre el treball amb processos de producció molt diferents dels actuals.

Agrair, igualment, la seua contribució a la creació d'un fons patrimonial nou per a la societat sobre la base del potencial dels testimoniatges proporcionats.

Finalment, gràcies per evidenciar una memòria que impedisca l'oblit de tot el sacrifici realitzat per les generacions de treballadores i treballadors que ens van precedir i que han contribuït a la configuració de la nostra societat actual.

Juan Carlos Olaria Porcar
Docent-Coordinador del Projecte Vivències RF

L'Alcora, 27 de juny de 2023

8
41
ROJIZO
carmin
25

2018

Vicent Pastor Ferris

83 anys, l'Alcora

Interior del pis ocupat per la portera

IES XIMÉN D'URREA - 1r d'ESO

Entrevistadors: Laura Nebot Balaguer, Marc Padilla Ibáñez, Macarena Carrillo Puerto i Lucía Porcar Nebot Gozalbo

Entrevista realitzada al senyor Vicent Pastor Ferris, més conegut a l'Alcora com el Curret, nom que li ve degut a una malformació que té de naixement en el braç esquerre. El senyor Vicent, sent un xiquet, va tindre relació amb la Reial Fàbrica del comte d'Aranda.
El dia 25 de gener, el senyor Vicent, ens va invitar a sa casa a l'Alcora, just davant de la vella fàbrica del comte d'Aranda, on va compartir amb nosaltres alguns dels records de la seua infància. Als seus huitanta-tres anys, amb bon grat va contestar a les nostres preguntes. Abans de començar ens va dir que aquesta era la seua primera entrevista, però que no seria l'última, ja que des del Museu de la Ceràmica d'Alcora també han d'anar a parlar amb ell perquè els conte com va ser aquell temps.

Senyor Vicent, en quin any va nàixer vosté?

Vaig nàixer l'any 1935

D'on ve la seua relació amb la fàbrica?

La meua relació ve des d'abans de nàixer. Quan la fàbrica encara pertanyia al comte d'Aranda, ma mare, Maria Ferris Cervera, va entrar a treballar com a portera i ama de claus de la fàbrica i criada de l'amo. Ella era l'encarregada d'obrir les portes quan els treballadors arribaven tots els matins i tancar-les quan aquests acabaven la seua jornada de treball. També *tenia de* cuinar, llavar, netejar, ets, en la casa de l'amo. Ma mare va ser l'última portera que va tindre la fàbrica abans de tancar les seues portes.

Com era sa casa?

La meua família va viure en dos cases distintes que pertanyien a la fàbrica. La primera estava situada en la part de l'edifici que hui segueix en peu, en la planta

María Ferris Cervera, mare de Vicent Pastor

Figura de caçador, de Manolo Pastor Ferris

baixa, al costat de la porta d'accés a la fàbrica. Era xicoteta, teníem prou per a viure encara que poques comoditats. Dos o tres estades, una xicoteta cuina i no hi havia vàter. La segona casa en què vam viure estava en el cantó dret de la fàbrica, just on ara hi ha una església evangelista, era més o menys com l'altra i com estava en el cantó nosaltres l'anomenavem «la casa del cantó».

Recorda quants treballadors hi havia en la fàbrica quan vosté era menut?

Això no ho recorde molt.

Son pare també treballava a la fàbrica?

No, mon pare anava amb un camió.

Hi vivien més famílies en la fàbrica?

No, només vivíem nosaltres i l'amo tot just dalt.

Fins a quin any va viure en la fàbrica?

No ho recorde molt bé, però més o menys fins als catorze o quinze anys.

Quins records té d'aquella època?

Recorde que al pati de la fàbrica estava el forn on fonien l'or per pintar els detalls en la ceràmica; Manolo, el meu germà major i jo jugàvem allí. També m'agradava molt anar a caçar els pardals que feien nius en els arbres que hi havia dintre de la fàbrica. Llavors els carrers eren de terra, no estaven asfaltats com ara i tots els dies, abans d'anar a l'escola, agafava un sac i replegava el fem que els cavalls i els carruatges deixaven prop de la porta. Mon pare ho emmagatzemava i quan ja hi havia molt ho venien. Ma mare em rentava i jo me n'anava cap a l'escola. En aquell temps hi havia una escola en la plaça del [...] hi ha la joieria de Bayo. Al meu mestre també li deien Vicent, Vicent Fabregat.

Vicent, vosté va nàixer un any abans de la Guerra Civil espanyola, era molt petit quan tot aço va passar, però per part dels seus pares ha sentit contar si durant el conflicte la fàbrica va parar la producció o pel contrari van seguir treballant amb normalitat?

Jo no sé res del que va passar llavors; tal com heu dit, era molt xicotet. El que si recorde haver-li sentit contar a mon pare, és que durant la guerra a la fàbrica hi havien soldats que van estar vivint allí algun temps. Quan tot açò ja havia passat mon pare va trobar 12 bombes abandonades dins del recinte de la fàbrica. Mon pare va anar a parlar amb la Guàrdia Civil per a informar-los de la troballa. La contestació va ser que les llancés dins d'un pou que hi havia en la fàbrica i que no digues res a ningú. A hores d'ara no se si encara estaran allí. També he sentit contar prou vegades, als meus pares, que després de la guerra hi havia molta misèria i que la fusta de la casa estava envaïda de xinxes.

Recorda qui era l'amo en aquell temps que vosté va viure allí?

No molt. Crec recordar que eren dos. D'un no puc contar molta cosa, l'altre era de Saragossa. Este és al que ma mare li feia la feina. El dia que vaig prendre la comunió, el convit va ser a la fàbrica i va ser ell el que va m'ho va pagar. També li va prometre a ma mare, que com jo tenia la malformació del braç i potser em fora difícil guanyar-me la vida quan fora gran, ell em donaria una acció de la fàbrica perquè visqués tranquil. Ma mare no ho va voler acceptar en aquell moment, li va dir que ja ho faria més avant. La cosa va ser que l'amo va anar-se'n a Saragossa, va contraure una malaltia de la qual va morir i jo em vaig quedar sense res, ja que no hi havia cap paper signat.

Conserva en sa casa alguna peça de les que es feien en aquella època?

No, d'aquella època no tinc res, la meua família no s'ho podia permetre. Tinc figures fetes pel

meu germà major Manolo anys després, ja que ell va entrar a treballar a la fàbrica fent figures de terracota. Va rebre molts premis inclús el rei rmèrit Don Joan Carles I, té una figura feta pel meu germà.

Ens deixaria fer unes fotos a eixes figures?

Clar que sí. També des del balcó de ma casa podeu fer una fotografia del que queda de la fatxada de la fàbrica i de la casa on jo vaig viure.
A més a més, si voleu, podeu fer una foto d'un retrat de ma mare per incloure'l en el vostre treball.

A part del seu germà, recorda a algun altre artista de l'època?

Al que més recorde és a Vicente Boleme, un artista local, més conegut en el poble com a *Sento Belome*.

En l'última època que la fàbrica va estar en funcionament es feien les mateixes coses que al principi o unes altres?

En la fàbrica sempre es va fer el mateix. Plats, figures, safates, etc. L'únic que van fer de nou poc abans de tancar, són eixos taulellets que es col·loquen en les llars a manera de quadre. Solen tenir dibuixos d'oficis, caçadors, etcètera.

Hi ha alguna cosa curiosa que no ens haja contat, alguna cosa de les que no ixen als llibres i que vosté sàpia?

Doncs no sé. Vos he contat el del passadís?

No.

Des de la fàbrica fins a l'església de Sant Francesc, a la placa del Convent, hi havia un passadís per baix del carrer. Aquest passadís estava dividit en basses. Allí posaven fang líquid i el tenien perquè fermentés. Aquest fang s'anomena *laxa*. Les reserves d'aquest fang no eren moltes i quan de la fàbrica preguntaven «Com tenim les basses?» la resposta quasi sempre era la mateixa: «Hi ha poca laxa». Degut *a d'açò*, encara ara en l'Alcora, hi continua havent un dit que ve d'aquells temps. Quan una persona diu alguna ximpleria o alguna cosa sense molt de trellat, se li diu «Que poca laxa tens». També m'agradaria contar-vos una cosa, que no té a veure en la fàbrica. El meu germà i jo no havíem nascut, els nostres pares vivien davant de l'ajuntament on estava la bassa de la vila. Va ploure moltíssim i el barranc que hi ha on posen ara el mercat, baixava d'ample en ample. Mira si va ser forta la barrancada que es va endur la casa de mos pares i a ma mare la va tirar dins de la bassa de la vila. Per sort, va caure damunt d'un cabiró i els veïns la van ajudar a eixir, encara que del colp va perdre al que haguera sigut el nostre germà o germana major. Este fet encara es recorda en el poble com «El diluvi de l'Alcora».

Vicent, quan vosté va ser major, també es va dedicar al món de la ceràmica?

No xiquets, jo no he treballat mai en una fàbrica de ceràmica. Sempre he treballat en la bàscula municipal de l'Alcora, en els seus tres emplaçaments.

Doncs moltes gràcies, senyor Vicent per la seua col·laboració. Ens ha sigut de gran ajuda per al nostre treball.

També vam parlar amb Antonio Gozalbo, professor d'història de l'institut Ximen d'Urrea. Ell ens va contar que els dos germans que van comprar la fàbrica descendien de Llucena.

Bassa de la vila

Maruja
Palau Rubio

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Nerea Puchol Peña, Núria Ribés Gozalbo, Uxia Carballo Durán i Sara Campos Marzà

Coïen el material en forns *morunos*. Anaven dos dies de temple, en poquet foc i anaven agafant calentor i després ja li tiraven la calada més apressa fins que el material es coïa. Havien d'estar uns quants dies fins que descapollaven el forn perquè anara gelant-se i quan ja el podien tocar i no es cremaven llavors traïen el material. Després, es feien muntons de taulells i es posaven unes gotetes de fang entre piló i piló perquè no s'apegaren entre ells.
Al pare del meu iaio li deien Toni la Carreta perquè tenia una carreta, l'única de tot Moró. Una carreta era llarga i carregava el doble que un carro. Tenia les rodes més reforçades i més xicotetes. Mesurava uns sis metres de llargària, i com la roda era menudeta, no voltava tant com els carros. No obstant això, no hi havia moltes perquè només s'aprofitaven per a portar llenya.
Les muntanyes sempre estaven netes, ja que a la gent li interessava agarrar l'herba. Els pins els guardaven i quan ja eren ben grans els tallaven les rames. Entre una rameta de pi que replegaven, una argilaga i dos o tres romers, ja feien un garbell.
La terra per a les fàbriques la treien del Mas Vell, que es troba entre l'Alcora i Onda, prop de l'embassament del Sitjar. Aquella terra era argilosa. A Moró es treia la terra de la Font Juncosa, del barranc de Forés i del bancal Redó, de Correntilla en treien, de la Boia i del camí la Regina.
La terra la mesclaven amb sauló de la rambla perquè no fora tan forta, perquè si no, badava en gènere. Llavors, ajuntaven la proporció d'argila que ells volien i un poc de sauló i ja no badava.
Per a tallar l'herba utilitzava una aixada o un falçó (corbats i amb dos dits de ferro). Segons la malea n'utilitzaven un o un altre. Si eren argilagues, l'aixada per a no punxar-se; i si era romer, en falçó.
Als dotze anys la meua àvia ja anava a fer garbells de llenya.

Manuel Solsona Pallarés

L'únic pintor de ceràmica de Llucena, ha treballat tota la vida pintant taulells

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Teresa García Nebot, Alba Gallén Celades i Kilian García Abril

Tenien màquines en aquella època per a pintar la ceràmica?

No teníem màquines; es feia tot a mà.

Com es tractava el material abans de pintar-lo?

Abans de pintar, *teníem que* fer el fang, treballar-lo i en motlles es feien els plats que es coïen en un forn *moruno* a uns 1.000 graus i després s'esmaltaven. Els primers esmalts es feien *de arna* de quars i de plom. Una vegada esmaltats es procedia a passar-los l'estergit *en* el carbonet i ja es podien pintar.

Com es creava el dibuix?

Abans de pintar calia fer el dibuix en un paper i després punxar-lo amb una agulla de cosir.

Més o menys, quant de temps costava pintar un cànter? I un taulell?

Un cànter costava de pintar un dia o dos, depén de la grandària. El taulell també depén: del dibuix i de la complicació del dibuix, però es pintaven també *en* temperes.

Quantes persones s'encarregaven de pintar?

Hi havia *vàries* persones i cada un s'encarregava de pintar una cosa.

Quina era la pintura que utilitzaven?

La pintura que s'utilitzava era a base d'òxids de minerals mesclats amb un esmalt transparent i lletós.

Quina classe de pinzells s'utilitzaven?

Els pinzells que s'utilitzaven es feien de pèl de la barba dels *xotos* i la cua d'una canya.

Quantes naus gastaven per a pintar?

Les peces pintades es deixaven en cadiretes preparades per a aquest fi.

Quantes naus s'utilitzaven per a deixar assecar la pintura?

Es pintava en una sala gran amb taules preparades.

Pots dir-nos algun exemple de coses que pintàveu?

Jo he pintat a mà taulells, plats, gerres i tot tipus de menesters que s'utilitzaven en la cuina d'una casa.

Llucena

Plácido **Nebot**

86 anys, Costur

Camió del tio Pepe, Costur

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Marc Fortanet Rosay, Damaris Centelles Lora, Intisar Inane Tahiri, Eduardo Giurca i Noah Vicent Ferrer Schaap
Entrevista: 3/02/2018, a la llar de pensionistes de Costur

Com es carregava la malea que anava cap a les fàbriques de ceràmica?

Es carregava en carros i després en camions.

Quan es portava la malea? Tots els dies de dilluns a diumenge?

Anava a tallar la malea la gent, tots els dies que podia. I jo la comprava i en els carros... la malea tallada. Me la tallaven per a mi, jo la pagava i la portava a les fàbriques a on me la pagaven.

I vosté la portava en carro o ja hi havia camions?

Catorze o quinze anys en carro i després... quatre o cinc anys en camions. I després, *se* va acabar la malea i se'n van anar els camions a treballar per a les fàbriques, a carregar el taulell.

Més o menys, quants diners podia costar un carro de malea?

Es pagava en pessetes, però ara jo no me'n recorde. Això era *hasta* l'any 63. *Antes* de l'any 63 i a l'any 63 vaig comprar jo, que va ser l'any del diluvi que *se* va emportar allò de la Rambla... del 63 a l'any 68 anava en camió... aproximadament. Després, ja es va acabar la malea i els forns ja no anaven en malea, que els forns ja eren més moderns i *se'n* vam anar a portar el taulell a Barcelona. Per aprofitar el camió.

Va arribar a carregar llenya per a la Real Fàbrica de l'Alcora?

No, algun carro vaig portar, però *lo* meu era més cap a Ribesalbes. Portava llenya per a quatre fàbriques de Ribesalbes.

Vosté sap més o menys quines eines [hi havia] per a tallar la malea?

Aixades especials, aixades més estretes i com pegaven damunt de les roques havien de ser més fortes.

Pagaven molt per a la talla de la malea?

Això, no ho puc dir, perquè no me'n recorde, però pagaven una misèria. Ara, en aquella època aquells diners, eren diners. Jo vaig comprar *el* Ebro nou de trinca i va costar 60.000 duros o 65, que ara serien això 10 milions *lo menos*. Un home en aquella època tenia uns 10.000 duros al banc i menjava dels interessos!

Més o menys al dia, què farien, un viatge?

En el carro eren 24 hores. Entre que anaves a carregar a la Rambla (de la Viuda) i anaves a descarregar allà. En el camió es feia més.

I recorda el jornal?

No. Serien *a lo millor* 10 o 15 pessetes o una cosa així. Jo tinc huitanta-sis anys i en tenia *entonces* díhuit o dènou, o setze quan anava en carro.
En aquella època els diners rentaven. No com hui. Hui se'n guanyen molts, però també tot costa molt. Jo no podria comprar el meu camionet. Però també no *se* tenien capritxos com hui i la gent només portava una muda.

Recreació de la càrrega de malea a Costur, activitat organitzada pel Museu de Ceràmica de l'Alcora amb el CEIP Costur (Curs 2018-2019)

Fernando **Maeso**

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO - 3r d'ESO

Entrevistador: Josep Clar
Entrevista: 16/04/2018, a l'espai de l'antiga Fàbrica Gran

Hola, bona vesprada, soc Josep. Estic amb Fernando Maeso perquè ens conte el perquè del *boom* ceràmic a l'Alcora.

Espero poder introducir en unos diez minutos la evolución de la cerámica y las razones que ha habido para llegar hasta la situación de hoy en día.
Ya desde que tenemos noticia allá por 1233, cuando la conquista de l'Alcora, ya se mencionaba en la carta puebla los muchos hornos y tejares que había y luego, por datos recogidos por historiadores, eso ha continuado, porque entonces también era normal que la mayoría de los pueblos tuvieran su propia alfarería porque todos los usos domésticos eran de cerámica además de la necesidad de adoquines o ladrillos.
La razón principal de que el conde eligiera l'Alcora y sus dominios era por la cantidad de minas que había en la proximidad de la población y también, sin duda, por la proximidad al mar y la posibilidad de exportar la producción a las zonas de Sudamérica.
Ya el conde vio también la cantidad de alfares que había y gente conocedora de su oficio.
En el transcurso del tiempo, muchos operarios y pintores descontentos montaron sus *fabriquetes*, que hubo muchas, aunque estén poco documentadas; es parecido a lo que ocurrió aquí durante la época de los años cincuenta del siglo pasado en adelante, que hubo varias oleadas de trabajadores que montaron sus fábricas.
Volviendo a la fábrica del conde, fue fundamental para todos los pueblos del alrededor para que se montaran fábricas de cerámica en Ribesalbes, en Onda...
Y ya llegados aquí, a finales del siglo XIX, se implantó en l'Alcora la primera o la segunda fábrica propiamente dicha de azulejos, que fue la Fábrica de Azulejos Sanchís y ya desde entonces, antes de la Guerra Civil había nueve fábricas –se quedaron con tres porque se arruinaron– y ya después de la guerra, por el

año 1952, empezaron a instalarse de cuatro a seis fábricas en l'Alcora, y así hasta un centenar hasta el año 2000.
Ha habido años en que lo habitual era que de una empresa en que uno trabajaba, igual que ocurría en la fàbrica del conde, gente inquieta y con ganas de promocionarse pues montaron sus fábricas que recuerdo que se juntaban... catorce socios, o hasta nueve socios y con cantidades de cincuenta, sesenta o setenta mil pesetas cada uno montaban una fábrica que más que una fábrica era un gallinero, porque todo eran paredes de bloque, unos cuchillos de madera, sin lucir, a veces sin pavimentar... y así, después de esa oleada, cuando esos ya empezaron a ser mayores, de sus propias fábricas vieron cómo otros trabajadores que volvieron a montarse su fábrica.
Y aun hubo una tercera generación, entre los años cincuenta y noventa, que nació de las empresas anteriores. O sea, que l'Alcora tenía una industria que había nacido de trabajadores que anteriormente se habían iniciado en otras empresas. Realmente, las fábricas clásicas de azulejos eran unas tres o cuatro entre un centenar o alguna más que se construyó en l'Alcora. Entonces, esos son los antecedentes del porqué aquí ha habido ese movimiento de la industria. Realmente, aquí solo hemos hecho azulejos; ha habido otras ciudades que han hecho azulejos, cerámica... Aquí la agricultura tenía poco valor y no era competitiva y por lo tanto toda la gente, a medida que la agricultura iba cayendo del todo, más interés se ponía y más inversiones había en la industria.

Entonces, tengo entendido que tú trabajaste en la cerámica, ¿no?

Yo, la primera vez que trabajé, trabajé aquí (señala el espacio donde transcurre la entrevista).

¿En este lugar?

Sí. Ahí hacía yo preparativos de la arcilla, el "pan" que decíamos entonces. Y la prensa estaba ahí (señala el espacio a la izquierda de donde transcurre la entrevista). Una prensa de un solo molde... y aquella iba con luz...
Diré una cosa... Yo trabajé en esa fábrica, que tenía de nombre el Cacau, pero realmente era la BIC y después trabajé a continuación, un año después, en la fábrica de Badenes, que primero fue una fábrica de cerámica, y hacíamos azulejos... si las dos fábricas hubieran estado juntas... se hacían azulejos sin usar energía eléctrica, fue porque no había entonces, porque el esmalte se cocía con cáscara de almendras porque tiene un poder calorífico fuerte...
Pero si [las dos fábricas] hubiesen estado juntas era hacer azulejos sin luz eléctrica, solo para alumbrado.

Entonces, ¿sabrías decir cuál era el proceso que se seguía?

Sí, el proceso que seguían... en aquellos tiempos era un proceso, luego han habido muchos procesos...
Allí, pues empezabas, por un lado, ibas con el pico y la pala y el capazo para cargar el carro con caballerías o tractor, que era lo más que había entonces... íbamos a la mina y allí, "pom, pom," cargábamos y para acá y por otro lado estaban los camiones que iban a cortar maleza de los montes para el bizcocho, para los hornos árabes, la leña era para los hornos de pasajes.
Aquí en l'Alcora, un 17 de enero del año 1946, hubo una helada que heló muchísimos árboles y de esos árboles se utilizó la leña para los hornos de pasajes. En el año 1956 hubo otra helada tremenda que acabó con numerosas *garroferes*, o sea, el tiempo también proveía de leña... Respecto a las malezas, la gente iba al monte; era un trabajo fuerte, yo recuerdo que tenía un amigo que de bien pequeño, a los doce años, ya iba a cortar la maleza y ni guantes podían comprarse ni nada, casi todo lo cogía con la mano, recuerdo que tenía las manos que parecían el crepé, tendría un centímetro de piel. Aquella gente se subía a los montes, cortaba las aliagas, los pinos, en fin, toda clase de maleza y la cargaban; la gente que iba a cortar esa leña cobraba a tanto la carga, una carga eran dieciséis gavillas, esa carga la subían al carro o al camión con una *forca* y debían ir con mucho cuidado, especialmente en días de mucho viento, por el riesgo de que volcasen debido al gran volumen y el poco peso relativo que llegaban a transportar. Una vez llegaban a la fábrica la descargaban en el horno árabe y en el horno de pasajes, unos 20 pasajes en aquella época, luego se llegaría a 100. El horno de pasajes tenía una pequeña inclinación para que el hombre con la horca empujara, no fuera muy pesado y no se hicieran *barracas*, que decíamos.
El horno árabe se pasaba ocho días cociendo, luego se tenía que dejar enfriar un poco, pero como en aquellos tiempos se tenía que construir tanto, ya que estaba todo derruido [como consecuencia de la guerra], en realidad los hornos no se dejaban enfriar. Como podían, los hombres, con guantes, a cuatrocientos grados centígrados, recogían el azulejo y abrían un paso para que se enfriara poco a poco para evitar que del contraste de temperatura reventara el azulejo.

Posteriormente, lo conocí yo trabajando en la fábrica de La Paloma, se pasaba al esmaltado, que era a mano... Aquello era centenario, yo recuerdo que había una tina de zinc, llena de agua, y cogías un azulejo, le dabas así (gestualiza) un golpe los más plano posible con el agua y lo mojabas, y lo quitabas en seguida para que no cargara más agua en un lado que en otro porque, como cargase más en un lado que en otro luego, allí, chupaba menos esmalte y se notaba un fallo del azulejo. A continuación lo dejabas así (gestualiza) en unas maderitas y el esmaltador, que era el único oficial de primera que había en la fábrica, lo cogía y, con otra tina llena de esmalte, tenía la habilidad de darle así (gestualiza) al esmalte, salía volando y caía encima del azulejo y el hombre hacía así (gestualiza) rápido para que saltara todo el esmalte que sobrara y se quedara lo más liso posible. Luego rascábamos los lados que quedaban sucios, a continuación se ponían uno a uno, encarados en filas cruzadas para poderlos coger y de ahí se llevaban a *les cadiretes* que se llamaban, que eran las precursoras de los actuales *boxes* de hoy en día. Y ahí se dejaban en el horno, que el horno en la parte de delante era más alto, para darle la pendiente.
Luego se clasificaba todo a mano. Antes había hombres con una habilidad tremenda con el bizcocho; como no salían todas las piezas buenas, salían las piezas pegadas unas a otras y tenías que darles un golpe de canto para que se soltaran, las cogían y las encaraban para que no se pegaran mucho las costillas. Para ello, con gran habilidad, las pasaban con una piedra de río plana y redonda, con la misma mano tocaban la piedra y le daban un golpe al azulejo... bueno, había gente a la que no le veías los dedos ni las manos de lo rápido que hacían el proceso, miles y miles de movimientos al día, hasta 6300 azulejos al día a mano en unas prensas eléctricas.

Y eso, ¿con qué edad lo hacías?

Yo, con catorce años. Y llegábamos a hacer... éramos, con aquella habilidad que tenías, como muchos oficios que los ves y te dices ¿cómo es posible?... pues éramos más rápidos que las prensas automáticas que salieron más tarde e incluso que las de hoy.

¿Más rápido que hoy?

Lo que pasa es que nosotros hacíamos un solo azulejo. De las máquinas de ahora, azulejos como los que hacía yo, suelen hacer, algunas, doce; una hilera de seis y otra hilera de seis, y encima, nosotros, como los platos no se podían calentar con resistencias eléctricas, cada siete u ocho azulejos, según la humedad que tenía la arcilla, teníamos que limpiar el molde, o sea, que cada siete u ocho veces había que limpiarlo. Cuando las prensas automáticas tuvieron resistencias podían hacerse [sin interrupción] hasta 3000 moldes, entonces para hacer eso, parando a limpiar cada siete u ocho veces, pues 6300 veces, que eran tres jornales, 2100 era un jornal, yo recuerdo que nos hacíamos 17 jornales semanales.
En un año ganábamos dos jornales y medio, para vivir.

¿Eso no es un trabajo muy duro, sobre todo para un chico de catorce años?

Catorce, quince y dieciséis que trabajé en las prensas. No es cuestión de si era duro o no.

La necesidad, ¿no?

Es lo que había, no había otra cosa.

¿Y el oficio cómo se aprendía?

Entonces la legislación laboral permitía pinches de catorce hasta dieciséis años, de dieciséis a dieciocho dabas el paso a peón. Entonces cobrabas como pinche. Yo recuerdo que cuando entré a trabajar en la Magdalena del año 1953, el jornal que cobraba yo al día era de 6,25 pesetas, 44 pesetas a la semana, que quiere decir que cobraba 0,25 euros a la semana. Lo que pasa es que las cosas eran más baratas, pero no todas... El pan, no. En aquellos tiempos la administración más importante de España era la Comisaría de Abastos; un kilo de pan, fuera de lo que te asignaban por racionamiento, costaba 12 pesetas, y el jornal de un hombre 10 pesetas, habiendo entonces en cada casa cuatro, cinco, seis hijos...

No habría suficiente para todos...

Cualquier mujer de aquellas podría ser mejor ministra de Economía que los que hay ahora. Cualquiera de ellas. Porque a ver quién hace eso de mantener una casa en aquellas condiciones...
Ahora, la gente se vestía con la ropa que les sobraba a otros, con ropa mil veces apedazada... En definitiva, el primero que se levantaba se ponía los zapatos, los únicos que había.
Eso existe hoy en día en muchas partes del mundo, es actual. Aquí nos ocurrió entonces, a otros les ocurre ahora.

Te refieres a la situación actual de los países del Tercer Mundo.

Efectivamente, del Tercer Mundo, ya lo creo.

¿Había algún requisito para poder empezar a trabajar en una fábrica?

Había una legislación que prohibía que se trabajase antes de los catorce años, pero, como no estaba prohibido el tener hambre, la gente trabajaba cuando encontraba sitio.

Es decir, que podía haber gente trabajando antes de los catorce años.

Hombre claro, yo mismo empecé a trabajar a los doce años, y otros amigos míos y de mi quinta incluso antes, algunos más tarde, pero pocos.

Y, volviendo al tema de la producción, ¿cuántos hornos dirías que habría por fábrica?

Según época. Nosotros llegamos a hacer, aquí en l'Alcora, aproximadamente el 33 % del azulejo que se fabricaba en España. Incluso, l'Alcora sola hacía más azulejos que toda Inglaterra, o que toda Francia, o que toda Alemania, o que toda Rusia, como detalle estadístico. Lo normal era una media de dos hornos árabes por fábrica; al principio, después de la Guerra [Civil] eran unos tres o cuatro hornos [entre todas las fábricas], después ocho o nueve y luego, en estos últimos setenta años, se han construido alrededor de cien fábricas [ya sin hornos árabes]. De estas fábricas, no todas han perdurado; en este momento hay la mitad abiertas, de aquellas, y la mitad cerradas.

Es decir, ¿hay fábricas de aquellos tiempo que todavía perduran?

Muy pocas, en este momento sólo Nomazul y Hermanos Nomdedéu, que vienen de la saga de los Nomdedéu, que eran *rajolers*; fabricaban tejas y piezas de alfarería.

Solo han sobrevivido dos de esos tiempos...

Han sido asuntos de familia... Las sagas... El primero la crea, el segundo la mantiene y el tercero más la cierra que la aguanta.

Estas familias acumularían una gran riqueza, un gran patrimonio...

El que tiene una fábrica no tiene dinero. Es igual que el comerciante que tiene una tienda y se cree que el dinero de la "cajita" es suyo, y no es así, es del negocio. Por ahí cerraban muchas, porque cogían el dinero pensando que era de ellos pero dejaban a la fábrica sin dinero y tenían que cerrar.

¿Crees que las fábricas estaban bien organizadas?

Dentro de lo que se podía, pues sí. Uno iba mejorando a medida que iba conociendo o él mismo va desarrollando. Las fábricas ocupaban muy poquito sitio, eran muy simples en sus procesos, se hacían muy pocos números, no se hacía ninguna investigación y, por lo tanto, uno trabajaba como el anterior y así sucesivamente... No había gente con estudios en las fábricas. Yo, en una fábrica de alrededor de doscientos trabajadores, tuve un [trabajador con titulación] de Formación Profesional y un ingeniero industrial mucho más tarde. La gente eran "prácticos," la experiencia y las vivencias que tenía... De hecho, la gente de entonces, y el caso concreto mío es un caso atípico, siendo gerente de una empresa durante treinta y seis años, yo no tenía ningún estudio. Dependía de que mucha gente nos tomábamos en serio el trabajo, el aprender, el desarrollar... Y cuando, en los inicios, se buscaba gente para las fábricas todo se basaba en comentarios tipo "Fernando es un buen chico, es trabajador..."

Ese era el currículum.

Ese era el currículum. Yo me saqué el certificado escolar trabajando, después, a los catorce años, de manera particular.

Has dicho que las fábricas eran pequeñas, ¿no?

Sí. Mira (señala a su alrededor un espacio de unos 500 m^2), en el trozo que coge este patio y aquel cobertizo pues habría una tercera parte dedicada a la fabricación de "bizcocho," tenía una segunda altura que era la de las salas para secar el azulejo, y la gente hacía una o dos hornadas al mes.
La producción que se hacía en aquellos primeros años era muy poquita, [pero] había tanta "hambre" de azulejo en España, y no se podía importar porque no había divisas, que esa fue una de las razones de que los trabajadores se emanciparan de las fábricas de siempre. Había gente de la construcción que subían a l'Alcora y convencían a la gente del almacén, y por medio de ellos al técnico, diciéndoles que si montaban una fábrica ellos les anticipaban el dinero de las compras de un año. Con el dinero que recogían ellos [más el propio de que disponían], que "se lo quitaban de la boca," fueron montando estas *fabriquetes*. [Esta fábrica, la Fàbrica Gran, fue una excepción]. Cuando esta fábrica se hizo no habría, a lo mejor, ni cien edificios en toda España de este tamaño.

Entonces, ¿cuántos trabajadores habría por fábrica, en general?

Dependía de la dimensión [de la fábrica]. Yo trabajé en una, que también está cerrada, Azulejos El Cisne, donde eran catorce once o socios, donde hice de contable, de medio-técnico, de medio-gerente...

Todo a la vez.

Todo a la vez, porque te hablo de veintisiete personas.

Y, ¿cómo podía mantenerse una fábrica sólo con veintisiete personas?

Se mantenía. Y con diez, y con quince... Los socios, aunque les costase más hacer una hornada, no tenían dinero para pagar a empleados, ellos no cobraban, comían lo que podían...
Aquello es algo que si no se vive no se entiende... La gente estaba al límite en casi todo, al límite...
Luego los hijos ya no han estado tanto al límite, los nietos menos y, claro, cuando uno no participa de ese esfuerzo, de esa inquietud , de ese tesón y de esa lucha es cuando se cierran las fábricas. Actualmente, técnicos y empresarios del azulejo están en una olimpiada continua porque están jugando, o fabricando en este caso, con los mejores países del mundo y con las mejores industrias del mundo. Y esta industria azulejera es muy competitiva, y lo ha sido casi siempre, entre otras razones, porque los dueños y la gente que trabajaba en ella eran una gente muy trabajadora.
Aquí yo siempre he dicho que los ricos no eran los dueños, eran las mujeres de los dueños. Esas eran las ricas. Pero los dueños ni dormían por si el horno se estropeaba, por si se rompía esto, por si se rompía lo otro...
Yo estuve quince años sin parar los hornos porque no podía pararlos, tenía más pedidos que azulejo podía fabricar. Trabajábamos durante las fiestas del Cristo todos los días, yo estuve treinta y ocho años sin hacer vacaciones...

Y, ¿ni fines de semana si quiera?

Nunca, nunca, dos días para casarme. Doce o trece horas al día, unas ocho el sábado, cuatro o cinco el domingo, fiestas y días de guardar... Pero, claro...

Y, ¿la jubilación a qué edad era?

La jubilación a los sesenta y cinco años todavía, pero hay quien se jubilaba a los sesenta con menos importe. Yo me jubilé a los cincuenta y siete años de trabajo, tenía derecho a dos pensiones. En definitiva, dependía de las circunstancias personales de cada uno.

¿Había riesgos durante el trabajo?

Riesgos los había; por un lado, la maquinaria era al principio muy escasa, los accidentes eran muy diferentes. Luego, ya empezaron a incorporarse máquinas diversas, cintas, rodamientos... donde te podías pillar los dedos y tener accidentes... Cada vez es mayor el cuidado en seguridad y se van legislando mejoras; los empresarios hacen por evitar los problemas allí donde más los pueda haber.
Antiguamente, no podían hacer otra cosa porque, una, ya digo, maquinaria solo estaba la prensa manual, la prensa eléctrica, luego llegaron los hornos de pasajes, sin apenas riesgos, igual que los anteriores hornos árabes, el trabajo en la mina... no era para que hubieran muchos accidentes.
Los mayores riesgos llegan con el aumento de la maquinaria asociados a la velocidad que lleva la persona en su trajín entre máquinas.

Supongo que el material y vestuario de trabajo sería diferente al de ahora. ¿Cómo ibais vestidos?

En aquellos tiempos no te daban ni zapatos de seguridad ni ropa para trabajar... Uno iba a trabajar con más pedazos que un tablero de ajedrez... y con la boina, ya que no existía otra manera de protegerse del polvo sobre la cabeza. [como nota de humor] el primer día que entrabas a trabajar en la fábrica con la boina nueva te la cogían y te la "capaban",y por ahí se deshacía... Es un ejemplo de las bromas que nos gastábamos entre unos y otros.

Y, ¿cuál era la relación entre los trabajadores? Aparte del trabajo, ¿os relacionabais entre vosotros?

Sí, la gente se relacionaba. Se vivía más en l'Alcora, era más pequeña que en la actualidad y todo el mundo se conocía, se paseaba, el cine... Sí, existía relación entre la gente.

Bien, pues esto es todo, Fernando. Muchas gracias por la entrevista.

Muchas gracias a vosotros.

María Luisa **Porcar**

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO - 3r d'ESO

Entrevistadora: Nuria Bielsa
Lloc de l'entrevista: 16/04/2018, a l'espai de l'antiga Fàbrica Gran

Hola, María Luisa.

Buenas tardes.

Estamos aquí para hablar sobre el trabajo en la fábrica. ¿Cuándo comenzó a trabajar?

Jo, als setze anys.

Molt jove, eh?

Sí, és que *entonces* era *aixina*, i el que no als catorze o als tretze. Jo no *considera* que vaig començar massa jove, *lo* normal era als catorze.

En comparació d'ara...

Sí, però *entonces ere aixina*. I *n'hi havien* companyes meues que eren dos anys *menos* que jo i també treballàvem juntes. Aquelles es van ficar a traballar als catorze.

I, per què es va ficar a treballar?

Ai! *Pues* perquè en casa feia falta el sou, *tenia que* ajudar a casa.

N'éreu molts?

No, jo a soles de filla. No tinc germans.

De què treballava vosté?

Al pintador, ací a la BIC.

Ací mateix? (l'entrevistadora assenyala l'espai on es troben). I, què feien?

Pues, lo que venie bé... Entrar un carro en *carrillos* d'escaldar, tirar al tirador els taulells –*en el carrillo* sencer, els anaves agarrant un a un–, plegar-los, escampar-los en les cadiretes, quan es *destorbave* la màquina paraven i *entonces* passàvem a rascar els roïns, arreglar els que encara podien valer i els roïns a treure'ls fora en *carrillos* i amuntonar-los contra la paret... i lo que *venie* bé... era treballar i guanyar-se el sou.

Li agradava el treball?

A mi, no. Jo volia estudiar. Jo venia ací, procurava passar-m'ho bé i riure'm algun *rato*, però venia perquè els pares em *dien* que *tenia que* vindre, que no *ere* eixa la meua il·lusió, no.

Preferia estudiar.

Jo, sí. A muntó més, *claro*.

Quantes hores treballava?

Huit, i, per a poder acabar el dissabte a migdia, havíem de recuperar eixes hores durant la setmana.

No tenien festa?

No, ni mai vaig agarrar les vacacions. No, perquè *entonces* estàvem sempre en casa en companyia dels nostres pares i els pares no eixien de viatge tampoc i jo, per a agarrar les vacacions i estar-me en casa, més m'estimava cobrar-les. Inclús en festes, festes de Pasqua, festes del Crist, *pues* anaves a treballar.

Et consideraves ben pagada per la feina que feies?

Ai! *Pues me sone* de que una vegada estava un poc queixosa, [jo em deia...] a mi *me* pareix que estos s'estan aprofitant *algo* de mi... però... *entonces, pues ere aixina*... Sí, hi havia un sindicat... però que... normalment *ere aixina* la vida...
És que l'amo i el llogat sempre són dos contraris, cada un *tire* pa ell.

Com era la fàbrica?

Pues molt més menuda que hui en dia... la màquina d'envernissar *ere* menuda i els forns no eren de passatges... i *l'almasén*... no res... *ere* molt menut... el taulell *anave* a granel, només s'encaixaven els que embarcaven...
Es carregaven els camions *en* palla d'arròs *pa* que feren tope i no es despuntaren per si hi havia algun *vaivén* conduint per la carretera i tot això, i els taulells es venien molt més que ara, molt més ràpid... sí, no *feie* falta ningú en *ventes*, venien a buscar-los els *almasenistes*. En les oficines hi *havien* molt *menos* gent que ara. No hi *havien* ni exposició, ni *panels*, ni res de tot això.

Era més fàcil vendre.

Vendre era molt fàcil *entonces*.

A quina edat es va jubilar?

Ah! Quan em vaig casar... *Entonces ere aixina*, treballaves mentres eres fadrina i la que no es *casave*, a la edat que li *tocave*, però les que es casaven se n'anaven de la fàbrica el dia antes de la boda, com va ser el meu cas.
L'Estat *te donave* 3700 pessetes, 700 per un costat i 3000 per un altre, per deixar de treballar i casar-te. I, també, els homes cobraven punts, cinc punts de la dona i un per cada fill.

Punts. Per a què servia això?

Suposava una paga al mes per als que tenien dona i fills. Els fadrins no cobraven.

O siga, quant més fills...

Més diners.

Estava ben muntat, aleshores.

Sí, sí. N'havien mort molts quan la Guerra [Civil] i es necessitava pujar la nació. Sí.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Pues, Salvador Plaza, Eliseo Cabrera i crec que hi *havie* algun que altre amo que no es *deixave* vore per l'empresa. No vull dir-ho per a no enganyar-me, i ho dic *aixina* perquè si hi *havie* algun altre no digue –mira, eixa es *pensave* que només *ere* d'eixos dos; *pues* també *ere* meua, o *ere* de mon pare–. *Aixina* no me'ls *deixa*.

Com es creava una fàbrica?

Ai! *pues* ajuntant-se uns quants hòmens que tenien diners i fer una societat i dir –anem a fer una empresa d'estes de taulell i a guanyar-ne més–... que tots els empresaris inverteixen per a guanyar-ne més... i al mateix temps fiquen *puestos* de treball... *Pues aixina*, persones emprenedores, decidides, treballadores, perquè no perquè u és empresari *s'alce* a l'acabar. Salvador Plaza es *ficave* als *tiros*, igual de traure el forn que de carregar els camions i on *venie* bé, i Eliseo Cabrera, de gerent, anave més de *sinyó*, però també *feie* el seu paper.

Treballaven.

Ai!, a vore, i igual més hores que jo. Sí. *Té que* estar allí, si no els treballadors què faríem? No fer res en tot el dia. Sí, sí.

Hi havia separació entre homes i dones a l'empresa?

No, junts.

Teníeu bon ambient entre vosaltres?

Sí, sí. *Claro*.

Fora de la fàbrica també, o només dins?

Ai!, al carrer ens saludàvem tots, i *en* les dones *tamé*.

Ara, encara conserva l'amistat?

Bueno, *pues* quan ens veiem seguim saludant-*se*. *Bueno*, els homes es van morir, ja eren més majors i es van morir i una dona que *tamé treballave* ací, que *ere* fadrina i, per tant, més major, *ere* una fadrina vella, també ja s'ha mort. Però les altres seguim... i de totes, ara *me* ve el pensament, una companya *aixina* de la meua edat, també fa molts anys que es

va morir, va morir jove... però les tres que quedem, *pues* sí, les veus per ahí, de vegades parles *en* elles o simplement dius *adiós* i sempre te'n recordes d'aquell companyerisme que vam tindre. Hi *havie* que van fer novios a xics de la fàbrica que també treballaven ací. Sí. *Aixina* com jo, no. No *tenie* res a vore... I els nóvios venien a acompanyar-nos a l'hora de *vesprà* que ens ficàvem a treballar... venien tots a acompanyar-nos i totes festejant en els nóvios *antes* de ficar-se a treballar.

Així es treballava millor, més contentes.

Sí, ja ho crec. Quina diferència. Sí.

Respecte a les condicions de treball, creu que eren bones?

Pues jo no em donava compte... Una és jove i sap que *té que* treballar i a complir s'ha dit, tant si està l'amo com si no està i... *ere aixina*, no estava jo tampoc massa queixosa ni pensava moltes coses.

Anaves, feies la teua feina...

Sí, la que me manaven, la que venia bé, més que res al pintador, rascar... A mi m'agrada la pau, *pa* què vols protestes i coses? No.

Millor fer el que et deien...

Sí, passar-s'ho tot el més bé possible *en* les companyes i parlant de broma i, "quan em casaré?", l'una; l'altra, "*pues* jo vull el *trage aixina*"; una altra, "al meu xiquet li ficaré... tal nom" i eixes converses de jove típiques i pròpies d'aquella època... Perquè *entonces ere* primer casar-se i *en después* tindre el xiquet. Sí, *aixina ere*...

Aleshores, quan començaves a treballar, no necessitaves cap requisit especial, ni...

No res... no res.

Simplement, quan feia falta diners, entràveu a treballar i ja està.

Sí, sí.

Quina roba portàveu?

Dúiem *babero*. Jo, com vivia propet d'ací, *pues* me n'anava a casa *en* el *babero* i eixia amb un davantal que el canviàvem ací [a la fàbrica] per un davantal més bastet i *es* ficàvem *manguitos* d'hivern; per *supost*, a l'estiu no feien falta, i també, de vegades, ens ficàvem un mocador al cap *per a què* no se'ns *embrutare* el monyo... perquè es *feie* pols... *Conque*... això és el que hi *havie entonces*...
I les dones, avui, si són treballadores? Si fan *turnos* i tot, qui m'ho *havie* de dir a mi... *Pues* sí... Jo les *admira*, fent *turno*...
La gent sempre hem sigut igual, i els treballadors hem de treballar i les dones treballem mentre ens puguem sostindre, no ens jubilem mai.

Nosaltres treballem tota la vida.

Tota la vida, mentre ens puguem sostindre. *Después*, ja descansarem en pau.

Gràcies!

Pues, hala, ja està tot.

2019

Vicent Gallén

87 anys, l'Alcora, pintor a «La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora»

IES L'ALCALATÉN, 4t d'ESO

Entrevistadora: Irene Ferrer Carnicer
Presentadors: Alba Gallén Aranega i Hèctor Bachero Escrig
Entrevista: 18/12/2018

Per què es va posar a treballar a la ceràmica?

Per José Cotanda, treballava a la seua taulellera i com jo pintava a l'oli em va dir que m'ensenyaria perquè ell era l'únic que pintava a la Muy Noble i volia ensenyar-me. Al principi, pintar sobre ceràmica no m'agradava, perquè no ho sabia fer, però ell em retocava a última hora i a poc a poc, amb paciència, em va ensenyar, però era un canvi molt gran. Em va contagiar la il·lusió d'esperar una peça quan surt del forn; és molt bonic, veus les peces pintades i quan surten del forn són altra cosa. Ara és molt bonic perquè amb una fotocòpia fas un dibuix. Després d'aprendre vaig començar a fer murals i Cotanda em deia que anara amb compte, perquè els murals són grans i si no estan ben dibuixats, es veuen molt, molt les errades. Vaig fer molts murals.

Com vas entrar a treballar a una fàbrica de taulells?

Vaig entrar a treballar amb Copla. Vaig començar a pintar allí, però ho feia tot malament, al principi. Em desil·lusionava perquè estava acostumat a l'oli que, quan t'equivoques, pots rectificar; amb la ceràmica, no. Si ho feies malament, la peça ja no valia. Abans ho dibuixàvem tot a mà, ara s'usen fotocòpies de dibuixos. Les peces grans eren complicades. A mi em deien que, sobretot, fera la cara bé, que si *lo* altre surt malament no passa res, però la cara és *lo* important.

Quants anys tenies quan vas entrar a pintar a la Muy Noble?

Uns trenta anys, i em vaig retirar als seixanta-quatre anys. Entre Copla i la Muy Noble vaig treballar aquestos anys, trenta-quatre, com a la Muy Noble vaig treballar uns vint-i-cinc anys.

T'agrada el teu treball?

M'encanta, no em canse mai, ara comence a cansar-me perquè m'he fet gran, però així i

tot, de tarda encara pinto. Ara he tornat a pintar a l'oli perquè m'ha animat el meu fill i ara tots volen quadres a l'oli, però soc massa bo. Les pinzellades les faig com a la ceràmica, massa precises, però de moment no puc soltar la mà.

La Muy Noble treballava de manera tradicional?

Només volien fer peces de l'època del comte Aranda i hi havia de tot tipus. Jo feia les cares primer perquè era el que més hi havia, però a poc a poc vaig ensenyar a tots els aprenents que han acabat despuntant i ara treballen a molt bon nivell. La tècnica i els quadres solien ser de l'època del comte d'Aranda. Per exemple la terra, l'aire i el foc representats en un plat. En féiem de diferents èpoques.

S'havia de tenir algun requisit per començar a pintar?

No, en un principi hi havia un xic de Vila-real que havia estudiat Belles Arts, però no pujava sovint al poble, així que Cotanda em va demanar que vingués jo a pintar per a poder atendre els *pedidos* de la gent quan venien a encomanar peces. Jo pintava a l'oli i em va costar pintar sobre ceràmica. Al principi Cotanda em retocava tot el que feia perquè jo detallava molt els detalls, em demanava menys precisió. Jo al final em vaig enganxar, perquè quan t'eixia una peça bonica, eixia del forn i tenies molta il·lusió. És tot un procés. Després d'eixa etapa vaig començar a fer exposicions. Practicava molt en casa. La primera exposició la vaig fer en Azulejos Sanchis, les 60 peces que vaig exposar les vaig vendre totes a gent de València. Allí hi ha més tradició i gust per la ceràmica que a Castelló.

La tècnica que utilitzàveu te la va ensenyar Cotanda, però a ell qui li va ensenyar?

Ell tenia una fàbrica, portava terra de molts llocs i es feia ell els colors. En pocs colors feia moltes obres. Hui dia és més fàcil. Era un home que passava moltes hores fent proves. Barrejant colors bàsics feia moltes tonalitats diferents.

A quina edat mínima entraves a treballar?

En aquella època no miraven edat a les fàbriques, qui no estudiava als dotze o catorze anys anava a les fàbriques. A la Muy Noble vaig tindre 27 aprenents alhora, molt joves.

Quantes hores treballàveu?

Treballàvem huit hores, però jo en feia més a casa per aprendre més.

Quin salari teníeu?

El jornal base al principi i a poc a poc em va apujar el sou. Jo a la fàbrica cobrava més perquè feia hores i anàvem a estall però el gust pel treball a la Muy Noble era immens. No estic res penedit, perquè vaig guanyar diners d'altra manera pintant.

Quins treballadors cobraven més diners?

Tots igual, les xiques totes cobraven el sou base quan entraven, igual que els xics. Quan aprenien els pagaven més.

Hi havia riscos laborals?

Havies d'anar amb compte amb els colors perquè abans es feia ús de plom, però actualment, no.

Els treballadors es relacionaven entre ells fora de la fàbrica?

Hi havia molt bon ambient.

Portaveu uniforme?

Ens donaven uns *baberos* per a no tacar-nos. Al principi passarem molt de fred, però després van posar estufes, una per a cadascú, i va millorar l'ambient.

Com era la fàbrica?

Una nau amb un forn rodó antic. Abans era una fàbrica de taulells i nosaltres posàvem el fang al forn *moruno*.

D'on portaveu el fang?

El fang en aquella època el portaven de Girona, però també es portava de darrere del cementeri i de les Saleretes. També vam fer una prova de la costera de Ramos.

A quin lloc de la fàbrica treballaves?

Jo envernissava i pintava. Les peces les *feie* el *tio* José, les feia i després van entrar uns nous alfarers que van ser aprenents del *tio* José que l'ajudaven.

Quines màquines hi havia?

No teníem màquines, només pinzells i forn de llenya. Abans coíem a 1.020 graus el *biscoxat*. Per a pintar, 920 graus la mateixa peça. Va haver-hi d'*acoplar* la terra amb el vernís perquè al principi es trencava tot. Hi havia dos forns. El *biscoxat* es feia prompte, però pintat es tardava més, alguns plats tardaven tres dies *en* fer-se.

Francisco **Beltrán Fabra**

74 anys, la Foia de l'Alcalatén, operari de processos bàsics i comercial

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Entrevistador: Josep Clar Martí
Lloc de l'entrevista: solar que va ocupar l'empresa ceràmica BIC

Hola, bona vesprada, Francisco.

Bona vesprada.

Tinc entés que vosté va treballar en el sector de la ceràmica tota la seua vida.

Pràcticament.

I, podria dir-nos quan va nàixer?

Vaig nàixer a Atzeneta el dia 19 de novembre de l'any 1944.

A quina edat va començar vosté a treballar?

Jo, als catorze anys... L'any 1958.

I, a partir d'aleshores ha estat treballant durant quant de temps?

Durant quaranta-huit anys.

Durant quaranta-huit anys cotitzant.

Una estona.

Una estona (rialles).

Una estona cada dia i al final quaranta-huit... (rialles).

Ens podria dir quins oficis va executar vosté dins del camp de la ceràmica?

Jo, al camp de la ceràmica pràcticament vaig treballar sempre en la part crua.

Dins de la fàbrica?

Sí, en forns, en premses, en pintador, o siga, en pintador, no en classificar, però de tocar, perquè aleshores els taulellets es tocaven tots de mà en mà, aquest estava *mal*, fora... I jo vaig passar després a la part d'esmaltat.

Tots eixos oficis, dins a la fàbrica?

No, en *vàries* fàbriques. En aquells temps et buscaven a les fàbriques.

No com ara (rialles).

I ja van fer una fàbrica a la Foia i li vaig dir que la part d'esmaltat no la coneixia, i em va dir, no, no, tu puja ahí, a la part de magatzem i classifica. I vaig passar, i ahí vaig passar. Vaig començar classificant i fent els controls de magatzem i van canviar els gerents i vaig començar dins de magatzem i càrregues. I, atenia als clients, que sols hi havia un home que se n'anava de viatge, i atenia i feia les càrregues i els albarans, i així feia la faena.

I a més d'això també ens ha dit que va treballar com a transportista i comerciant, veritat?

Sí, bo, com a transportista vaig estar any i mig d'ajudant de xòfer. Tenia dèsset anys, entre dèsset i díhuit, quan vaig anar en un camió per un camí d'ací de l'Alcora.

Ah! D'ací de l'Alcora?

Sí, hi féiem la part de Catalunya.

Ah, d'ací a Catalunya! I, a part de Catalunya, has treballat alguna part geogràfica més?

A part de Catalunya, treballava de comercial quasi tota Espanya. Sí, i vaig estar tres anys a Portugal, tres anys.

És a dir, que el comerç des de l'Alcora també era *a nivell* internacional.

Sí.

Interessant. I, va trobar vosté grans diferències entre les condicions (laborals), els sous...?

Mmm... No. Cada vegada que començaves a fer una cosa (faena nova) passaves a una altra (situació econòmica), ja que sempre milloraves *algo*.

I, va estar content amb eixa situació? Ho considerava just?

Sí, sí.

Però, actualment, creu que en una fàbrica d'ara podrien donar-se eixes condicions, eixos sous?

Això és molt diferent.

Molt, no crec que *puguere* treballar amb catorze anys. I, vosté, en els oficis que va tocar, amb quanta gent treballava?

No ho sé, molta.

Més que ara?

Jo vaig començar a treballar ací en Tilesa, i ací n'érem... No ho sé... huitanta persones.

En la mateixa secció?

Sí, huitanta o cent persones. Abans eren moltes persones treballant, i abans el taulell es feia de terra, el *prensaves* i havies d'estendre'l dret, en posició dreta perquè se secara, perquè sinó... (inaudible), i havies de portar-lo al forn... (...)

Sí, però, a més de treballs (a llocs) com *prenses*, els forns o càrrega del camió, hi havia cursos d'equipament i vestimenta (prevenció de riscos laborals) en aquella època per a treballs pesats?

No, la vestimenta cadascú portava la de casa, no anava ningú igual que jo, cadascú la de la seua casa. I quan tréiem els taulells cuits em cremava, i si duies guants bé, però sinó...

La fàbrica no els donava cap guant, havia de dur-los vosté de casa?

Aleshores treballàvem dins dels forns i, *per* la vesprada, suat, no podies dutxar-te perquè aigua calenta no hi havia, i agarraves la bicicleta, després la moto, i te n'anaves cap a casa, constipat, i al final, bronquitis crònica.

Que és el que té ara vosté. Això n'és una conseqüència?

Eixa n'és una de tantes. Això no té importància.

Importància en té.

És així. No podies, no hi havia res, només podies llavar-te les mans en aigua gelada i, com eixies d'ahí del forn, no podies *calentar-te*.

Eixes condicions no podrien donar-se ara en una fàbrica.

(...)

Interessant, vosté va haver de fer moltes hores diàries? No moltes, sinó un horari que no era el seu?

Home, l'horari era de 8 hores, però es feia molta hora extra; jo vaig fer, una vegada, 32 hores seguides.

I, per què això, obtenia més diners d'eixa forma?

No, era una temporada de grip i faltava gent i entre la meitat de la gent havíem de fer-ho.

Ufff! Impressionant.

José Martí Bartoll

79 anys, la Foia de l'Alcalatén, operari de processos bàsics

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Entrevistadora: Silvia Lores Martí
Lloc de l'entrevista: solar que va ocupar l'empresa ceràmica BIC

Bona vesprada. Quantes hores es treballava?

Huit.

I quin salari teníeu?

Però treballàvem fins dissabte a migdia, i jo, quan vaig entrar a la fàbrica a treballar, cobrava huitanta-quatre pessetes.

I, consideraves just el jornal?

A mitges. En aquella primera no, però després, a mesura que vas anar fent-te major i fent altres feines, doncs ja cobraves més.

Hi havia riscos a la seua feina? Quina roba portàveu?

Ai! La que tenies per casa, que ja deies «mira, aquesta per a treballar». Aleshores no donaven ni botes, ni camises, ni jerseis ni res d'això.

Considera dures les condicions de treball en eixa època?

Sí.

I, com era la fàbrica?

Tercermundista... Era.

I, a quin lloc de la fàbrica treballava?

Els he passat tots, els llocs de treball de la fàbrica.

I, amb quina font d'energia funcionaven les màquines?

Bo, elèctriques.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Els propietaris eren Eliseo Cabrera i Salvador Plaza.

Quants treballadors hi eren a la seua fàbrica?

Ací treballarien trenta persones, molt poquets, era menudeta.

Quants forns hi havia?

Ací, primerament, quan vaig entrar, hi havia dos forns mo-

runs, que són eixos que hem vist abans i després ja el *biscotxo* el baixaven d'Inalco i ací ja només estaven els forns bicanals.

Quina ha sigut la teua experiència de tots *estos* anys? Com vau viure aquella època?

Experiència respecte a... Bo, doncs bé; com tenies una altra edat i l'únic que volies era guanyar uns dinerets, per a després també poder-te'ls gastar...

I, quan et referies a allò de què era una empresa amb una situació tercermundista...

Doncs perquè sí, fins que es va fer, fill, les condicions eren molt roïnetes. Tu imagina't que la llenya de malea estava ací, on ara està açò, però sense sostre, i dels forns d'ací doncs havies de vindre com ell t'ho demanava, el barret de palma perquè no et caiguera aigua dins i dos... (gavells) en cada mà i passeget fins a dins de l'aigua i de tornada, ahí (les) teníem, a les boques dels daus, una peça per a resguardar-se que havíem de posar-la dreta i *junt a* la paret per a no mullar-te els peus. Ja et dic jo que açò va ser a l'últim.

Açò, fins a quin any hagué de ser, Pepe?

Ai! Doncs del 56 fins al 60, perquè al 60 ja vam tindre els cronometradors per a posar-nos un jornal als treballadors de tants diners. Ja van vindre els cronometradors, que, per cert, hui en dia estaria el *tio* davant de mi i jo tocant amb la pedreta, i aleshores feies com si haguera sigut una orquestra (reprodueix amb l'acció el soroll dels taulells xocant amb la pedra) i Salvador (Plaza) passa i diu: «José, treballa normal». (José li respon): «Perdone, però vaja-se'n que ja m'apanyaré jo amb ells»...
Jo recorde que van vindre des de Ribesalbes a veure'm tocar, no s'ho creien que fera 60.000 peces tots els dies...

Teníeu torns aleshores?

Ui! Jo n'he fet... Et deien, tu i tu demà entrareu al forn de malea... Aquesta va ser la primera fàbrica que va fer vagues en el (sector) del taulell.

I, a quin any va ser això?

Això va ser al 57.

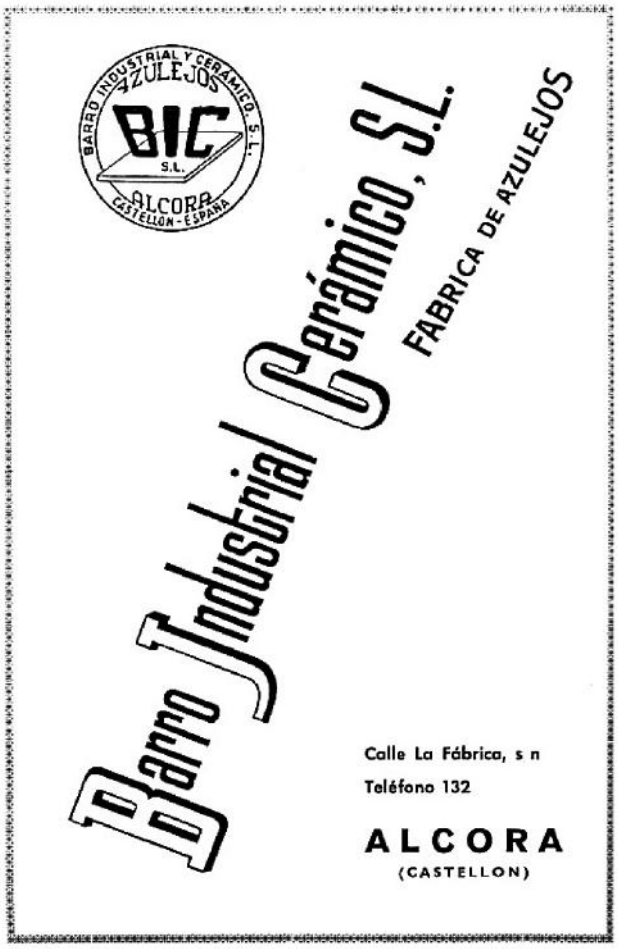

Pàgina del programa de festes de 1966 de la fàbrica de taulell BIC de l'Alcora

TRANSCRIPCIÓ ON L'ENTREVISTAT REPRODUEIX EL PROCÉS DE CLASSIFICACIÓ MANUAL DEL TAULELL

Bo, doncs. M'han cridat els xiquets aquests per a que faça una menudeta demostració de com es fa la faeneta aquesta (la classificació), açò... i on estaven els... els agarràvem, els giràvem, ben despegadets i ale!... I així tot el dia, i demà i passat i tots els dies. Eixa era la faena.

Asunción Vilar Martí

82 anys, l'Alcora, pintadora, va treballar a la fàbrica de l'Alcora «La Paloma», al pintador

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Entrevistadores: Salomé Flor, Marga Granell, Ana Mas, Celia Morcillo, Alejandra Parra, Inés Peña, Sonia Peña, Alma Puerto i Adela Santos

Bon dia. Quin és el seu nom, quants anys té i d'on és?

El meu nom és Asunción Vilar Martí. Tinc huitanta-dos anys. Vaig nàixer en 1936. I soc de l'Alcora.

Quants anys tenia quan va començar a treballar en la fàbrica? Va ser el seu primer treball? Com es deia la fàbrica?

Jo vaig començar a treballar als catorze anys, perquè abans no es podia. I com era la fàbrica? Doncs, la fàbrica, de taulellets. Estàvem al pintador... Primer, vam començar a envernissar a mà, tot d'un *tiró*. Després, ja van ficar una màquina i treballàvem al pintador, però quan féiem falta per a carregar els camions, també ens duien al magatzem, allí al *tiro* a ajudar als hòmens. I quan s'acabava també el forn de malea, que déiem, de l'*escaldat*, hi havia vegades que també ens ficaven al *tiro* a traure el forn. Molt poques vegades, però ens ficaven.
Als amos els deien, a un li deien Pedro Cotanda, que estava, ara ja s'ha mort, que estava en Almassora. I l'altre, Cristóbal Badenes.

Va començar a treballar perquè vostè volia o per què a casa es necessitaven els diners?

Em vaig ficar a treballar per necessitat, perquè, en aquell moment, als catorze anys la majoria ja es ficaven a treballar. I si algú entrava que no tenia els catorze, quan anava la revisió, a aquell xiquet l'amagaven o l'enviaven a casa, perquè no es podia.

Quan va començar a treballar a la fàbrica? Se'n recorda d'en quin any va començar i en quin any va acabar?

Si jo vaig nàixer... si vaig començar a treballar... si vaig nàixer en el 36 i catorze anys més... Quants n'eren? 36, 46, i 4... 50! Allà als cinquanta... Allà als cinquanta vaig començar a treballar. I per a casar-me al 59, m'ho vaig deixar. Una cosa molt *tonta*, perquè abans per a casar-se, to-

tes ens deixàvem el treball. I no teníem ni casa per a viure. Mira com estava la mentalitat!

Es va jubilar, aleshores, en eixa fàbrica?

Jubilar-me no, perquè no tenia prou per a jubilar-me. Jo en ma casa vaig ficar, com si diguérem, un despatx de pa i tenia alguna altra coseta més i allí em vaig acabar de fer per a jubilar-me.

Com va aconseguir entrar a la fàbrica? Quins eren els requisits? En entrar a la fàbrica havia de tenir coneixements previs del lloc de treball? S'encarregava algú d'ensenyar-li?

Vaig començar a treballar a la fàbrica perquè treballava un *tio* meu i, en assabentar-se ma mare que feien una fàbrica nova, li ho va dir a mon *tio*. Mon *tio* li ho va dir a l'amo i va dir: «L'apuntarem». I em van apuntar. Però Pedro Contanda tenia una fàbrica que es deia La Progressiva i allí vam entrar uns quants i quantes a aprendre dos o tres mesets. D'allí ens van passar a La Paloma, que van començar a *montar-la* i a preparar-la.

En aquell moment les dones podien treballar en qualsevol lloc de la fàbrica? I quins llocs solien ocupar?

Doncs les dones treballàvem principalment al pintador. Alguna vegada ens duien al *tiro*, que deien, quan treien el forn. O quan carregaven un camió, a carrilets es ficaven allí al *tiro*, que déiem, d'uns als altres. Però molt poquetes vegades. La majoria al pintador sempre. Sempre al pintador.

A quina edat va començar a cotitzar?

Ai, la fàbrica em degué començar a cotitzar als catorze anys, crec jo.

Era l'edat habitual o es començava a cotitzar després?

Si et ficaves a treballar als catorze, clar, et cotitzaven. Si no treballaves a cap lloc, doncs com ara.

Fent la mateixa faena que un home, el sou era el mateix?

En treballar, els homes guanyaven més que les dones.

Quin era el seu horari laboral?

A *vore*, l'horari laboral era de les huit del matí, 8 o 8.30, no me'n recorde, ens ficàvem... Eixem a la una, sense cotxe, ens n'anàvem a «las quintas porras» a dinar en una hora. Tornàvem a baixar a treballar i encara teníem un momentet per a *sentar-nos*.

Podia vestir vosté com volguera o havia de portar una roba en concret?

Roba, aleshores, les fàbriques no ens donaven res, res, res, ni a hòmens ni a dones. Ni sabates, ni vestits, o res. Et feies uns davantals la mar de grans i au.

Vosté va ser mare mentre estava treballant a la fàbrica?

Treballant a la fàbrica, no, perquè jo em vaig deixar el treball quinze dies abans de casar-me. El que era normal per a totes les dones. No teníem ni casa per a viure i veies a una pel carrer: «Xica, que no treballes?» «Em case!» Mira quina mentalitat més curta teníem! I el xiquet va nàixer als tres anys de casada. Mira, si haguera pogut treballar.

Recorda alguna companya que estiguera embarassada, que fera el mateix horari i el mateix treball?

No, no, en aquell temps no hi havia cap dona embarassada ni res. No. Totes ens n'eixíem abans de casar-nos i era normal.

I recorda vosté si a alguna dona en el seu lloc de treball li van faltar al respecte per ser dona?

No, jo recorde que tots es portaven bé i els amos fenomenals, de categoria.

Quin sou cobrava en aquella època? Era suficient o insuficient per a subsistir? Li pareixia a vosté just o injust cobrar menys que un home?

El que cobrava, no *vos assusteu*, no anàvem a cap banc, cobràvem a la setmana. I anàvem a l'oficina i ens pagaven 32 pessetes a la setmana. I una setmana que el cap del pintador s'havia de casar, li havíem de fer regal. I les 32 pessetes se les van endur per al regal i a ma mare no vaig poder donar-li res. Que allò sí que va ser injust. I els hòmens cobraven més que les dones, que tampoc no hi havia dret.

Com era la fàbrica?

La fàbrica era bastant gran. Hi havia dos naus. La primera baix, on estaven els forns, l'esmaltadora (la màquina d'esmaltar), també tota la part que feien a mà, i el magatzem on classificaven els taulells. I després dalt, hi havia una altra nau, on estaven els timbres, quatre timbres, i d'allí, el que ajudava al *timbrero* que ficava la terra, baixava la palanca i, ale, taulell fet. I el *rascador*, que li deien, que era l'ajudant del *timbrero*, agafava un *carrillo* d'ací que li saltava el cap i se n'anava dalt a la sala

a escampar-los tots, un *aixina*, l'altre *aixina*, tornava l'altre *aixina* perquè se secaren i després que estaven secs, els ficaven en *carrillos* i al forn de llenya, de malea que deien. Finestres n'hi havia moltes, que corria l'aire. Tu abocar-te no et podies abocar perquè estaves treballant i estaven més altes, però corria molt la fresca i l'aire. I si es trencava un vidre, doncs, potser no el ficaven, mira!

A l'hivern feia fred?

A l'hivern fred? No, ni calor tampoc. Com estaves treballant, estaven totes les portes obertes, allí estava tot, la porta del carrer... Tot estava obert. No com ara, que això són unes naus que... No ho sé. Pareixen presons.

Es necessitava molta gent per fer funcionar la fàbrica?

Esta fàbrica... Jo això ja no ho sé la gent que treballava... Estava la màquina que es deia la serreta que feien als taulells el cantell més redó, que es deien *ròmuls*... Ahí n'hi havia dos. Al forn n'hi havia quatre torns, un a l'entrada i l'altre a l'eixida. Als timbres també hi havia dos persones a cada timbre. Al magatzem potser n'hi hauria, no sé, set o huit. Això vos ho dic *a bulto, poco más o menos*. I al pintador, doncs, més. Almenys quinze o més. Això vos ho dic *poco más o menos a bulto*.

Es treballava de manera individual o en cadena?

Treballàvem en cadena, tots darrere uns dels altres. A la màquina d'envernissar, el primer o la primera, taulellet a taulellet, a banyar-lo... Xup! I a la màquina. Xup! I a la màquina.
I abans d'entrar el taulellet a la màquina i banyar-lo, fora, *en* una granera d'estes de palma, sense rabo, un per un, espolsant-los. I quan anàvem a agarrar els *carrillos*, dúiem uns *carrillos* d'ací que t'alçaven el cap... Aleshores sí que dúiem quilos! Ara no duen quilos. Ara potser estan més obligats en qüestió de botons i les màquines, però abans, quilos en dúiem a muntó! I un per un tots espolsats, tots espolsats. I davant de l'espolsat, n'hi havia un altre que els tocava en la pedreta. Tiquitín, tiquitín! A vore si n'hi havia algun badat. Però un per un! Un per un, tocat, tocat!

Com eren els forns? Quina era la seua capacitat? Com funcionaven?

El forn, a vore, hi havia dos forns: un d'envernissat i l'altre per a coure els taulells. Els de coure els taulellets eren com estos de La Muy Noble, que han ensenyat també a la tele, que... en malea, eixos en malea...
I l'altre, passaven per uns... com anava el taulell *aixina* a soles, els forats eren *aixina* només d'alts. I passaven per un costat i a ics metres a l'altre costat estava qui els treia, que eixe forn anava en llenya i l'altre en malea.

Com es vivia en un poble on hi havia indústria?

Ai, doncs, bé, perquè gràcies a la indústria doncs anàvem rodant. Treballàvem els dissabtes de vesprada. Després, clar, com no treballaves, els homes no feien res, perquè clar, estaves tu tot el dia en casa. És normal. I anaves, potser, a ficar el dinar al foc i deies: «Oi! Este cànter està buit, no té aigua. Me'n vaig a la font.» I tots a la font. A la séquia a rentar... els llençols... que veníem carregades! O a la Font Nova, allà baix al riu, anàvem a llavar, que allà baix es llavava molt bé. I a la font a per aigua. I vivíem la mar d'a gust. Només anàvem al cine els dissabtes de vesprada. Estàvem abonats. Sempre teníem les mateixes butaques. I els més feliços del món. No anaves mai... A sopar els dissabtes? No mai. Treballava l'home a soles i encara forraves. Encara ens vam fer la caseta i el maset a una finca de mon pare. Fent-se-la ells, el meu home i el germà. Fent-s'ho ells, perquè les garroferes que hi havia en aquella finca per a fer-se la casa, també se les van arrancar ells. Tot s'ho feien ells, després d'eixir de la fàbrica. I la meua cunyada i jo... Uns barrils que hi havia *aixina* de grans... De vesprada... un cànter, un poal i un altre poal, a la font a omplir els barrils per a ells, per a quan acabaven de la fàbrica. Els nou mesos que vaig tindre jo al meu fill a omplir els barrils tots els dies perquè ells quan venien ja tingueren aigua per a fer els fonaments i per a fer la casa, que la casa només van donar allò principal, les aigües se les van tapar totes ells.

Va disfrutar fent el seu treball a la fàbrica?

Després ens posàvem als catorze anys a treballar i, *claro*, treballaves a gust, que tenies faena i disfrutaves. I *que de* contenta que estaves els dissabtes quan passaves per l'oficina i duies el sobret a casa. *Que de* contenta que estaves!

Maria i Trinidad
Pallarés Nebot

72 i 70 anys, Costur, ajudants familiars per a fer malea

Maria Pallarés Ruiz i la seva filla Lucia, 1970

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Entrevistadores: Salomé Flor, Marga Granell, Ana Mas, Celia Morcillo, Alejandra Parra, Inés Peña, Sonia Peña, Alma Puerto i Adela Santos

Maria: Soc Maria Pallarés, tinc setanta-dos anys. Soc de Costur, he nascut a Costur, visc a Costur i em sembla que moriré a Costur.
Trinidad: Soc Trinidad Pallarés, tinc setanta anys, soc nascuda a Costur i visc a Costur.

Quan van començar a treballar?

Maria: Jo tindria tretze o catorze anys, però ja més menuda quan no feien escola ja ajudava, ja que anava amb el meu germà major i mon pare a fer malea a la Bassa Roja o a la Pedrissa que estaven plenes de malea. Si bé ara hi ha més malea perquè està tot erm.
Trinidad: Jo vaig començar a treballar als dotze anys quan vaig deixar l'escola per anar darrere de mon pare en el burro a traure malea. Primer la treiem a la Pedrera i després a la urbanització. Quan tenia tretze o catorze anys ja venia el camió i jo ja vaig deixar d'anar.

Per què van treballar a la malea?

Trinidad: Per necessitat, havíem de pagar la contribució i cobrir els gastos de casa. Per traure qui diu dos quinzets havíem de treballar molt. De fet, la malea era un treball que no era seguit-seguit. L'activitat principal era la terra, i la malea era per acompanyar el treball del camp.

Maria: Quan vaig ser més major em quedava a casa amb la meua iaia a fer les feines de casa. Vaig treballar poc a la malea, quan tenia tretze, catorze, quinze anys. Mon pare, en canvi, va treballar fins que la malea es va acabar, quan mon pare va baixar a la Plana a treballar als tarongers.
Trinidad: Als anys seixanta va ser el *boom* de la malea, especialment tres, quatre anys. L'últim any amb els camions sols anaven hòmens a treballar-la. Però al principi, i en èpoques anteriors anava tota la família, xics i xiques.

Treballaven tots els dies?

Trinidad: No, diumenges eren sagrats, diumenges a missa.

Els seus pares, baixaven a l'Alcora a cobrar?

Trinidad: Em sona que no, perquè a Costur estaven els carros i a la casa on agafaven els cordells ja es cobrava. No era com abans que anaven a l'Alcora a cobrar. Els Peluts de l'Alcora i els Peñarrocha eren els que pujaven a pagar pel treball de la malea. Després van ficar uns cables i la tiraven pels cables.
Maria: Això era allà baix d'on estem ara.
Trinidad: Sí, a la rambla.
Maria: Els carros anaven a la rambla amb tres o quatre animals (matxos) i de la muntanya tiraven els cables.

Això, va ser un avanç?

Trinidad: Sí, però això va ser al final.
Maria: Jo no ho vaig vore, però mon pare sí.
Trinidad: Sí, mon pare treballava allí, m'ho deia i m'ensenyava les corrioles de com baixaven els gavells.

A més d'aquest avanç, va haver-hi també millores per als treballadors?

Trinidad: No, no. Com a molt, l'Ajuntament sí que arreglava els passos i els treia a subhasta al millor preu per dos, tres o quatre mesos.

Les dones tenien un sou per treballar a la malea?

Trinidad: Ai!, si fa quatre dies d'això del salari. Menjar sí, però cap dret.

Recorden vore dones embarassades fent malea?

Trinidad: Ma mare amb el meu germà de quatre o cinc mesos anava a ajudar a mon pare a la malea per tindre quatre *perres*. Menjar mai n'ha faltat, però a lluitar sempre.

En aquell moment, a quina edat es cotitzava?

Trinidad: Als anys seixanta i setanta no cotitzàvem.
Maria: Mon pare cotitzava a la germandat, però les dones no.

Rosario Ibáñez (àvia de Maria) i la seua besneta l'any 1970

Trinidad: Cotitzar es feia a les fàbriques. A la malea, no. Les dones embarassades, si no tenien el mateix treball, era paregut als dels hòmens. Dinaven a la finca i igual se n'anaven un poc abans, però per fer el sopar a casa.
Maria: Les dones ací mai no han tingut cap dret. Si et trobaves malament, et quedaves a casa.

Recorden alguna dona que feia malea que patira actes de discriminació o falta de respecte?

Trinidad: No, tots érem tractats per igual. Tot era ajudar a la família.
Maria: Com en aquell temps no hi havia cotxes ni res, nosaltres no eixiem del poble. Com a molt en el burro, a la *corrijol* del burro.
Trinidad: Si, n'anàvem dues, una a cada *corrijol*.
Maria: Jo he sigut feliç. En aquell moment estàvem bé.
Trinidad: La vida era dura, però era més bona que ara. Estàvem tots units, era més familiar.
Maria: Ara no es vol ningú, ni els pares ni els fills.
Trinidad: Ara hi ha més diners i moltes coses, però abans treballàvem tots junts.
Maria: Es compartia tot. Si jo tenia una col i a ella li feia falta, la partíem i a dinar les dues.
Trinidad: Ara no hi ha eixa cosa.

A la malea, passàveu tot el dia fora?

Trinidad: Sí, portàvem un saquet de la berena, i un perol de pataques. Tots junts, tota la família i tot compartit.
Maria: Tot era familiar, tots junts *en* la família a treballar.

Rosario

Ribés Tomàs

93 anys, Costur, ajudant familiar per a fer malea

Maria Victòria

Pallarés Andreu

59 anys, Costur, acompanyava son pare a transportar la malea amb el camió

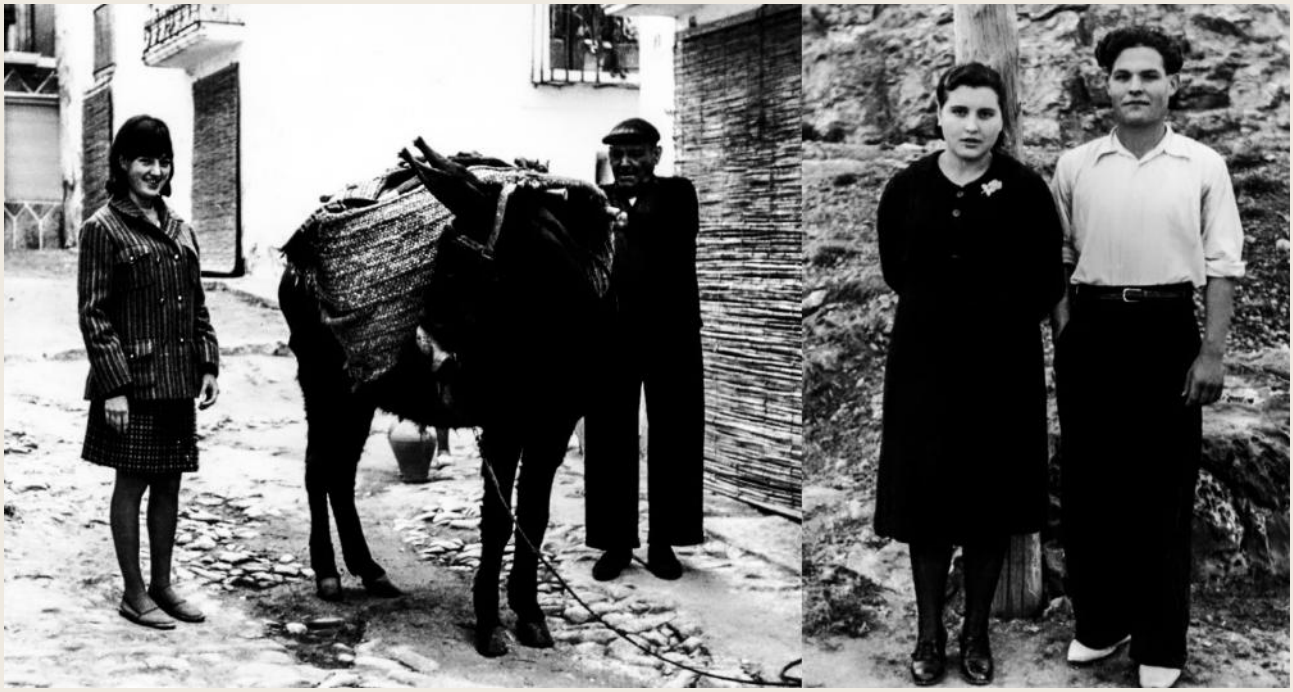

Manuel Ribés, pare de Rosario, carregant el matxo a casa i Rosario amb José Garcia Gozalbo

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Entrevistadores: Salomé Flor, Marga Granell, Ana Mas, Celia Morcillo, Alejandra Parra, Inés Peña, Sonia Peña, Alma Puerto i Adela Santos

Com es diuen?

Rosario: Rosario Ribes Tomàs.
Victòria: Maria Victòria Pallarés Andreu.

Quina edat tenen?

Rosario: Noranta-tres anys.
Victòria: Cinquanta-nou anys.

D'on són?

Rosario: Del carrer Abadia, de Costur.
Victòria: Vaig nàixer a Costur, m'he criat a Costur i visc a Costur.

Ara on estem?

Victòria: Estem a Costur, en la zona anomenada la Maleta perquè anys enrere es feia malea ací, ja que estava ple de malea per a poder guanyar uns dinerets.

La malea, on anava?

Victòria: La portaven a l'Alcora, a les fàbriques per coure el taulellet.

Vostè va treballar a la malea?

Victòria: Jo era molt xicoteta, me'n recorde que mon pare va vindre de Barcelona per viure a Costur i es va comprar un camió, i aleshores, per guanyar-se unes *perretes* anava pel terme i les pistes arreplegant costals de malea amb el camió. Després el baixaven a l'Alcora a descarregar-lo a les fàbriques.

Vostè va anar amb ell alguna vegada?

Victòria: Sí, me'n recorde que la gent venia a casa a pels cordells per a fer els gavells de la malea i recorde que en alguna ocasió anava amb ell amb el camió per unes pistes molt empinades i roïnes, molt perilloses. Imagina't, amb el camió per eixes pistes que estaven molt malament per anar als llocs on es replegaven els costals de malea.

Quina era la jornada laboral de son pare?

Victòria: Crec que era molt llarga perquè igual anaven a la Creu Alta, a Useres, i anaven a molts llocs a recollir els gavells. Estaven tot el matí, o tota la vesprada, o inclús tot el dia. Supose que jo quan anava era sols per la vesprada o de matí. Encara recorde com carregaven els gavells amb unes forques, i dues o tres persones baix les tiraven amb les forques al camió i comptaven: un, dos, tres... L'amo ho apuntava tot, i així anaven carregant el camió de lloc en lloc.
Rosario: Em sembla que 12 costals (6 a cada costat) era la càrrega del burro.
Victòria: Jo això no ho sé, perquè jo parle quan anava amb el camió.
Rosario: El burro o el matxo el portaven a la Pedrera a carregar malea.

Rosario, qui treballava la malea a la seua família?

Rosario: Tots, tots els de casa. Mon pare, el meu iaio, ma mare i la meua iaia.

Per què sa mare i la seua iaia?

Rosario: Perquè el meu iaio es va quedar coix en un accident a l'Alcora, baixant la Font Nova es va trencar la cama. Així, ma mare va haver d'anar a tallar la malea i la meua iaia la treia. Això va ser abans de nàixer jo. M'ho van contar ma mare i la meua iaia. En casar-se ma mare, el *sustent* econòmic era la malea, ja que quan anaven a la Plana, als tarongers, era sols a temporades. Quan no era la temporada de la taronja, havien de treballar la terra, allò que donava i diumenges a cobrar. Encara recorde quan venien els de l'Alcora a Costur amb carros per a carregar-los de malea.

Manuel Ribés i Rosario Tomàs, pares de Rosario

Diumenge els de Costur anaven a l'Alcora a cobrar.

Com es desplaçaven fins a l'Alcora a cobrar?

Rosario: Caminant.
Victòria: A peuet.

Vostés, tenien burros?

Rosario: I matxos teníem també, així podíem portar els cordells des de l'Alcora i a cobrar. Els cordells eren per a la següent setmana, per a poder tornar a omplir. En aquell moment es treballava la malea i la terra, tot. El carro de la malea era per a tindre un *sustent*. De la terra es treia poc, no hi havia prou.

Es va notar la malea en l'economia de les famílies?

Rosario: Entre el que treien de la terra i de la malea es podia tindre per comprar coses.
Victòria: Però la malea no donava prou, per això es dedicaven a la terra (pataques, cebes...) i a més, feien la malea per poder tindre unes *perretes*. S'havia de pagar la contribució i altres coses. De la terra sols es podia traure un poc, però havien de treballar en altres coses com la malea.

La malea es feia tot l'any?

Rosario: Sí.
Victòria: Sí, no hi havia descans. El que passa és que després de tallar-la, fins que passaven dos anys no podien tornar a fer-la en eixa zona, ja que no hi havia temps de créixer.
Rosario: Dos anys o tres.
Victòria: El mínim eren dos anys, d'ahí endavant.

Pagaven prou per la malea?

Rosario: Sols per anar passant.
Victòria: Jo no recorde el que pagaven per gavell, però recorde que venien a casa mon pare a demanar-li els cordells i mon pare els deia: quants gavells en voleu? Segons li deien, ell els donava els cordells necessaris.

Rosario, sa mare, abans de casar-se, portava la seua neboda a la malea?

Rosario: Tots els dies menys diumenges que era quan anaven a cobrar a l'Alcora, a casa del Saragossano.

Tenien un matxo?

Rosario: Mon pare ha tingut sempre matxo, burro mai.

En aquell moment, tindre un matxo marcava diferència social?

Rosario: Amb el matxo es podia fer tot.
Victòria: Rosario, els que tenien matxo eren més que els que tenien burro?
Rosario: Sí, els més rics tenien matxo i els altres burros.

Rosario, en el moment que sa mare i la seua iaia van anar a fer malea, treballaven més hòmens o dones?

Rosario: Hi havia dones, però sobretot eren hòmens.

En l'època dels camions, treballaven dones la malea?

Victòria: No, en aquell moment ja no.

De quina època estem parlant?

Victòria: Jo tenia quatre o cinc anys. Era els anys seixanta, els últims anys de la malea. Recorde que molta gent del poble baixava a l'Alcora a treballar a les fàbriques. La malea ja no era tant com abans, però encara hi havia gent treballant la malea i joves també. Totes les fàbriques necessitaven la malea. Recorde que baixàvem en el camió ple fins dalt, el *nigaven* amb unes cordes grans que no sé com podíem baixar per les pistes, es jugaven la vida.
Rosario: Quan jo era menuda, els carros que venien de fora portaven tres o quatre matxos.
Victòria: Quan arribaven a la fàbrica es ficaven tots a descarregar: els de la fàbrica, mon pare i un llogat per mon pare.

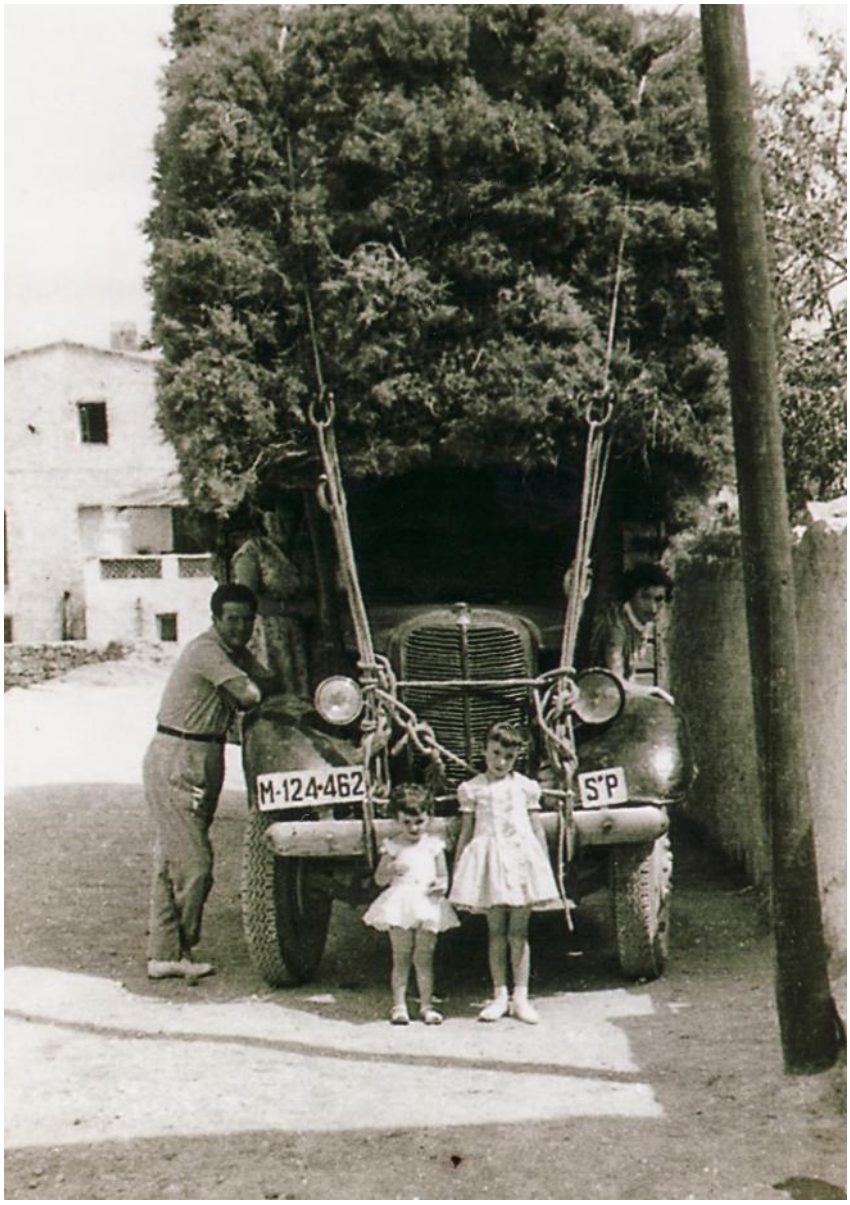

Camió Ford del *tio* Pepe, pare de Victòria

Victòria, recordes el nom d'alguna fàbrica d'aquell moment?

Victòria: Sé que estava als afores de l'Alcora. Potser fora Cotanda, una de les fàbriques de l'entrada de l'Alcora. Em cridava l'atenció que quan descarregaven hi havia dos hòmens dalt i un altre baix. Es ficaven amb les forques i tiraven mentre comptaven: un, dos, tres, quatre..., ratlla quan portaven cinc o sis. Fins i tot me'n recorde de vore les flames dels forns. Però era molt menuda. Mentre comptaven, baix hi havia un home que supose seria de la fàbrica que anava anotant. Quan hi havia una quantitat feia una ratlla per saber els costals que hi havia al camió.

Viure en un poble on es feia malea era fàcil o difícil?

Victòria: Era molt dur, jo veia que mon pare, per a guanyar pràcticament res, es jugava la vida tots els dies per eixes pistes per carregar eixes animalades de malea perquè el camió estava ple fins dalt. El que no sé és perquè se'm portava a mi darrere, perquè era un perill.
Rosario: Jo recorde un de l'Alcora que per carregar duia quatre matxos i les xiques l'ajudaven a carregar. També hi portava hòmens llogats. Això ho recorde perquè era baix de casa de la meua cosina Maria.

Salomé Vilar Martí

70 anys, l'Alcora, va treballar a la fàbrica de l'Alcora, El Casco, i posteriorment a Hermanos Nomdedeu, al pintador

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Entrevistadores: Salomé Flor, Marga Granell, Ana Mas, Celia Morcillo, Alejandra Parra, Inés Peña, Sonia Peña, Alma Puerto i Adela Santos

Bon dia. Com es diu, quants anys té i d'on és vosté?

Em diuen Salomé Vilar Martí. Soc de l'Alcora i tinc setanta anys.

Quants anys tenia quan va començar a la fàbrica?

Catorze, vaig entrar en el 62, catorze. El que passa és que vaig treballar molt pocs anys perquè em vaig casar jove. Em vaig casar als vint, *aixina* que només vaig treballar sis anys en El Casco, una fabriqueta que era molt xicoteta que estava davant del que és ara el quarter. Al costat hi havia una fàbrica que n'hi havia llimonades, feien llimonades al quarter, el que és ara Masymas. I davant del quarter estava la fàbrica El Casco, molt xicoteta; que, en acabant, la van passar ja ací, que ja la van fer més gran, Hermanos Nomdedeu, sis germans molt treballadors. Molt bones persones i molt treballadors, per això van fer el que van fer, de treballadors que eren. Molt. Hermanos Nomdedeu.

En què consistia la feina en el seu primer treball?

Doncs, les dones estàvem, aleshores, al pintador. Era una màquina, unes corretges i el tirador. Posàvem els taulells, els *carrillos* allí al començament i la màquina eren unes cintes que arrastraven... anaven caent els taulellets, els arrastraven i passaven: primer, per aigua, que els banyaven; en acabant, passaven per una llengua que queia el vernís... El vernís és clar, s'envernissaven, es posaven blanquets... Unes altres cosetes als costats que els netejaven. I, en acabant, ja arribaven a nosaltres, que ja estaven netets i els encaràvem, el que estava envernissadet de dos en dos. I féiem uns *carrillets* de dos en dos, que se'ls emportaven per passar-los al forn. Normalment, les dones estàvem, quant a mi, al pintador i avant. El pintador era això: envernissar els taulells que envernissàvem.

Sempre va fer el mateix treball?

Doncs, quan vaig estar ací estos sis anys sí. Quan la meua filla tindria uns catorze anys, em vaig posar a treballar en Ceràmiques Aparici. Bé, es deia, Ceràmiques Alcora, el que passa és que era d'Aparici. I allí vaig entrar per a netejar. Però com que eren tots els dies el que anava a mitja jornada, em sobrava temps de netejar i també estava al magatzem i apegava taulells, feia mostraris... panells, crec que eren... Feia mostraris també.

Quan va començar a treballar, ho va fer perquè vosté volia o per què feien falta diners a casa?

No, perquè es necessitaven. Érem famílies que érem, doncs, pobres per a anar a treballar i es necessitava anar a treballar. Sí. I tenies catorze anys i, només fer-los, de seguida ja anaves a buscar la faena, quasi totes les del poble. Ma mare... una xica que era família d'estos xics, dels Nomdedeu, va anar a dir-los que si necessitaven una xiqueta, doncs, que jo estava per a treballar. I eixa cosina els ho va dir i a la setmana o això ja em van cridar. I ahí vaig estar sempre.

Recorda en quin any va començar a treballar i en quin any va acabar?

Doncs, vaig començar en el 62, que tenia catorze anys i degué acabar, crec que en el 68, quan em vaig casar. Crec que és *aixina*.

Quan es va jubilar?

Doncs, em vaig jubilar, a vore... com allà a Aparici també em pagaven... també em cotitzaven, em van cotitzar als dos llocs, doncs allí em vaig jubilar. Bé, es va posar mon pare malalt i m'ho vaig haver de deixar per a cuidar mon pare. Aleshores ja... El que no recorde és en quin any seria.
Vaig començar a treballar en El Casco als catorze anys. Allí em vaig casar en el 68, tots eixos anys vaig treballar ahí. I d'ahí vaig parar i vaig estar uns quants anys sense treballar. En acabant, me'n vaig anar a Ceràmiques Alcora.
L'últim treball que vaig tindre en la ceràmica va ser en Aparici i em vaig jubilar quan tindria, més bé, cinquanta-cinc anys.

Ens ha contat que va estar uns anys sense treballar. Ens vol contar els motius?

Vaig començar a treballar en el 62, als catorze anys; i, en acabant, quan em vaig casar als vint anys, vaig deixar de treballar i, fins que no vaig començar en Ceràmiques Aparici, vaig estar parada. No treballàvem a cap lloc perquè aleshores quasi normalment totes... Totes, totes, perquè érem totes quan ens casàvem, quinze dies abans ja ens n'eixíem. Que jo me'n recorde que quinze dies abans: «Xica, que no vas a treballar?», «Ai, em case!» Ens casàvem i ens ho deixàvem. I, aleshores, cuidàvem els xiquets, que no els teníem, que jo vaig tardar vint-i-dos mesos *en* tindre a la meua filla, però estàvem a casa. Ara, no era la vida d'ara tampoc, perquè anaves a la séquia, carrejaves l'aigua de la font... Tenies més faenes per casa. Però bé... I a la vesprada, tota la vesprada a fer labor, ajuntar-*se* amb les amigues a fer faenetes, perquè, mira, era eixa la vida d'aquells temps. Que veig jo que açò ara va millor. L'home i la dona i, en arribar a casa, entre els dos a fer-ho tot. Però, això és el món conforme va i avant, conforme evoluciona la cosa.

Salomé Vilar Martí amb el seu nóvio

Quan va entrar a la fàbrica, algú es va encarregar d'ajudar-la a aprendre les tasques?

Qui estava d'encarregat allí al pintador era qui t'ensenyava el que havies de fer. Ací eren sis germans, sis germans Nomdedeu, i cadascun estava en un departament. On nosaltres estàvem, al pintador, n'hi havia un, al magatzem estava l'altre germà, a les premses estava l'altre, a l'era estava l'altre... Cada germà estava en un lloc i el germà que estava al pintador, que se n'encarregava, doncs, era qui ens ensenyava a nosaltres. Cadascun estava en un lloc.

Recorda vosté com arribava la malea a la fàbrica?

La malea arribava en camions i pujava un home damunt del camió i en una cosa que es deien forques, en una forca, des de dalt ho tiraven baix a gavells, eren gavells. I baix ho arrimaven a un lloc, ho deixaven allí i per a quan feien el forn que ja el tenien tot ple; n'hi havia una boca allí al forn i en una altra forca allò...

Primer, començaven a poquet a poquet perquè anara calfant-se l'escaldat, perquè si ho hagueren fet de fort de seguida, s'hagueren badat tots. Aleshores, començaven a poquet a poquet i, en acabant, a més, a més, perquè anara calfant-se i ho tiraven per allí. Quan ja veien que ja havien tirat la malea, tota la que necessitaven, aquell forn el tapaven, l'obraven, fins que veien per dalt, que hi havia un forat, que ja estaven per a traure'ls.

Vosté recorda d'on venien els camions?

Vindrien de la muntanya on farien malea.

Abans ha dit que vosté va treballar als catorze anys. Normalment, les xiques i els xics començaven a eixa edat o més prompte?

No, no, tots als catorze. És igual que foren xics que xiques. Als catorze anys tots a treballar. No es necessitava cap estudi ni res. Anaves al col·legi i quan acabaves als catorze, doncs, a treballar tots.

Vosté va començar a treballar al pintador. Saps si les dones podien treballar en qualsevol lloc de la fàbrica?

Normalment, era en el pintador, perquè era una qüestió més lleugereta. Qüestió de forns, els tocadors, doncs ja eren faenes més pesades i estaven els hòmens a la fàbrica que jo estava. I normalment era *aixina*. El pintador era més lleugeret, era per a la dona. També tiràvem al tirador, que era més pesat, però no... Estàvem al pintador que era més lleugeret.

Vosté va començar a treballar als catorze anys. Va començar a cotitzar a eixa edat? Era l'edat habitual de començar a cotitzar?

Jo vaig començar als catorze anys a treballar i als catorze anys, quan vaig començar, ja em cotitzaven. I m'han cotitzat sempre, igual ací com allà, perquè crec que s'ha de cotitzar. Quan u treballa, se li ha de cotitzar, crec jo. I a mi m'ho han fet sempre.

Quan vosté treballava al pintador, hi havia algun home treballant allí?

Érem dones. En acabant, estava qui ho portava, que era com un encarregat, que era un amo. I en acabant, hi havia un home més major, que era el sogre de l'encarregat. Però la resta érem dones. Érem sis dones i només estava l'encarregat.

Si els homes feien el mateix treball que les dones, el sou era el mateix?

No era el mateix. Jo no deixe de reconéixer que si un fa la mateixa faena... Com hui, que molts, home i dona, fan el mateix i cadascú cobra una cosa, no ho veig bé. Ara, quan a mi, jo veig que un home que estava tocant, taca, taca, taca, tac, i allò era molt pesat, havia de cobrar més que jo, que estava al pintador i era més lleugeret. Però normalment, si fas les mateixes faenes, s'ha de cobrar el mateix.

Ens pot explicar l'horari que tenia quan treballava al pintador.

Doncs, entràvem a les 8, teníem mitja hora per a esmorzar, acabàvem a la 13 per a anar a dinar, de la 13 a les 14. I a les 14 fins a les 18 de la vesprada.

També treballaven els dissabtes i els diumenges?

El dissabte, de matí; de vesprada ja no treballàvem. El dissabte de matí, fins al migdia, i de vesprada ja no.

Com es desplaçava fins al seu lloc de treball?

A peu, fill meu. Mira, quan la van traslladar ací i només teníem una hora per a dinar, creuàvem el riu per a anar més de pressa. Hi havia unes pedres i botàvem les pedres i, si no, ens les col·locàvem quan baixava la riuaeta, perquè si no, havíem d'anar pel pont que puja a Llucena, que està Hermanos Nomdedeu. Creuàvem pel riu, i encara teníem temps de seure allí cinc minuts per a xarrar nosaltres entre nosaltres, sí.

Podien vestir com vulgueren o tenien un uniforme específic?

Primer, anàvem cadascú d'açò, però ens van fer un baberos blaus i ens van colocar ací un casc de la fàbrica. Sí, ens van fer uns baberos.

Recorda si quan treballava al pintador, va haver-hi alguna falta de respecte cap a la dona?

No mai, fill meu. Falta de respecte no en vam tindre mai, que ho haja vist jo a ninguna. No mai.

Ens pot contar com era la fàbrica? Si era gran, si era menuda, quantes plantes tenia, quants treballadors hi havia...?

Doncs, la fàbrica era una nau gran. L'altra era xicoteta, ahí davant del quarter, però també una nau. I esta que van fer en acabant, una nau molt gran. Què et diré jo? De treballadors, quants podia haver-n'hi? Cinquanta? O seixanta? Una cosa *aixina*, perquè poc més o menys, no ho sé, fill meu. Però era gran ja, gran. Sí, perquè només en-

traves, les portes estaven totes obertes i estava el magatzem. En acabant estava el forn per on passava el fi. En acabant, nosaltres, que era el pintador. Vaig cap enrere, jo... El pintador. En acabant estaven els que tocaven l'escaldat, que tocaven el taulellet en una pedreta. I més cap a dins, estaven les premses. I en acabant, estaven els forns on tiraven la malea. Era gran.

Ens pot explicar si la fàbrica tenia finestres i si es podien obrir?

Finestres, no, fill meu. Eren una mena de finestres que hi havia als panys que no s'obrien. Eren com un taulell. Però les portes eren molt grans i sempre estaven totes obertes. I com que era tan gran la nau, no calia... Hi havia respiració, hi havia, sí.

Com era el treball en el pintador: individual o en equip?

En equip, perquè quatre estaven plegant, una estava al tirador i l'altra duia els *carrillets* que ja havien plegat. I ens alternàvem, perquè el tirador era un poquet més pesat, doncs ens alternàvem. Estàvem una hora una; una hora, una altra. Era tot en equip. Totes molt ben avingudes també.

Ens ha parlat del pintador, però recorda si n'hi havia més màquines a la fàbrica?

Ai, màquines estaven les del pintador. En acabant, estaven les de les premses, que eren on premsaven els taulells, que d'allí els portaven al forn per a coure'ls. Perquè allí estava la terra que premsaven i eixia el taulellet, com si diguérem fang però compacte. I d'allí és d'on ho portaven... Les premses, el pintador, els tocadors, no perquè tocaven en una pedreta i no, i, en acabant, al magatzem tampoc n'hi havia.

El tocador què era? Si hi havia alguna peça defectuosa, els feien en una ratlleta...

Ui, tocaven que si els haguéreu vist... Mare! Els taulellets no se'ls veien en les mans... Tac, tac, tac, tac, així, *aixina en* la pedreta... I clar, quan tocaven *en* la pedreta, era per oïda, notaven que estava una miqueta badat, doncs, eixe al cabàs, el tiraven. O veien que estava despuntadet, el tiraven. I els altres, doncs, els feien en *carrillets*.

Eixa era la faena més pesada o quina era la pesada?

La del forn, clar, perquè es passava molta calor també al forn, sí. I havien d'estar... Sí. El tocador també... No era molt lleugereta tampoc, no. I després a les premses... Home, les faenes eren, per a mi, pesades. És diferent d'ara, que tot són màquines, perquè jo ho he vist en treballar, en acabant, en Ceràmiques Alcora, doncs, ho he vist i és diferent. Potser han d'estar més pendents, però la feina, per a mi, no és igual. Físicament, no és tan pesada.

Ens pot contar quina capacitat tenien els forns i amb quin combustible funcionaven?

Això sí que no sé dir-t'ho, fill. La capacitat que entraria al forn, això no sé dir-t'ho.

I la temperatura?

Doncs no, només sé que la miraven. José la mirava la temperatura. Si llevaven més, si en posaven menys... Però jo la temperatura, això sí que no... No me'n recorde. No hem estat en això i no sé res. D'això no sé res.

Com estaven les temperatures en el pintador? Perquè si estava la nau tota oberta, en hivern faria fred, no?

A l'hivern, perquè no hi hagueira corrent, les portes les tancaven. Si no era quan venien els camions a carregar que havien d'estar obertes. Però si no, a l'hivern les tancaven. I fred en feia, però no recorde que passàrem molt de fred, molt de fred. I, en acabant, calor... Quan fa calor, sempre fa calor, però com que estava tot obert, també corria l'aire. No vaig patir ni molt de fred ni molta calor.

Hi havia banys separats per a dones i per a hòmens?

Sí, per a hòmens i per a dones. Cadascun tenia el seu. Nosaltres, el nostre, a la setmana les dones ens el netejàvem. Sí, sí. Quan ens pareixia, li pegàvem una netejadeta, perquè teníem la clau només nosaltres i allí només entràvem nosaltres.

Es netejaven vostés, no hi havia una persona que netejara?

No, ens ho féiem nosaltres. I els hòmens, doncs no sé com estaria, perquè com que no vaig entrar mai, no sé si estaria net o brut, perquè no ho vaig vore mai. I d'ahí teníem nosaltres la clau i nosaltres ens apanyàvem.

A banda d'en el pintador en la seua fàbrica, en les altres fàbriques les dones es dedicaven sempre a la mateixa tasca o també es dedicaven a altres tasques?

N'hi havia que estaven en l'oficina. Jo no sé si en unes altres fàbriques estarien fent unes altres faenes. Jo crec que no, que estaven al pintador. Les que jo coneixia estaven al pintador i que en conega alguna

que estava a l'oficina, també. Normalment, a les fàbriques, a l'oficina estaven més, si tenien filles, les filles. Però sempre hi hauria algun lloc que no i jo en conec que n'hi havia que no eren filles tampoc. Les filles dels amos, normalment, les collocaven a elles, clar. Però també n'hi havia algunes que coneixia jo que estaven i no eren família d'ells.

Salomé Vilar Martí i els seus fills

Les dones de la seua època, a banda de treballar en les fàbriques, treballaven en unes altres coses: en el camp...?

Les dones en aquella època al camp, jo crec que no. En acabant, va vindre més cap ací que van plantar tarongers i tot això i sí que, llavors, al taronger i a la bajoca. Però en l'any 60, que jo recorde, no.

Podria explicar-nos com era viure en un poble industrial?

Ai, doncs, viure en un poble industrial, per a mi, bé, perquè hi havia molta faena. Mira, només eixies de «treballar» [estudiar], tots. I hi havia persona que fa: «Ui, que guanye 200 pessetes, allà me'n donen 50 pessetes més». Hi havia faena de seguida, per a anar-se'n allà perquè li donaren 50 pessetes més. I hi havia molta faena aleshores. I, aleshores, contents. Un poble industrial, contents amb la indústria. Al meu parer, sí.

Va disfrutar del seu treball a la fàbrica?

Vull dir-vos que, mira, si tornara a nàixer, tornaria a fer tot el que he fet, perquè he sigut la més feliç del món.

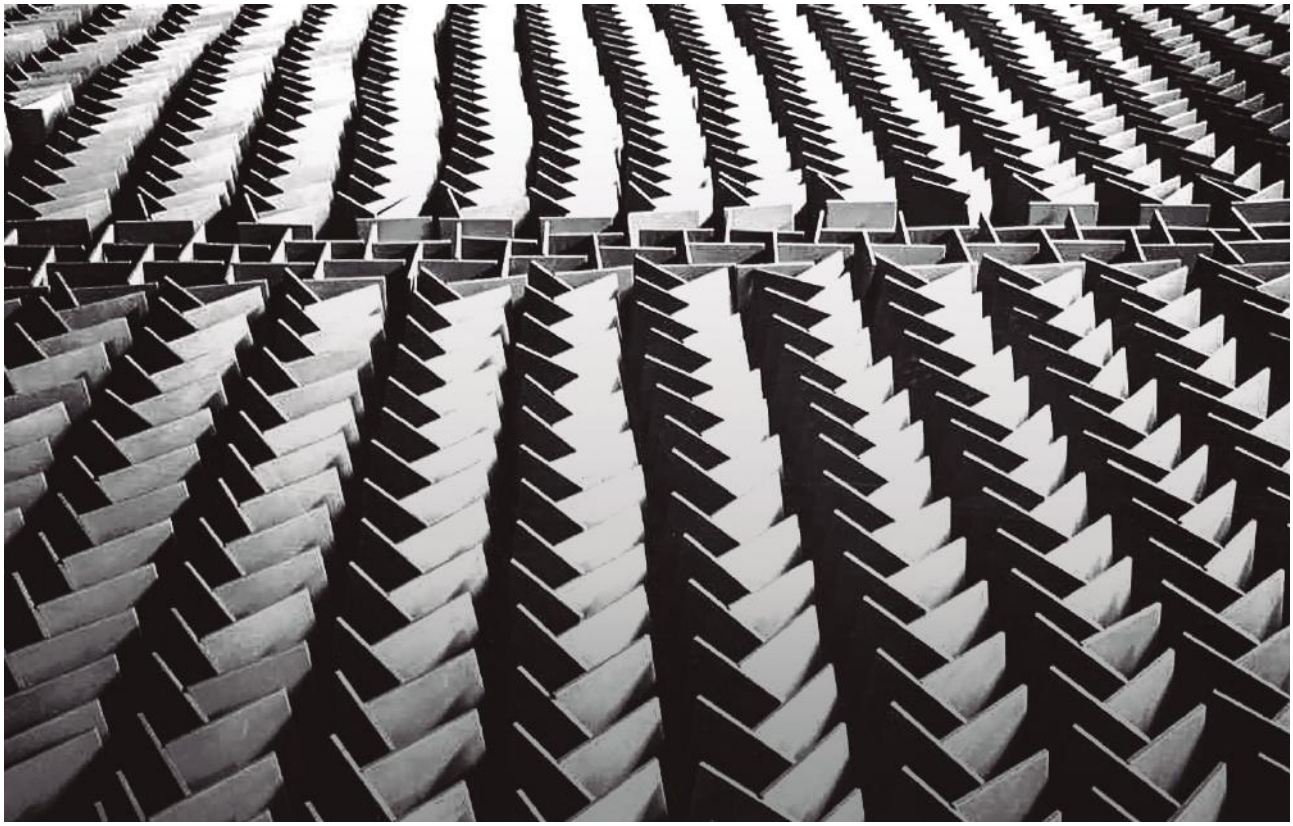

Secat de taulells (font: Arxiu de la Diputació de Castelló)

Cristóbal **Bernat**

81 anys, l'Alcora, treballador de la Reial Fàbrica

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadora: Sara Bernat Saborit

Com era la fàbrica?

Ere un solar tot mig assolat, només *n'hi havie* on se *treballae* en el taulellet, que allí se *podie* treballar una miqueta, *lo demés ere* un escampat tot assolat, *en* corrals de gallines i pollastres, i avant. La fàbrica un descampat, perquè tot *lo* que *ere* la fàbrica gran, allò *ere* un descampat, només *se* va agarrar un trosset *pa* ficar la Tilesa, que és on *feen* el taulellet, la ceràmica. *Lo demés estave* tot assolat, només *n'hi havien* més que corrals de gallines, per allí.

Con funcionaven els forns on treballava?

En... en llenya i en malea.

Per què es va ficar a treballar en la ceràmica?

Ai, necessitava un jornal, i avant. No com ara, que no feu res *hasta* que teniu ja fadrins... (riu).

Quants anys tenia quan va entrar a treballar?

Als catorze anys.

Vas decidir treballar a la fàbrica o no tenies més opció?

No *tenie* altre *puesto* que *treballà*. Vaig *treballà* a l'obra, i *después me vaig posà* a la fàbrica.

A quina edat es va jubilar?

Em vaig retirar als seixanta.

De qui s'aprenia l'ofici?

Aprenies d'estar al *puesto*, i avant, a poquet a poquet. No s'havia de tindre ningun requisit, i no *n'hi havien* ni estudis.

Era molt complicada la seua feina?

No, normal i avant.

Quina era l'edat mínima per entrar a treballar?.Quantes hores es treballava?

Crec que els catorze anys. Hores? Huit hores seguides.

El teu treball requeria molt d'esforç?

Pues... per a l'edat que jo tenia, sí, que estava al forn de passatges a traure les peces del forn.

Quants forns hi havia?

De passatges? Un i avant. De forats no puc dir-te els que *hi havien*, molts forats.

A quin lloc de la fàbrica treballava? Hi havia màquines?

Al forn de passatge. Màquines no n'hi havia ninguna, tot *ere* manual, *envernissà*... N'hi *havie* un home en un cossi, *ficaen* el vernís, i aquell home, *en* les manetes, *ficae* la peça en la maneta, i en l'altra maneta *tirae* el vernís i *apartae* la peça, i n'hi *havie* una altra persona que el *llevae* a part. Eixe ere el sistema de... màquina no n'hi *havie* cap.

Amb quin combustible funcionaven els forns?

Llenya com esta, no *ere* malea, *ere* llenya *de abres*, arrancaven arbres, garroferes, *auliveres*, ho arrancaven tot i *portaen* la llenya allí per a coure el material.

Quants treballadors hi havia a la seua fàbrica?

Fica que foren una vintena, com a màxim.

Hi havia una bona organització?

Normal, com en totes... *en* més o *menos* problemes, però normal.

Com eren les muntanyes? Tenien la mateixa vegetació que ara?

La mateixa, o més que ara; *estae* més *limpio* el terme. Ara només n'hi ha més que malea, perquè no n'hi ha ningú que *limpie* res.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Això sí que no sé dir-t'ho, qui era el propietari...

Hi havia riscos laborals, a la seua feina?

Riesgos? Sempre n'hi *han*, al treball, de *riesgos*. D'una manera o altra.

Quin era el treball més dur? Com anàveu a treballar?

Anàvem a peu... alguna *besicleta* hi *havie*.

Els treballadors fora de la fàbrica es relacionaven entre ells? Quina roba es posaven per a anar a treballar?

Normalment sí, com ara, si fa o no fa, més o *menos*... Roba, la que teníem personal de casa, a *vegaes*, uns pantalons i una camisa, *apedaçaes*, que ara, *vosatros* els porteu esgarrats, els pantalons... *Entonces* les mares ens els *apedaçaen*, tots plens de retalls, aixina *ere*. Digues.

Quin salari es cobrava?

Jo el salari... si que me'n *recorda* que cobrava... set pessetes de salari al dia. Vos pareix just, set pessetes al dia?

Què és això?

Què és? Tu *dona't conte*... Ara un euro són 165... jo en guanyava set!, de pessetes al dia, és a dir, a la setmana no *arribae* a les 50 pessetes. Estas? *Tat que te pareix raro?* Els que *cobraen* més diners... el personal que *solie* anar, diguem a estall, que *treballae* moltes hores i molt ràpid, sacrificant-te una barbaritat per a guanyar-te, a *lo* millor... 4 pessetes més a la setmana, aixina *ere*.

Considera dures les condicions de treball d'aleshores?

No *consideraes*... perquè no *pensaes* en res, però eren dures, *claro*. Tu *dona't conte* en set pessetes al dia que guanyava, *dona't conte* quin, quines... jo que sé! Quines bondats *havie* de tindre en eixe jornal! (riu). Ara, eren uns altres anys, *m'agradae* o no *m'agradae*, no *tenie* una altra cosa. Tira, borra ja!

Quins *tamanys* es fabricaven?

Quinze per quinze... i onze per onze, *me* pareix, eren peces xicotetes, però principalment, el quinze per quinze...

Tenies un bon lloc de treball?

Lloc bo? Normal i avant, ja t'ho he dit, traure peces del forn... En una paleta... les traíem i avant, i després les *acarrillaem* a par, i després ja n'hi *havie* un altre personal que el *triae*...

Com eren les carreteres en aquella època?

De terra completament, perquè normalment anaven carros per la carretera i, *aixina* com hui en dia estan *asfaltaes*, *entonces* no *estae esfaltat*, *se clavaen hasta* les rodes del carro, *se clavaen* a la terra.

Hi havia molta contaminació atmosfèrica, acústica, lumínica?

Lumínica no en *podie* haver, perquè n'hi *havien* quatre *bombillettes* al poble... Acústica? En què?, si no hi havien més que dos o tres camions, i cap cotxe? Atmosfèrica... els forns que *se tre-*

ballaen entonces a les fàbriques, *lo que se cremae fee* molt de fum, però n'hi ha més contaminació ara *en* els cotxes, que antes en els forns on *se* coïen... el material que se *fee* en l'Alcora.

Com eren les línies d'alta tensió?

N'hi *havien* molt poquetes, perquè motors per a treballar en trifàsic... *entonces*... sí, quatre fabriquetes que n'hi havien, i *se acabó*.

Publicitat de la fàbrica de taulells TILESA en el programa de festes de 1954

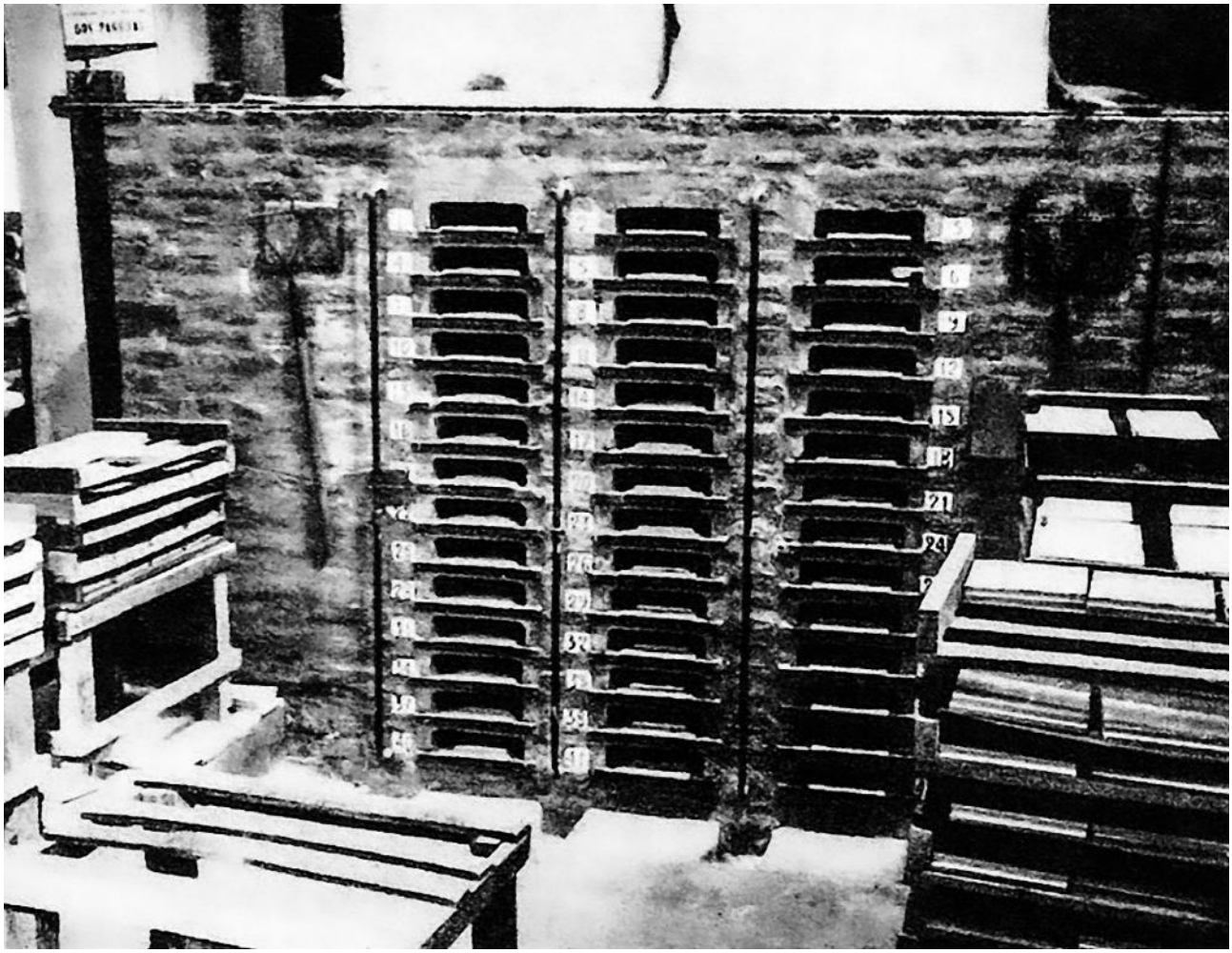

Forn de passatges

José **Tena**

70 anys, Mosqueruela, treballador del taulell a l'Alcora en un forn de passatges

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadores: Ainhoa Quintana Núñez i Leyre Chiva Seguer

Per quin motiu es va posar a treballar a la fàbrica?

Pues... la gente de Mosqueruela... Allí, no teníamos jornal y entonces bajamos aquí a trabajar la cerámica.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Veinte.

I en què treballava?

Aquí o en Mosqueruela? En Mosqueruela en el campo. Aquí en la fábrica de azulejos. Entré a trabajar al horno de pasajes, que era lo que había entonces, que se cocía el azulejo con leña. El encino. Luego el *bizcoche* se hacía con leña también, igual.

Li agradava el seu treball?

Bueno, pues entonces... no te gustaba mucho, pero era lo que había.

A quina edat va jubilar-se?

A los cincuenta y nueve.

De qui va aprendre l'ofici? Es necessitava algun requisit per a treballar?

Aprendí sobre la marcha, yo mismo. No, entonces no se necesitaba ningún requisito.

Quantes hores es treballava al dia?

Pf, infinidad, desde el principio hacíamos turnos de seis horas, y luego, turnos de seis horas, pero... si empezabas a trabajar a las seis de la mañana, luego, en vez de salir a las doce, pues te quedabas hasta la una.
Y luego por la tarde volvías a trabajar. Así siempre, sabes?

Quin salari teníeu?

Ay, no me acuerdo. Al principio unos 700 euros... no! 700 pesetas a la semana, que entonces se cobraba a la semana. Los encargados, o los que iban a destajo,

pues a lo mejor, cobraban más dinero.

Com era la fàbrica?

La fábrica, entonces era... una nave con los hornos morunos para poner el bizcocho, y luego el horno de pasajes para cocer el fino.

A quin lloc de la fàbrica treballava?

Yo entré al horno de pasajes, y estuve también de pintador... que entonces el pintador lo encaraban las chicas, cogían los azulejos, los encaraban y luego nosotros los tumbábamos en las bandejas, que les decían *cadiretas* y luego ya lo poníamos al horno de (?), que había que ponerlo a mano, empujar a mano el azulejo. Empujabas a mano dos y luego dos más, y ya por la otra parte salen. Había 11, 22, 33 (?)

Com anàveu a treballar?

A pie, yo he ido veinticinco años a trabajar a pie.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Era el... este... como le decían... una tal... (?), eran lo menos cinco o seis socios.

Amb quina font d'energia funcionaven les màquines?

Pues... los hornos con leña, y luego las máquinas eran eléctricas, quitando las prensas, que eran a mano.

Com era el paisatge de l'entorn de la fàbrica?

Eran bancales, estaba yermo *i avant*.

Com eren les carreteres?

Ya estaban asfaltadas, en el 64 ya estaban asfaltadas aquí.

Com eren les màquines?

Las prensas eran de mano, y las esmaltadoras eran ya máquinas... pues como ahora, *i avant*.

Juan Peñarrocha

81 anys, Sant Joan de Moró, transportista a dues fàbriques als anys 40-50

IES XIMÉN D'URREA, 1r d'ESO

Entrevistadors: Biel Andrés Penya-Roja i Iván Molina Jaime

Bon dia, com li diuen a vosté?

Juan Peñarrocha Ramos.

I quants anys té?

El dia 7 de maig en faré huitanta-dos.

I vosté d'on és?

Jo soc *viscut* a Sant Joan de Moró, però pertany a Vilafamés.

Per què es va ficar a treballar a la ceràmica?

Perquè jo vaig nàixer en temps de guerra, i quan jo vaig nàixer, als set dies que vaig nàixer, mon pare se'n va anar a la guerra; *entonces* no *tenie* més remei que treballar i ajudar (...), als 8 anys ja *treballave*... no *treballave de* ceràmica, però *treballave* amb un animal que el *portave* del ramal, i un altre que *portave* la pala que *féem el regano* per a muntar la fàbrica... i els ulls. Ja m'havia ficat a fer rajoles de mà, ja *feie* rajoles de mà. *Lo* que *passe* és que un home en *feie* 1500, i jo en *feie* 600, perquè *ere* molt xicotet. Ma *uelo tenie* un molí de vapor que molien oli. Li dien la Sénia del Molí. A banda del molí, un pou d'aigua que també anava amb vapor, i una ximenera *per a què* isquera el fum. I, com no hi havia diners, ho canviava per xocolate. Ma mare *tenie* una caldera d'aigua *calentant* perquè, si *ere* d'hivern, l'aigua *estave* gelà, i en quant en quant, em *ficae* un cassó d'aigua a un llibrellet que *tenie* per a afinar les rajoles, i no em *gelae*. Com *se feen* les rajoles? *Pues ere* un marquet de *madera* que *tenie* un rabo i *tenie*, un llibrellet ací i un muntonet d'arena allà. Jo *rentae* el marquet amb l'aigua i després ho *passae* per l'arena, el *ficae al puesto* i, com les mans eren xicotetes, *tenie que* ficar dos grapats de fang per a fer dos rajoles. Clar, és que les rajoles es *feen* de dos maneres. Qui diu rajoles, diu atovons. Si es *feen* amb aigua, no es *passae* per l'arena, es *rentae* ben rentat el marquet, *se ficae* el marquet, *se ficae* el fang i, quan *treie* el marquet, quedaven dos

aletes. Hasta que no estigueren un poc eixamorats, no es *podie* fer res, però quan estaven eixamorats, *tenie* una palanca en un *palo* i ho *pissonae* i *xafae* les voretes, i quan ja *estae* eixamorat, *en* un ganivet que va fer el ferrer, de ferro, ho *rascae* perquè, per baix del marquet, quedaven retalls, i *tenie* que estar recte. *Aixina* es *feen* els atovons.

Tenien relació els taulellers de Moró i els de l'Alcora?

Sí, sí, la fàbrica de Nomdedeu estava molt propet de la gasolinera, però a l'altre costat, i la de Sanchis estava a l'entrada del camp de futbol, però a l'esquerra; encara estarà. No crec que això ho hagen llaurat. Inclús coneixia treballadors dels dos *puestos*, perquè jo *anave* molt per allí. Perquè jo quan tenia un saquet de terra el *portave* allí perquè l'analitzaren. I allí me l'analitzaven. En vaig portar un saquet una vegada ahí a la carretera de Morella *a* on està l'Hospital de la Magdalena, enfront també n'hi havia un laboratori, però on més he anat és al de Nomdedeu.

Era perillosa la seva feina? Hi havia riscos laborals?

Ere obligat tindre el certificat d'estudis primaris. Jo el *tenie*.

Hi *havien* accidents?

Accidents... *lo que passe* que en aquell temps teníem dos pòlisses d'accident, *aunque* treballaren 10 persones, i sempre ficàvem la persona que se *fee* mal. Una xica, després de fer-me jo açò (s'assenyala el dit tallat) es va tallar el braç, que encara viu allí al Colaor, però clar, teníem un seguro d'accidents, i ficaves el nom de la persona que *s'accidentave*. Esta fàbrica que parle *estae* a *l'empalme* de Sant Joan de Moró, carretera l'Alcora. En Saloni, al mateix *cruce*.

I mentre treballaven , els treballadors parlaven entre ells?

Pues sí, pensaven en sa casa, i en preparar-se algo per a menjar, perquè menjar n'hi havia molt poc. Molt de moniato, que en plantes una garbeta d'una dotzena i de les branquetes eixen més moniateres. La carn *ere* un luxe, no es *tastave*. *L'abaejo* i les sardines, sí, ara és més car *l'abaejo* que la carn. Si una persona *tenie* un conill i *podie*, el *venie* a la carnisseria.

Com eren els forns on es coïen les rajoles a la fàbrica de *l'empalme*?

El forn de *l'empalme ere moruno* i anava amb malea, i es *componie* de... *tenie*... *ere* rodó, d'atovons, i *tenie* unes *bòvedes* que damunt posàvem les rajoles, i de la *bòveda* per avall posàvem el foc *per a què se* cogueren. El forn *moruno*, *lo* més difícil és saber quan està cuit, perquè, si no saps quan està cuit, o està cru o el *cagarres*. Si el *cagarres* es torna una pilota de ferro, i per a traure-ho, s'ha d'agafar una maça i un *escarpe*. Això és una obra d'art.

D'on portaven la malea?

Del terme, de qualsevol *puesto*. En carros i després en camions.

Que és una bòbila?

Una bòbila és una cosa com este sofà però que *pegue* la volta, el foc mamprén per ací i va rodant perquè pel mig té una altra bòbila que té uns registres d'aire i va amb un extractor. Si vols que *vage* per avant, alces una vàlvula, que pot pesar 50 kg i, com *xuple* l'aire per allí, el foc va per allí, i quan veus que ja està cuit, esta la tanques i obris l'altra. I va cap allà, va pegant voltes. Això va les vint-i-quatre hores, eh? Servia per a coure les rajoles. Allò ja *anae* amb carbó, eh?, el *baixave* de la província de *Teruel*, de la *cuenca* minera, de Castellote, d'Escucha, d'Utrillas, de Cañizar del Olivar, *en fin*, on *podie*, perquè hi *havíem* una cua de camions sempre.

Ha dit vostè que van tancar la primera fàbrica: on van anar després?

Quan vam tancar la fàbrica, vam obrir l'altra. És a dir que, la finca de la fàbrica la vam comprar a una senyora d'Almassora. I jo ere xiquet i estave baix d'una servera que *ere* molt gran amb una *(au)vella* i tres o quatre corderets, i mon pare i ma mare *estaen* tractant amb aquella senyora, i jo vaig estar vigilant *lo* que *circulae*. *Entonces* jo *podie* tindre... *pues*, deu o onze anys.

I, on estava la finca?

La finca es *deie* la finca de la Cabuda, i *estave* a l'entrador de Correntilla, i la vam ajuntar amb una finca de mon pare, que li va tocar de ma *uelo*. Són dos finques que poden tindre mil *fanecaes*. L'escriptura està en una *hijuela*, que ho han ajuntat tot. Però ho ha ajuntat mon pare. La màquina la vam muntar entre un xic que ja s'ha mort i jo, Lluesma. La vam muntar al *puesto*, va vindre a peces; *pesarie* igual 10 *tonellades*. *Antes* ja va vindre un muntador i ens vam fixar, esta *ere* igual però més gran. Els *arreglos* els fèiem jo i Vicente Lluesma. Jo eixa feina la *tenie* clara al cervell, *l'havie* fet més vegades. Aquell dia vaig aplegar amb un camió de descarregar rajoles. Vaig *vore* uns muntons de fang i no anava tan de pressa la fanguera com *per a què* hi haguera eixos muntons de fang, açò no *trague*! Jo vaig agarrar les rodes i vaig ajustar els *ro-*

dillos. Al donar-li més marxa al molí... El molí i la fanguera encara està! La fanguera tenie fang sec per les vores, i al donar-li més pressió, el fang sec va caure, va caure una penca de fang sec. Em *pensave* que *em donarie* temps i vaig agarrar el fang sec. I *entonces*, com els *rodillos* estan ajustats, va pillar el fang sec i el meu dit. I quan em va pillar el dit, es va emportar la mà. *Cento* Molina, de Mas de Flors, que ja li havia passat *lo* mateix, estava mirant-me com dient «és perillós, això». La màquina *tenie* dos *polees*, una fixa i una *loca*, i, amb un mosso que *tenie* a la mà va tirar la corretja a la polea *loca* i la màquina es va parar, però la mà es va quedar dins, ja no la *podie* traure. I per a traure la mà, van *tindre que* tallar amb *soplete* mitja màquina. Ja no la van ficar, en van posar una nova comprada a Vigo, amb el representant a València. Que li deien una màquina d'invasió. L'altra no, però esta *portave* una bomba que no *portave rodillos*. Les rajoles eixien amb la pressió de l'aire, ja no *ere* perillosa. Si no està aquell home amb el mosso, haguera perdut el braç sencer. *Tenie* dihuit anys. Ja *portave* el camió des dels catorze. Un camió de carnet de segon.

Com era, la terra de Moró?

La terra de Moró... massa fina. *Ere* una terra molt vidrienca, i si *se secae* molt de pressa del sol, *se badae*.

Què vol dir vidrienca?

Pues mira, *pa* tindre una peça de 25 cm, la *teníem que* tallar a 27, *lo demés ho perdie* al sol, perquè eixa terra, quan *se secae*, *se n'entrae* molt, *acurtae* molt.

Les condicions de treball d'aquella època, eren més pesades o menys pesades que les d'ara?

El treballar d'aquella època *ere* més dur que ara, perquè ara la gent *procure* l'ajuda, o que els paguen diners i no treballar. *Entonces se tenie que* treballar molt!

D'on venia la terra que gastaven?

Pues... La terra dels pobles que buscaven *ere*... Castellote, Estercuel, La Cañada, Escucha, tots eixos puestos els conec jo per a la terra. Als 11 anys, mon pare em va dir: «tu ja eres un home, ja pots anar amb el carro». Jo *carregave* el carro i *anae* a Onda, i *portae* tres matxos i un burro, i *portae* prop de 2.000 kg de pes de rajoles. I vaig fer un viatge amb el carro a Almenara, i *vaig tindre* que dormir a Nules al vindre, perquè *ere* tard, *ere* molt tard, i com no *portae* farol... *me* vaig quedar a dormir allí.

Ha dit que va treballar a la fàbrica de *l'empalme*. El van dur a algun lloc per a aprendre a treballar la ceràmica?

En aquella època em va ensenyar l'ofici un xic que *feie* d'encarregat que li deien Pepet. A la dona, Adoración. Me *varen* portar a Quart de Poblet per a fer coses de ceràmica, però per a regals. O *sigue*, igual *feie* una marraixa, que *fee* primer el cos i després la tapa, com un ram de flors, com una *maceta*. No *podie* fer una gerra d'aquelles grans, perquè jo *ere* xicotet. *Tindrie* entre els nou i els deu anys. La terra la portaven de La Cañada, que està entre Monroyo i Alcanyís.
Eixa terra *ere* blanca. Hi *havie* un cilindre ple de fang amb un *tapó*, i amb una barra que feies per avall eixien les tires. Jo les creuava i *feie* una cistella. Ere molt difícil creuar-les. El meu mestre les envernissava. El *tono* el donava un laboratori. També feia pètals de rosa, molt fins.

Era complicada, la feina?

Nooooo. Bo, és... qüestió de *manejo*. Saps que el fang, que açò... El fas cap allà i cap ací, que el marc estiga plenet de fang, i quan ja està ple, passes un palet, agafes el llibrell amb l'aigua, i l'afines. Traus el marc i queden les rajoles fetes. Quan acabes aquelles rajoles, en fas dos més al costat, i fas tires, fas tires.

Quina era la feina més pesada, al seu treball?

El picar a la mina. A *vegaes*, per a carregar el carro, *tenie* que picar a la mina i cavar primer. Eixa *ere* la més pesada. La mina estava *detrás* del rajolar, a la mateixa finca.

Els treballadors, després de la feina, que feien?

O es feien el sopar o se n'anaven a casa a sopar, perquè no hi havia pa, ni res. Agarraven un gavell de llenya, el tapaven amb terra, calfaven la terra i torraven pataques, això feien.

Quina roba portaven?

Ui, roba *serra*. Vella, molt vella!

Quanta gent treballava amb vostés a la fàbrica?

Pues... *Entonces* per a buscar a algú *ere* molt difícil. Per a contractar una persona *te* veies negre. A vegades en treballaven deu, a vegades *dotzere*, *tretzere*, huit... No podies tindre una cosa fixa perquè no es trobava gent per a treballar. Venien a cobrar 700 pessetes a la setmana.

Quantes hores es treballava?

No miràvem les hores, miràvem la quantitat. *Teníem que* fer una quantitat, si acabàvem prompte, si tard, tard.

Es podia viure bé de la ceràmica?

Jo *ere* un xiquet. *Lo que passave ere* que, si mon pare *m'havie* de donar *algo* per a anar de festa diumenge, m'ho donava.

Quin jornal teníeu?

Els xiquets no cap.

Li agradava el seu treball?

Molt, *m'agradae* molt.

Què va fer després de la fàbrica?

Em vaig dedicar a vendre cotxes.

A quina edat es va jubilar?

Als seixanta-huit anys.

Ha canviat molt Moró i l'entorn de quan era xiquet a ara?

Si, quan jo *ere* xiquet, Moró no *ere* un poble, *ere* un mas, i tota l'eixida del poble *ere* un pedregal, perquè *s'obrave* amb pedra. Pedra del camp que amuntonaven per a obrar. La part de la dreta de la costera estava obrat. L'escola estava on ara està el metge. Tota la resta eren ametlers. Ui, si ha canviat Moró de quan jo *ere* xiquet! A mi m'agrada molt més Moró ara.

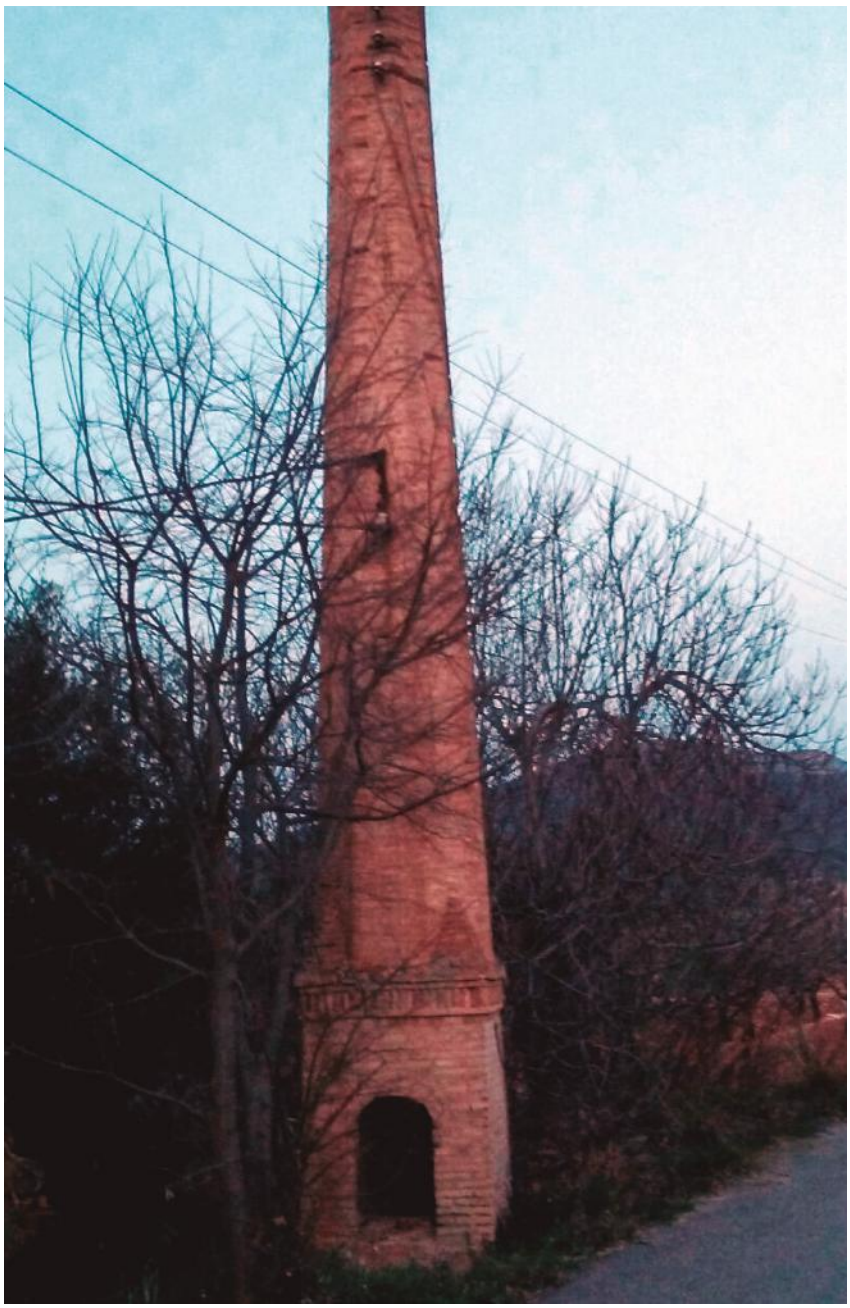

Fumeral del forn del molí de vapor La Sènia del Molí, a Sant Joan de Moró

Julián Vicente **Pallarés**

80 anys, Sant Joan de Moró, treballador del taulell

IES XIMÉN D'URREA, 1r d'ESO

Entrevistadors: Abril Iniesta Renau, Clara Guinot Ballester, Marc Guinot Ballester i Bea Estrada Millán

Quan va començar a treballar a la ceràmica?

Vaig començar a treballar als catorze anys.

De què treballava?

Treballae en una fàbrica de rajola que, *entonces*, se *feen* les rajoles i les teules *a mans*, no *ere* com ara que *ere* en màquina. *Entonces* jo vaig estar quatre anys ahí.

A quina edat es va jubilar o retirar?

Me vaig *retirà* als seixanta anys.

La seua feina era complicada?

He passat per *ratos* bons, i per *ratos* que estava difícil, perquè els últims anys treballàvem, en aquell *entonces*, treballàvem huit hores sense dret a mitja hora de l'esmorzar com tenen ara la gent, *o sigue*... eren huit hores seguides cada *turno*... I vaig estar deu anys treballant tots els dies de l'any, deu anys a la fàbrica.

Quina era l'edat mínima per a poder treballar?

Home... *entonces*... no n'hi *havie* control, se *treballae*... N'hi *havie* xiquet que els *fee* falta en casa... als deu anys ja estaven treballant... i als onze... perquè va ser després de la guerra, i *estae* tot molt difícil, i vam patir molt tots, els pares i *mosatros*.

Quantes hores es treballava?

La jornada *entonces* era de 48 hores, treballàvem els dissabtes també... però... *mosatros* a la fàbrica... vam estar deu anys *al turno* treballant 56 hores cada setmana, els 365 dies de l'any.

Quin salari teníen? Considerava just el salari que cobrava?

Quan jo vaig entrar a la fàbrica, que vaig entrar primer ací... primer quan... cobràvem set i huit pessetes... al dia, eh?, al dia... i després, vam anar millorant... Vaig treballar també en un forn

de calç que eren mon pare i un altre soci els amos... i *entonces cobraem* 25 pessetes, i per a aplegar a cobrar un euro... Tenie quaranta anys!, per a aplegar a cobrar un euro al dia.

Com anàveu a treballar?

Primer en bicicleta, perquè *ere* més jove; després ja em vaig comprar una moto i després, als quaranta anys, *me* vaig traure el carnet i ja *anae* amb el meu cotxet, i *anae* a treballar a l'Alcora, vaig treballar ahí a *sol*... a Monte Cristina, baix, que és el forn de calç, i vaig estar per ahí.

Els treballadors, fora de la fàbrica, es relacionaven entre ells?

Mosatros, fora de la fàbrica, jo... encara *anae* a treballar al camp, que tenie trossos... per exemple, eixe bancal, eixe bancalet és meu. I després que treballàvem moltes hores a la fàbrica, encara treballàvem per a *mosatros*, més hores, no paràvem gens, de treballar (riu).

Quina roba es portava, per a treballar?

En aquell *entonces*... *pos duem a vegaes hasta* els pantalons esgarrats, tots apedaçats, perquè hi *havien* pocs diners, i un pantaló, si *s'esgarrae*, l'apedaçaven i el *duen*, aquell pantaló, que no n'hi *havie* altra cosa (riu).

Com era el seu lloc de treball?

Jo, el meu lloc de treball... jo vaig treballar en moltes faenes, primer vaig treballar en el rajolar, després vaig treballar en Sondeos, una companyia de Madrid, al *pantano*, que *féem* perforacions, i *estae* treballant a màquina, després vaig treballar díhuit anys en un forn de calç, i després vaig entrar i vaig estar vint anys treballant a la fàbrica, al *azulejo*, als trenta-nou o quaranta anys... *en* Supercerámica, vaig treballar, i *en* Falomir també.

Quina era la tecnologia a les fàbriques?

En aquells anys la tecnologia *estae* molt baixa, perquè allí només *se fee*, quan jo vaig començar... *se fee*... 15 × 15 i per a xapar i avant, però *piso* i això encara no se'n *fee*. Ara han *adelantat* molt i ara hi ha una tecnologia que fiquen la terra al *silo*, i ja ix el taulell embalat.

Quanta gent treballava a la fàbrica?

A la fàbrica que *estae* jo treballàvem *pels* cent-cinquanta, cent-cinquanta persones allí.

Hi havia una bona organització?

Pues, de tot *se va tocà*... *Vaem* tindre problemes amb l'amo de Gaes, perquè treballàvem 56 hores i després vam canviar a 48... i després *volie* que tornàrem a les 56... i *se* van *juntar* molts treballadors i vam quedar de no treballar-les... però ningú *deie* res... i salte jo i dic «escolte, i si *mosatros* tornem a treballar 56 hores i guanyem molts diners i no tenim temps per a gastar-los, per a què els volem?» I l'amo diu: «Deixa't de *fisolofia*, Julián!» (riu).

Amb quin tipus de vehicles transportaven la malea?

La malea primer se *due* en carros. Un matxo i un carro, i *carregaen* la malea, que, per cert, mon pare *ere* un de tants que en *carrejae*, de malea, i després ja van canviar, en camió, ja *mos* la baixaven al forn de calç en camió, però primer *ere* tot a base de carros i *baixae* la malea al forn.

Les carreteres o camins estaven asfaltats?

Les carreteres estaven fetes en pedra, *picaen*... *feen* muntons de pedra, la *picaen* i després en un *rulo passae* i ho *aplastae* i *feen aixina*... *entonces* les carreteres, no estaven *adoquinaes*... anys, prou anys arrere.

Quin ha sigut el seu millor treball?

Pues el millor treball ha *segut* els últims anys que *estae* al forn qualificant el *gènero* que *eixie* del... forn, directe, que ere el rodapeu, eren peces de 7 × 30 × 25, i *aixina*, jo *estae* allí fent la faena eixa de qualificar, i hi *havie* un altre xic que *embalae*, de quant en quant també *embalae* jo, però el que *feie* els marcadors i això *ere* jo.

Pilar **Montoliu Montoliu** Manuel **Gozalbo i Nebot**

82 i 78 anys respectivament, Llucena, tallador de malea i treballadors en una fàbrica

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadors: Sete Pavón Ruiz i Ana Maria Cristina Mina

Com li diuen a vosté?

Manuel: Manuel Gozalbo Nebot.

I quants anys té ara?

Manuel: Ara? *Pues* seixanta-dos. Faré el dia 27 d'agost, seixanta-tres. Ara *tinc* seixanta-dos. Huitanta-dos que *digue*, huitanta-dos. M'he enganyat i el dia 27 d'agost, huitanta-tres.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Manuel: Catorze.

I per què es va posar a treballar en la ceràmica?

Manuel: En la ceràmica?
Pilar: *Pa* guanyar més diners.
Manuel: No *pues* mira.
Pilar: Xa, *claro*! Per què *te* vas posar a treballar *en* la fàbrica?
Manuel: Per a guanyar diners, *pues* sí.
Pilar: *Claro*, per a guanyar més diners.

De què treballava?

Pilar: De què treballaves a la fàbrica? *Pues* de... de la mateixa que ha dit *antes*.
Manuel: (...) La malea la *tallae* jo i la *venie* a la fàbrica.

***Val*, *entonces*, vosté *tallae* la malea i la *venie* a la fàbrica.**

Manuel: A la fàbrica o a la *cantera*, però és igual, no *ere* treballar a la fàbrica [els dos parlen alhora]. Això és com si tu hui *te* posares, *suponem*, a fer una faena pel teu compte i tu vengueres *lo* que tu fas, *p'això te* dic jo que això no és treball *en* fàbrica, tampoc.
Pilar: No era treballar *en* fàbrica perquè *treballave* com si fora per exemple per a ell, pel compte d'ell.
Manuel: Pel meu compte. I vaig treballar pel meu compte *pues hasta* anar a la mili. Dels 14 *hasta* els vint i un anys que *treballave* allí al Cairo, en Ribesalbes, eixos sis anys, allí no tens ni punts, ni professió ni res. Treballaves *d'autónomo* i tampoc no *ere autónomo* tampoc com ara. Perquè ara *se* fan *autónomos*. Un dia *ta-*

llaes malea i a l'altre *treballaes en* ton pare o *lo* que *fore*, però no *constae* en cap *puesto* que *treballaes*.

Li agradava el seu treball?

Manuel: El treball *después* a la fàbrica? *Pues* sí, allà al Cairo *estae*... en els forns, ajudant-los a carregar i descarregar forns i això, *m'agradae*, la faena *m'agradae*, i d'allí vaig passar a Ribesalbes i *anae* a l'Alcora perquè *estave* més propet.
Pilar: I *treballae* a la fàbrica, *donde* està la ximenera de *raere* de Marazzi que *hay* un institut allí, no?
Manuel: Eixa que té una ximenera, Gaya Marazzi, no, no, Gaya, Gaya Marazzi ere quan va vindre el d'Itàlia allí a fer-la a Castelló, Gaya. Jo vaig *permanéixer* a l'Alcora, i d'allí vaig pujar ja a Fabresa.
Pilar: Ah, ah.

A quina edat es va jubilar?

Manuel: Seixanta, sí.

Era molt complicada, la seua feina?

Manuel: La meua faena *ere* al forn, perquè *ere* dur el boet i dur el material al forn, i del forn (...), *tornae* a *du* els palets al *pintadó*, i allí *se fee*... *después*, quatre anys que... que van canviar el forn i van canviar als forn de *rodillos*, *entonces* me van posar al forn a traure, a posar els *cabillos* a... (?), i *después* ja me vaig llicenciar... Me vaig *llicencià* no, *me* vaig *retirà*!

Quantes hores es treballava?

Manuel: Ai, hores...
Pilar: *Pues* mira, *ocho* hores de *trabajo*, i en acabant, totes les que venien, *al estajo*!
Manuel: Ahí... jo *te* diré les hores que *treballae* ahí...
Pilar: Normalment, de jornal... huit hores.
Manuel: Normalment són huit hores.
Pilar: *Pero... hacía horas después.*
Manuel: Les hores estes no *se* conten... o també? És que no s'ho creuran...
Pilar: *Lo que*?
Manuel: Ai, lo de les hores. Quan *anae* dos o tres dies a Fabresa, que *m'arreae* ahí díhuit hores... perquè deien... setze, mitja d'esmorzar de matí, i mitja d'esmorzar de vesprà... setze hores, posem setze hores i avant. Ara, només *ere* dos dies... dos o tres dies a la setmana. No *ere continuo*... Això *ere* quan a cavall de carregar el forn i ronyó mampreníem de seguida l'altre i en dos dies *estae* fet, i jo després ja només *treballae* huit hores... *Aixina* és que ahí... posa *lo* que vulgues, treballar més de huit hores...
Pilar: El jornal *ere* de huit hores... *la jornada era de ocho horas, y las horas que hacían era aparte, pues igual se hacía ocho que siete, ocho... depende.*
Manuel: I després, en acabar les huit hores... te *quedaes* un dia una hora, o dos... un altre no *te quedaes*...

Quin salari tenien?

Pilar: Ah! curtet, *entonces*!
Manuel: 3.000 pessetes?
Pilar: Primer... al 63... crec que cobràveu... 1.000 pessetes a la setmana, que serien... 4.000 pessetes al mes.

Com anava a treballar?

Manuel: Ací dalt... *pues*... *dien* l'Areneta... *pues*... i uns de Vila-real que van pujar a treballar... en moto o a peu... ja dien «encara parareu a comprar-se cotxes», perquè *entonces* els cotxes... ací no existien... i *después* ja, tres o quatre anys *después*, jo ja en cotxe. A peu no, a peu he anat molt poquet, però he tingut afició a la *becicleta* i he anat d'ací a Ribesalbes en bicicleta, i després, *amoto*. Per ací dalt, jo en *amoto* vaig anar uns anyets. Jo i molts, i arreu de la gent major, a peu.

Quina roba portàveu, per anar a treballar?

Manuel: Els donaven de l'empresa. El calcer, no, el calcer nostre, però la roba... sí que *perteneixia* també el calcer...
Pilar: No *me queden ninguns*, de pantalons, collons... *como si fueran unos pantalones*... però *eran coló* terra, *coló*... caqui, *tostaet*.
Manuel: Crec que va ser quan van moure a donar roba, perquè en Gaya, encara no *donaen* roba. I els que eren *encarregadillos aixina* de seccions, un color *aixina* com la jaqueta que dus tu (blau texà). Els que no tenien càrrec... igual té què fores peó de segon que de tercera... tots igual. En la roba eixa de caqui. Hi havien set o huit encarregats. Al forn de passatge n'hi *havie* un, un no, tres, que a cada tolva n'hi havie un, d'encarregat... *Bueno*, encarregat... Treballar, treballaven igual, però cobraven més... que això de... mirar i avant i no treballar no *existie*. Però... tres allà dalt i uns ací al costat de la carretera al de passatge, que eren eixos que encara anàven *en* llenya. I allà dalt, també... tres *turnos* i tres... peons, tres oficials. Que *feen* d'encarregat.

La fàbrica com era?

Manuel: La fàbrica eixa... dos *naves*... llargues. Plana, per a treballar, ahí se *treballae*. Bé. Perquè la que *ere* mala per a treballar *ere* la de Ribesalbes, el Cairo, eixe que *te* dic jo, que hi havien 17 o 20 escales de baix de les premses, d'on feien el taulell allà dalt a la sala, dalt... i ací a *lo* de Gaya també *anae* al plà. Timbres i tot això, tot plà, i ací també. La de Gaya també *tenie* com si *fore*

una vivienda en dos pisos, i la del Cairo igual, *feen* el taulell baix i dalt l'assecaven, sí, sí, pujaven les escales els *carrillos*, que per això posàven xiquets de dèset, díhuit anys, o vint, una cosa *aixina*, perquè tenien bones cames per a pujar i baixar. Però ací no, ací ja *ere* tot més modernitzat, com ara està, *naves*, i ja està. Per a treballar, més descansat. I *pals* bombos, igual. També *ere* més modern.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Pilar: Ah, este... Carda.
Manuel: Carda, *serie*. Allí n'hi *havien* tres o quatre amos, però el que *anae* per davant *ere* un que li dien Carda, que ja ha mort. Eixos són de Vila-real, els amos eixos. La meitat xicoteta de dalt la van fer ací, els del poble (discussió).

Com era el paisatge de l'entorn de la fàbrica?

Pilar: Ai, igual que és ara, fill. D'ahí a Fabresa... el paisatge *ere* igual que és ara, se *vee* el plà, la muntanya...
Manuel: Tot *ere a mans*, i ja després... anaven les premses modernes, ja fa *amuntó*, i els forns de *rodillo*, quan *feen* ells el taulell *abatit* del timbre *se portae* al (?), i després ja d'allí passaven pels forns, perquè esta mateix (assenyala la seua dona) ahí va treballar (?) des d'ahí ja van *muntà*... i des d'ahí ja *ere* moderna del tot, ahí. *Entonces* no, *entonces* encara *anae* molt a mà... bé, molt no, perquè ja estaven els *boets* i ja *navegave* el taulell tot... en els *boets*, ja no *ere* com... *antes*, que eren forns redons i se carregaven a mans els *carrillos*, i es *carregaen*... la cendra i tot això... ja se va perdre, i tot això ho van llevar. Faran més taulell ara, i *entonces*... hi *havien* 200 persones *pa* treballar de la manera que es *treballae*. I ja... *s'escampae* a l'era... *en* un (boldo?), com ara escampen. Primer *s'escampave* tot a cabassos... Un taulell ja *te* dic... li *costae* un mes per a eixir per la... i hui... fa més taulell una fabriqueta que... només té una prensa... *entonces* una fàbrica per a fer sis milers al dia, tenien que treballar... ara, guanyaven diners, eh? Solien guanyar hasta 30 duros, alguns *hasta* 50. Ara, se *posaen* allà a les sis del matí i acabaven allà a les set o les vuit. Però... *ere* una faena perillosa. *Ere* perillosa perquè volien fer-ne molts. Un, en Ribesalbes, va perdre una mà. *Se* va encantar en el freno i... allò ere pim-pam, *en* el peu li *pegave*, no eren premses com ara. Allò... a l'Alcora encara n'hi ha una allí, a la fàbriqueta de Sanchis cap ací al poble que... de premsa d'eixes, per a mostra. Aquella és xicoteta, de les que deien que feien *taco*, de 10 × 10. Taulellet menut. Ací a Fabresa en vam fer una volta i no n'hem fet més; a Ribesalbes mai es va fer taulell tan xicotet. Ara, el més gran que es fee entonces, el 15 × 15. D'ahí per amunt ja...no. Després ja, ací n'han fet de 20 × 20 i més grans. Però entonces, el taulell, normalment, 15 × 15. I colors n'hi *havien*, però no com ara. Fabresa... cinc anys o sis o set... tot blanc, i avant. Després ja van moure a fer colors... i jo no sé ara els colors que deuen fer. Del treballar *d'entonces* a ara, *canvie* tot. També a l'agricultura.

Com eren les carreteres?

Manuel: No estaven asfaltades, d'ací a Castelló sí. *Conforme* està ara. Camions de 10.000 kg *per* amunt... No ho van denunciar, però no *estave* permitit. Ara sí, perquè han canviat les coses, però sí que arribaven a carregar 10 i 11 *tonaes*, ja ho crec. Ací igual que a l'Alcora. La carretera d'Argeleta... eixa, *estae* de pedra, i la de Villahermosa, d'ací a Cortes que *pujaen* per malea...*pues* tota de pedra, encara. I esta carretera d'Argelita, un camí *se* va acabar la malea, que *se traie* malea i l'arena d'un mas de Cristóbal, que dien... ara, *a lo millor*, camions en tot l'any no en passen ni tres. Té molt *menos* trànsit. On *estae* molt més ben arreglat, *sigue* per lo que *sigue*, *ere* en entrar a Teruel, allà dalt. Jo malea *n'anave* a carregar, al mas este, a Rubielos... a la Venta del Aire i tot això... I encara per la cuneta i això *estave* molt més limpia que ací baix.
De pedra, les carreteres de pedra, de pedra totes... i estretes. Esta zona d'ací tenim bones carreteres, que altres *puestos*... Vistabella i Benafigos... també eren de pedra. Totes. Llevant... *Sigue per lo que sigue*, d'ací per avall ja no l'he coneguda jo de pedra.

Hi havia molta contaminació?

Manuel: *Entonces*... *pues* ací, no. Com només *estae* esta fàbrica no *se notave*. Esta fàbrica no *embrutae*. Després ja... En l'Alcora si que és veritat que *se notae*, que quan *movie* l'airet de baix... ara no, que... en l'Alcora no n'hi havia.... i havien d'estar dins del poble (les fàbriques) i ahí *estae* una volta al Sol?, pujant a Argelita... farà ja huit o deu anys... podies *vore el* pols allà baix, de la terra. Que ara ja no la molen a les fàbriques... Fabresa potser *que* siga *la* única que encara... *se* la molen. Jo no en conec altra, i el vernís crec que encara el molen ells, també... *Sin embargo*, lo que *ere* Gaya i Sanchis, tenien forn per a fer vernís... i ahí *te* donen un litro de llet, tots *los* dies... no recorde si... perquè si igual et pagaven en diners, igual no s'ho gastaven en *lo* atre, però... en les fàbriques, *entonces* només estaven eixes dos, que... Hi *havie* una (?) ahí al costat del *cuartel* de la Guàrdia Civil on *estae antes*, però (?). Jo, de la fàbrica de Gaya si que puc parlar, perquè *ademés havie* anat a fer mescles algún dia, i per això sé jo que *donaen* un litro de llet.

RESUM DE MANUEL:

Se carregae a cabàs al camió, *se duie* a l'era, a l'era *s'escampae* en un cabàs, allí la picaven *en* una maceta, i després en un matxo... *en* un *rulo* la *rulaven*, d'ahí la duien al molí, i després del molí... el que no el *tenie* més modernitzaet... *en* una *tolva* i a cabassos dins d'ella. *Bueno*, ja eixim d'ahí. *Se fee* la premsa, el taulell. A l'eixir, encara tendre, l'escampaven a la sala, *aixina* paraets, que se secaren bé. De la sala *feen carrillo*, i del *carrillo l'agarraes* en les plataformes, i de les plataformes el traien als *boets* i *se duie* al forn *moruno*, que *diem*, el redó. I després *se coie en* llenya, *se duie* la llenya en els camions i *se coie*. *Después de cou-se estae* dos o tres dies perquè es *gelare*. *Tardae a cou-se* de cinc a sis dies en el forn *moruno*, que *se deu* dir *aixina* de temps dels moros. *Se traie* i *se posae*, i *en* una pedreta n'hi *havie* que el *tocae*, altres *féem aixina* perquè si *tenie* algún badat, *pa* llevar-lo, i després d'ahí ja *anae* al *pintadó*. I del *pintadó* al forn de passatges que dien, que *anae* cap allà i cap ací i *fee* foc. I després el treien i ja *s'envernissae* i *estae* el taulell fet. *Pa ven-lo*. *I al almacén*... I per a *carrejar-lo*... se *carrejae* a mans i *en* palla d'arròs. Per això, els camions *entonces*, de tantes *tonellaes*... *costaen* de carregar, perquè *se carregae en* arròs, i tu *agarraes aixina* els *carrillos* i *fees* damunt en la palla i pam, i després una altra tongaeta de palla d'arròs, i ja, per exemple, l'escaldat damunt, i *pa* fer un viatge només, ja *costae* molt, i ara, ja van eixint les caixes de cartró... Gaya, jo, les primeres que vaig pujar... eren caixetes de fusta, que *cabie* el *carrillo*, després ja van eixir les de cartró, i després ja van eixir palets i *se* lligaven *en* fil d'aram, i ara *me* pareix que *se* lliguen *en* plàstic, mira si s'han modernitzat les coses. Això ho vaig vore allà al Cairo i a Ribesalbes, que vaig treballar dos anys, i a *lo* de Gaya jo ja vaig estar molt poquet de temps, vaig treballar al terrer i a l'era escampant terra, i en acabant ja vaig pujar al (*camionista*?) quan vaig entrar a Fabresa. Ja només *tallae* i *carregae* el camió, això sí i la llenya se l'enduien en molts camions, ací a Llucena no, però a l'Alcora, tenie Gaya, Sanchis i este... Vives i un altre, no me'n recorde com li deien a aquell. Però n'hi havia molts que portaven la malea, sí. A Atzeneta n'hi havien cinc camions, a Useres tres quatre més, n'hi *havien* molts de camions, el carros ja no... Primer la duien a càrregues, a càrregues de matxo, que me'n recorde jo, ací a Fabresa... a la de dalt menuda que van fer dalt... la duien a càrregues, la majoria, i una altra, que la duien uns xics de Borriana, en un camió, ja van mamprendre ací i les càrregues van acabar. Jo ahí en Fabresa *me* van posar al *boet*, i jo *duie* el material de les plataformes al forn del pou, i eixe forn que van fer a Fabresa, primer eren redons també. Però després en van fer un que esta tira *anae* el taulell cap allà pa *cou-se* i, per damunt de l'altre forat que n'hi *havie* cap ací, *pa* que el foc *estare* sempre encés. I després ja van fer estos *de* ara, moderns, que són els que hui existeixen. I jo a la fàbrica he fet... això, dur *carrillo* en el *boet*, i ja a última hora, quatre anys que *se va acabà* la faena d'eixe forn, a mi i a tres més d'ací, *mos* van posar a traure al forn ja d'estos moderns, i treiem els *carrillos*. I els posàvem d'un a un a la plataforma, i d'allí al *pintadó*. I jo, eixa faena, la meua faena que he fet jo, *ere* eixa... Però... de *lo de* ara a *lo* que jo he fet... (?). *Lo* que és el *verdader* taulell d'entonces... potser que *tardare* prop d'un mes a eixir de punta a punta. Tu fes-te compte que per a envernissar tenies 200 tios... Ara, potser que en tingues vora 50 o 60. De *lo* que me'n recorde jo quan el taulell se va mampendre a fer ere *aixina*.

Manuel

Montserrat Sanahuja

80 anys, l'Alcora, treballador del taulell

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadores: Eva Couso Pinar, Mercè Rubio Albiol i Lucía Martínez Agusta

Per què es va posar a treballar a la ceràmica?

Bueno, jo *me* vaig posar a treballar a la fàbrica perquè m'interessava més que anar volander per ahí... Perquè allí... *pues* tenia un jornal continu i tenia totes les pagues i estava dins de tots los drets, eh? (...) ah, quan venie la pagueta, me *cundie* més el jornal i, encara que *ploguere*, allí també tenia el jornal, que si anava volander, el dia que feia mal temps ja no podia guanyar-me el jornal, està clar?

Tenien màquines? Com funcionava la producció?

Sí... no *ere* una fàbrica que... *entonces* ahí... *mosatros*... només *se fee* més que escaldar, em vull referir *a que* no es *fee* fi encara. Hi *havien* unes premses i allí hi *havien* tres forns redons de malea i unes premses de mà per a fer taulell, i avant.

Quants anys tenia quan es va posar a treballar?

Bo, jo ja *ere* major, *havie* fet la mili, abans *treballae* (de) volander. *Mos* vam posar a treballar a l'obra, en el sentit de què quan acabàrem allí *mos* posaríem a la fàbrica, i *aixina* va ser. (...)

Li agradava el seu treball?

Bueno, sí, sí. Perquè les faenes totes són... de bona no n'hi ha cap! (riu). Allí, la faena *ere*... a treure del forn i a carregar el forn, uns altres treballaven a les premses... Faenes *especialitzaes*... n'hi *han* unes altres. Jo... la meua faena *ere* carregar el forn, que *ere* una faena pesadeta, bastant... Donar foc al forn i... quan d'això, a carregar-lo. *Ere* la meua missió, i a treure del forn.

Com es tractava el material?

El material ahí..., *pues* hi *havien* uns homes especialitzats que el classificaven. Encara que *fore* escaldat també el classificaven... El tocaven, vos pareixerà estrany. Doncs amb una pedreta el tocaven, *conforme* agarraven el taulell el tocaven,

clinc, clinc, clinc, clinc... La veritat *ere* eixa. Uns altres, després ja més avant, al deixar-lo caure damunt, damunt, damunt, amb el so, *notaen* el que *estae* badat i el que no *estae* badat, eh? El que *estave* badat *feie* un so, i el que no, un altre. Però primer se *tocae* amb pedra. Buscaven un so *sano*. D'allí ja anaven a envernissar a la fàbrica de dalt, perquè estos hòmens tenien esta fàbrica d'ací i una altra allà dalt al quarter de la Guàrdia Civil. Allà dalt tenien la fàbrica del fill. D'allí es portaven les caixes allà i, a Madrid. Per cert... li diuen la fàbrica de Frita.

A quina edat es va jubilar?

Ahí jo vaig estar uns quants anys, fins que la fàbrica va començar a modernitzar-se... I allí van fer un forn túnel ja, la fàbrica va començar a fer-se gran, ja van portar les premses Sacni, que són estes que ara hi *han*. Primer eren premses de mà, més xicotetes, per dir-vos alguna cosa, *ere* un home i un xiquet allí. Els taulells els plantaven plantadets de cantonet *per a què es* secaren tots, i després, uns altres els plegaven tots encarats per la part fina *per a què* no es marcaren les costelles, i d'allí *anaen* al forn redó, que és la meua... *lo* que jo feia, per a coure.
Ahí a la fàbrica, que és *conforme* està ara, que van fer el forn túnel per a passar l'escaldat en *vagones... lo menos* vam estar quinze anys, les dos filles meues van néixer ahí dins. Però ja ahí vaig tindre uns problemes i vaig passar a Color y Cerámica. Allí la meua missió ja *ere* una altra. Ja *me* van posar a una altra faena. Em vaig retirar als seixanta anys, només es van casar les dos filles... La paga no *ere* molt llarga, però en teníem prou.

S'havia de tindre algun requisit per a entrar a treballar?

Home... la d'aquell, diu «el que té bons padrins, sempre el bategen». Jo vaig anar ahí perquè tenia un amic bo i estava apreciat, i vaig canviar de fàbrica a un lloc potser millor que el que tenia i tot. I ahí ja em vaig retirar, a Color y Cerámica.

Era molt complicada la seua feina?

Home... les faenes, si un vol complir bé, totes són *complicaes*. La meua faena *ere* una faena de responsabilitat, primer carregar els forns i, després, als bombos on es *fee* el vernís, o *sigue*, que estava als *cabeçals* on es *fee* el taulellet que el pinten per damunt, que li *fee*n la *senefa*, i d'ahí me van posar al bombo a moldre el vernís que *ere* també una faena de responsabilitat.

Quina era l'edat mínima per entrar a treballar?

Home *pos*, els catorze anys, els catorze anys... i els xiquets entraven a dependre. Un em *contae*... Quan al principi de les fàbriques... treballaven els xiquets i se'n posaven dos, un damunt i deien... va!, i bom, bom!, i baix un home *posae* la terra dins del *quadro* del taulell i premsaven el taulell... I l'home de baix el treie i au, a això!

I quin salari teníeu?

Bueno... Jo *m'arrecorda* que, quan *estae* ací, *pues*... veníem a cobrar sobre unes 200 pessetes a la setmana... I això que te *parla*, *pues* ja serie... allà al 54... per ahí, 53-54... Més el 54, quan jo ja estava fart de treballar al terrer.

Hi *havien* vacances?

Entonces no..., sí que n'hi hauri*en*, sí, algú... però no, normalment no se'n *fee*n, de vacances.

Hi havia riscos laborals, a la seua feina?

Home, riscs laborals, sempre *n'han* hagut... Algun accident... En açò dels forns que jo carregava també *haguere* pogut caure algú... Precisament, una *vegà*, i davant de mi, perquè *entonces*... primer se van fer *càmares*, les *càmares* eren *quadraes* i se'n va caure una, després que *estae carregà*, bummm!, Vicente, Vicente!, i *se* va vindre tota la càrrega i vam *tindre que* eixir tots corrents, que, si *mos haguere* pessigat, *mos haguere* aplastat a tots allí dins. I també va *haver* qui li va pessigar el dit a la premsa. Risc sempre *n'ha* hagut, ja ho crec. N'hi ha per ahí pel poble un que li va pillar la maneta i li va tallar dos dits. Va *aixina*, amb dos ditets tallats de la premsa.

I considera dures les condicions de treball en eixa època?

Sí, sempre *n'ha* hagut , de *puestos* de més bons i de més mals. En tots els *pues*tos es veuen coses injustes, però jo ho veia... prou normal, sí... També hi ha persona que, encara que se'l *trate*... que a *lo* millor també s'ho mereix, que se li *face* una miqueta de mala cara (riu). És *aixina*.

Com era la fàbrica?

Ací *ere* una fàbrica menuda, d'escaldar només... Allà dalt ja... Amb el forn túnel de Fia... ja *ere* més fi. És que açò ha portat un procés tan gran... Al primer que vaig entrar... hi *havie* un bicanal i seríem... vint-i-cinc persones o trenta treballant. Allò ja van començar a... xa!, a fer maleses... Perquè l'envernissaven en cru... *fee*n la serigrafia damunt i, al passar per la serigrafia se'n trencaven... no res, maleses!

Els treballadors es relacionaven, fora de la fàbrica?

Sí! Quan aplegàvem a la fàbrica esmorzàvem... Perquè *entonces* esmorzàvem *antes* de *posar-se* a treballar. Ens *sentàvem* tots junts i comentàvem...

Les muntanyes eren com ara, tenien la mateixa vegetació?

No, jo... les veig millor *entonces* que ara.

Com era el paisatge i l'entorn de l'època?

Mira, *lo* únic que *te* diré... Açò que tenim ací... *entonces estae* tot plantat de panís i de pataques i açò *donae* gust de vore-ho... i ara mira com està. *Entonces se fee*n pataques, blat i panís, i *se fee*n dos collites a l'any, dos collites a l'any en este terme nostre, després de collir el blat, *se fee* panís, que això sempre *estae* treballat. Ara està tot erm.

Les muntanyes eren com ara?

Com la malea *estae* tan perseguida... i de pins no n'hi *havie* cap..., el pi no el vol, este terreno..., i ara *resulte* que sí que el vol, d'ací per amunt. Ací *estae* tot treballat... Quan va ser l'incendi fa set o vuit anys... jo li vaig dir a la meua filla: «fes una foto ara perquè es veuen totes les parets, totes les parelletes, bancals»... en aquell moment *donae* gust de *vore* perquè *estae* tot *limpio*, tot llaurat... Llaurat amb burros o matxos, depén de la categoria. El que *ere* més ric *tenie* un matxo, i el que no, un burro.

Hi havia molta contaminació atmosfèrica?

No... Jo tinc mania que... també *ha hagut* un canvi en això... Jo, *entonces*, batíem i *venie* aquell aire de morisc que déiem... hui, ara, de les onze per avant ja mou el morisc per a ventar el blat... Ara, jo pense *a vegaes*... Si haguérem de ventar com *antes*, no sé si podríem traure *la erà*... l'atmòsfera *estae* més *limpia*, Perquè tinc mania jo que *regnae* l'airet de la mar, l'aire *sano* i *limpio*.

Manuel Montserrat ajudant a carregar la malea a un matxo de la rècua (Maig Ceràmic, 2019)

Enrique **Querol** Maruja **García**

87 i 86 anys respectivament, Llucena, propietaris d'una fàbrica tèxtil

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadores: Anna Querol Moliner i Leyre Chiva Seguer

Per què vos vau ficar a treballar en la fàbrica?

Enrique: Perquè *resulte* que, eee, *l'auelo*, el pare, el *Rh* de *l'auela pues treballae* a la fàbrica...
Maruja: Eixa d'ahí baix.
Enrique: i jo *treballae tamé a un atra fàbrica*, i *entonces* vam dir: en *ves* de treballar per a un *atre*, anem a *fica-se mosatros* una fàbrica i treballarem en la fàbrica nostra.
Maruja: I *se* vam ficar a treballar. Ma mare, *t'auela*, *fee... estae* a l'ordidor i *ere* la que *fee* els *pregadors*, que els *pregadors ere* lo que *ficaen* al teler i en acabant ho teixíem i *féem* teles de *vaquero*, *sastu*? I no res, en acabant va tindre l'accident *t'auelo* i al *mata-se* vam vendre la fàbrica i ho vam deixar tot, *sas*? Però jo, primer *anae* a esta *atra* fàbrica, d'ací del poble.

Quants anys teníeu quan vau començar a treballar?

Maruja: Ai, però quan jo vaig... Jo...
Enrique: *Pues* què tindríem?
Maruja: Jo catorze anys, *tenie*.
Enrique: Nooo, però quan vam treballar *pa mosatros*?
Maruja: *Pa mosatros*? Ah, *pa mosatros* érem ja... érem ja... Jesús. Ja teníem a Jesús i ton pare i tots, ai, *pos coranta i pico* d'anys, tindríem.

De què treballàveu en la fàbrica?

Maruja: Ai, *pos feem*...
Enrique: *Nosatros*, el *auelo* Toni i jo, de mecànics i *l'auela* Pepa, *en paz descanse*, i *l'auela* Cuca, als telers.
Maruja: I ma mare, *ordie*. Ma mare *estae* a l'ordidor i *fee* els plegadors, *féem* els plegadors. En acabant els *ficaen* als telers i *mosatros* dos els teixíem.

Vos agradava el vostre treball?

Maruja: Ai, veges, *claro* que *mos agradae*, *p'això* ho vam fer.

A quina edat vos vau retirar o jubilar?

Maruja: Ai, als seixanta...
Enrique: Set, jo i als seixanta-cinc *l'auela*.
Maruja: Sí.

De qui s'aprenia l'ofici o on s'aprenia?

Enrique: *Claro* que se *deprenie*. *Tenies que* anar i *t'ensenyaen* a teixir.

On?

Enrique: A on? Jo vaig *adependre* ahí baix, a eixa fàbrica.

I *el auelo*?

Maruja: I *el auelo* a Castelló.

S'havia de tindre algun requisit per a poder treballar?

Maruja: Què, què?
Enrique: Ai, *pues* tindre *la* edat…

Algun requisit?

Enrique: Tindre *la* edat per a poder treballar, perquè si no tenies catorze anys…
Maruja: Catorze anys o no *t'agarraen*.
Enrique: *Entonces* no podíem, no podíem treballar.
Maruja: No *t'agarraen*.

Era molt complicada la vostra feina?

Maruja: Nooo. Jo, dur uns telers. Fiques allí els telers i xip, xip, xip i *féem* tela de *vaquero* i teles de matalap.

Quantes hores es treballava?

Maruja: Huit hores.

Al dia?

Maruja: Sí. A *lo* millor *s'*alçàvem a les quatre del matí, *se posaem* a les cinc del matí a eixa fàbrica i, *acabàem* a les dos i *entrae* un altre *turno hasta* les deu de la nit.

I a esta?

Enrique: I quan treballàvem a la nostra…
Maruja: A esta nostra no teníem hores.
Enrique: *Pues* no teníem hores…
Maruja: No teníem hores.
Enrique: Igual *ne* treballàvem deu que catorze.
Maruja: Si treballàvem a la nostra, no teníem hores. Igual veníem a les deu com a les onze.

Quin salari teníeu?

Maruja: Quin salari ací? Ací no cap, que érem amos.
Enrique: Que érem amos, no teníem salari.

I allí, quant *te* pagaven?

Maruja: Ui, allí el primer viatge que jo vaig treballar vaig guanyar set pessetes, a quan vaig entrar.
Enrique: Al dia.
Maruja: Nooo, a la setmana. Set pessetes a la setmana, que la meua *auela me* va dir: no has guanyat ni *pal* sabó que has gastat *pa* llavar-te les mans. En acabant, ja *mos* van pujar, però no *m'anrecorde* ja *lo* que *cobràem*. Poc, no sé *lo* que cobraríem; quinze euros a la setmana o, no *cobrarie* més, no.

Consideraves just el jornal que cobraves?

Maruja: Ai, *entonces s'aconformaem* en tot, que no és com ara.

Quins treballadors cobraven més diners?

Maruja: Els mecànics, els mecànics *cobraen* més.
Enrique: *Mosatros cobràem* més, i les dones…
Maruja: Les dones segons *la* edat també *cobràem* més o *menos*.

Hi havia riscos laborals en la vostra faena?

Maruja: Què, què?

Que si tenies perills en la teua faena?

Maruja: Claro, ai mira, que *te se podie* dur una corretja que duu els telers o a *lo* millor els telers també. Fer-te mal en els telers. Però gràcies a Déu no *mos* va passar res.

Quin era el treball més dur? Com anàveu a treballar?

Maruja: Com *anaem*? A peu! A les cinc del matí. Ací a peu.

I el treball més dur?

Maruja: Ai no, mira, els telers i avant. *Féem* tela de matalaps i tela de *vaqueros*.

Els treballadors, fora de la fàbrica, es relacionaven entre ells?

Maruja: Sí, *claro*, érem amigues.

Quina roba portàveu per a treballar?

Maruja: Ui!
Enrique: Jo un *mono*. Blau. Sí. Un *mono* d'eixos.
Maruja: I jo no sé què *durie* perquè *nevae* i *duem* unes espardenyes baix del braç i les altres als peus *pa canvia-se* ahí baix. Jo una bata i avant.

Consideràveu dures les condicions de treball en eixa època?

Maruja: Què consideràvem?

Dures, les condicions de treball.

Enrique: *Entonces* eren més dures que ara.
Maruja: Més, ja ho crec. Què diferència! A les cinc del matí que *te posaes*. *Te tenies que* alçar a les quatre el matí.

Enrique: *L'auelo a lo millor treballae* dotze hores i *ne cobrae* només huit.
Maruja: Sí, això. *Entonces* no *estae* com ara, no.

Com era la fàbrica?

Maruja: Esta, mira. Això que n'hi ha. Tot això que n'hi ha. Estes d'ací.
Enrique: Tot açò que n'hi ha ací *detràs*.
Maruja: *Pues* açò d'ací *detràs*.

En quin lloc de la fàbrica treballàveu?

Maruja: En quin què?

En quin lloc.

Enrique: Ai, *l'auela* en els telers, fent...

Però de la fàbrica. Tots ací darrere o...?

Maruja: Sí, tot, tot. Açò d'ací *ere* tot, ahí i allà *detràs*.

Quina era la tecnologia a les fàbriques? Com eren les màquines?

Maruja: Telers, telers.

Amb quina font d'energia funcionaven les màquines?

Enrique: *En* electricitat...
Maruja: *En* electricitat i en unes rodes que duen unes corretges.

Quants telers n'hi *havien*?

Maruja: Ai, a muntó *ne* n'hi ha *havien*, a muntó telers n'hi *havien*.
Enrique: Ahí n'hi *haurie* lo *menos* huitanta telers. I ací *ne* teníem, *ne* teníem quinze o setze.
Maruja: *Bueno*, que fiquem d'allí baix i avant. No fem un *lio* d'ací i d'allí baix. Hala va, què més?

Es tardava molt en fer una peça?

Maruja: El què?

Una peça de roba, tardàveu molt a fer-la?

Enrique: Ai! Un dia i *segons*...
Maruja: *Segons* no, més d'un dia, més. Aquell d'això? *Pues* dos dies u... no ho sé *lo* que *costae*, dos dies *lo* menos. *Ma com s'enriu*...

Quants treballadors hi *havien* en la fàbrica?

Maruja: Allí? Ai, a muntó, xiques.
Enrique: Ací, ací.
Maruja: En esta? En la nostra?
Enrique: Estem parlant en esta.
Maruja: *Pues* mira...
Enrique: *Pues* n'hi *havien* deu.
Maruja: Deu, *pues* això, deu.

Hi havia una bona organització?

Maruja: Sí.

D'on procedia la vostra capacitat de crear una fàbrica?

Maruja: Oi, *pues* dels *auelos*. Ells eren ja mecànics.
Enrique: *Se* vam establir perquè treballàvem per a un altre i *entonces* vam dir: anem a *fica-se mosatros* una fàbrica i treballarem *pa mosatros*. I *se* vam ficar la fàbrica, i *l'auelo* i les *aueles* i tots treballàvem allí.

Com era el paisatge de l'entorn de la fàbrica?

Enrique: Ai, *pues* tot verd...
Maruja: Mira, tot açò. Ja veus tot açò.

Però ells no el veuen. Clar, has d'explicar-ho, descriure-ho. Explica'l. Com és?

Maruja: Ai, un *almacen* que teníem.

No, però l'entorn.

Enrique: *El* entorn de pins, *estae* tot ple de pins.
Maruja: La carretera. Dos carreteres. Una per baix i l'altra per dalt i *en* pins. Unes muntanyes i uns pinars preciosos.

Les muntanyes eren com ara? Tenien la mateixa vegetació?

Maruja: Igual, igual. Pins. Estos pins eren *lo* que és; és que s'han fet més grans.

Les carreteres es conserven bé? Eren de terra? Estaven asfaltades?

Maruja: Ja, les dos.
Enrique: Ja *estaen*.

El trànsit era molt intens?

Maruja: No, com ara.

Quin tipus de vehicles circulaven?

Maruja: Cotxes.
Enrique: Ai, *pues* cotxes i camions i autobusos.
Maruja: I camions i autobusos, això.

Hi havia molta contaminació?

Maruja: No.
Enrique: *Entonces* no.

I com eren les línies d'alta tensió?

Maruja: Les línies? Què és açò?
Enrique: Les línies d'alta tensió? Ai, *pues* eren cables que venien des del... el transformador i del transformador, *pues mos fee* llum a *mosatros*.
Maruja: I baix a la fàbrica. Ja està?

Paco
Cervera Negre

Carmen
Montoliu Tarragó

84 i 85 anys respectivament, l'Alcora, treballadors de la Reial Fàbrica i Sanchis

IES XIMÉN D'URREA, 4t d'ESO

Entrevistadores: Lorena Carnicer Cervera i María Gómez Vives

Com eren les línies d'alta tensió?

Paco: Les línies d'alta tensió eren molt roïnes, perquè només feia una miqueta d'aire ja ens quedàvem a fosques al poble.
Carmen: I a l'empresa també.
Paco: Quan venia un dia d'aire fort queien els pals, perquè eren de cabirons.

Hi havia molta contaminació atmosfèrica, lumínica i acústica?

Paco: D'això, no res.
Carmen: Ací no res! No *dien* res d'això...
Paco: No es notava! Nosaltres no ho notàvem, al poble.
Carmen: De vegades, amb els camions. Els camions més, perquè portaven la terra a l'empresa.

El trànsit era molt intens? Quin tipus de vehicles circulaven?

Paco: No res! De vehicles, carros i matxos... i cotxes, molt poquets.
Carmen: Carros, que la gent es dedicava al terme. I cotxes, molt pocs.
Paco: Els que portaven la llenya. I molt de carro anava a la malea.
Carmen: Carros. Quan se n'anaven, de matí, n'hi havia una muntonada.
Paco: I cotxes? Què n'hi hauria a l'Alcora, 20 cotxes?

Les carreteres es conservaven bé? Eren de terra o estaven asfaltades?

Paco: De terra, totes, totes de terra.

Les muntanyes eren com ara? Tenien la mateixa vegetació?

Paco: Ara n'hi ha més, però estaven més netes *entonces*, perquè, com la gent anava a fer malea per coure al forn morú...
Carmen: Ara hi ha més pins, però la muntanya està igual.
Paco: Jo he conegut que no hi havia cap pi a l'Alcora i ara n'hi ha mils.

Com era el paisatge de l'entorn de la fàbrica?

Paco: El paisatge?, racons i raconets. No hi havia paisatge.
Carmen: Com era menuda, anàvem tots apilotats. Ara l'han feta gran.

Qui era propietari de la fàbrica? D'on procedia la seua capacitat de crear una fàbrica?

Carmen: Rosario Nebot Porcar.
Paco: Ella era l'ama i va tindre al fill, Vicente Sanchis Nebot.
Carmen: Es va acabar la guerra civil i el fill va tornar a començar a la fàbrica. Però, abans de la guerra, ja la tenien.

Hi havia bona organització a les fàbriques?

Carmen: El que l'encarregat et manava. I a la *d'eixí* tocaven una campana... una campana no, la llanta d'un cotxe. Amb un ferro li pegaven i la gent anava a dinar, eixies, a la una i a les dos tornaves a treballar. Feies 40 hores, 46 hores i ja està.

Quants treballadors hi havia a la seua fàbrica?

Paco: En seríem una vintena, tal com la fàbrica anava fent-se gran anàvem augmentant premses i gent, i al final n'érem 50 persones.

Amb quina font d'energia funcionaven els forns?

Paco: Els forns moruns no sé la força que portaven, costaven més de dos dies de coure i al final allò feia una fogata que no sé la força que podia portar. Anaven amb llenya, anaven amb foc.
Els forns de passatges on jo treballava, primer anaven amb llenya, llenya de garrofera, llenya d'olivera. Era molta *calentó*. La flama del foc era roja, roja com si fora el sol. Tal com està la lluna de roja de vegades? Igual.
Primé entrae a poquet a poquet, i tal com està, el mig fa molt de *calentó* i després ja ix a poquet a poquet, perquè si no tinguera la cocció eixiria fet malbé.
Ha d'eixir a poquet a poquet i anar gelant-se.

Quants forns hi havia a la fàbrica?

Paco: Jo he conegut dos de passatges i el morú.
Carmen: Jo he conegut tres forns moruns i després he conegut un bicanal en tres canals, i ara no sé com es diran els forns que hi ha.

Quina era la tecnologia a les fàbriques, com eren les màquines?

Carmen: A mi em va tocar una màquina com d'ací al carrer i avant. El taulell el banyava un xic i després te'l passava. Després anava tres o quatre *metros* i hi havia tres o quatre persones que arreplegaven els taulells. Quan tenies un pilonet l'agafaven els homes o nosaltres, que era el treball més pesat i el posàvem en cadiretes. I les cadiretes anaven a l'assecador. Jo només he conegut eixa maquinària. Nosaltres aleshores tot ho fèiem a mà. La premsa la movies tu amb una maneta. Havies de fer-la baixar amb una roda i pujar-la. Ara tot ho fa la premsa automàtica. Són premses que han vingut totes d'Itàlia. Nosaltres hem anat darrere dels italians. Allí feien les premses que nosaltres gastàvem a Espanya.

A quin lloc de la fàbrica treballava?

Carmen: On treballava jo es deia el *pintadó*, que era on pintaven els taulells.
Paco: Jo treballava a les premses. Vaig entrar a les premses de xicotet, d'ajudant, i m'he jubilat a les premses d'encarregat.
De les altres feines de fàbrica no en sé fer cap, de les premses no he eixit.
N'he vistes més passejant per la fàbrica, però la meua feina, sempre la premsa. Primer amb les mans, fent força, i després elles soles *prensaven* i anaven traent.

Com era la fàbrica?

Paco: Home; estant allí de punt nosaltres, era menuda, però a poc a poc es va anar fent gran.
Però ja era tot de maquinària, treballar a mà no. I entràvem per aquella porta xicoteta.
Ara, segons diuen, el taulell és quasi que no el toca ningú amb les mans si no hi ha algun enganxó. La premsa va passant i així, en anar eixint, passa pel secador, després pel pintador i al forn. I ja és per l'altre costat, pintat i llest per carregar. Per això, abans un taulell *eixie* en un mes per a poder vendre'l i ara és en una hora per a poder vendre'l.

Considera dures les condicions de treball en aquella època?

Paco: Les hores eren a muntó, el treball... poc de menjar i molt de treball. No eren dures. Segons expliquen, és molt pesat el que fan ara. Per a nosaltres sí, per baixar el gènere a la sala et posaven en una escaleta i et donaven el *carrillo*, t'havies d'acatxar i donar-li al de baix i el de baix el posava dins del forn, també *ere* pesat treure'l del forn.
Carmen: Les dones no. Les dones això no ho féiem. Home les dones no, *lo* dels hòmens era més pesat. I quan carregàvem els camions que se n'anaven a Barcelona, que quasi tots anaven a Barcelona o a Madrid, els

posaven amb palla d'arròs i ho *empaquetaven* tot empalladet perquè no es fera malbé.

Quina roba portaven per a treballar?

Paco: Una roba normal, de casa. La que anava a la fàbrica i tornàvem, no arribava al dilluns. Anaves a la fàbrica prou net i el dissabte, quan ens pagaven, a migdia ja anaves tot brut.
Carmen: Eixa pregunta la puc contestar jo també? Nosaltres portàvem un mocador al cap per la pols i un *bavero* que ens va fer l'empresa. Al poble de l'Alcora només portaven *bavero* les de Sanchis, les d'altres no.

Els treballadors, fora de la fàbrica, es relacionaven entre ells?

Paco: No, quan acabaven de la fàbrica, cadascú se n'anava a la seua i avant.

Quin era el treball més dur? Com anàveu a treballar, a peu o en cotxe?

Paco: A peu.
Carmen: A peu, perquè també les empreses estaven dins del poble, no com ara, que han de desplaçar-se.

I el treball més dur, quin era?

Paco: El treball més dur era el de treure els forns moruns. Per mi, el més dur, perquè com sempre feia falta *gènero*, ens posaven calcetins a les mans per treure el taulellet, perquè l'empresa sempre anava endarrerida i sempre havíem de treure el taulellet calent.

Hi havia riscos laborals en la seva feina?

Carmen: En la meua no, perquè no hi havia màquines, es podia caure un taulell, et feies un tall, però no passava res. El teu iaio sí. Jo, quan era xiqueta no tenia més perill que caure escales avall, perquè havies de córrer, però una vegada em van donar la premsa... sí que tenia perill, perquè a un home li va tallar els dits, havies d'agafar la paleta i omplir per fer el taulell, hi havia alguns que tenien el vici de passar la mà per damunt...

Quins treballadors cobraven més diners?

Paco: Els encarregats, els que envernissaven el taulell. I, com més anys portaves a la fàbrica, et donaven un plus. A mi no me'l van donar mai. Entre els hòmens estaven el peó ordinari, oficial, oficial de primera, oficial de segona i oficial de tercera.
Els qui carregaven els forns moruns eren de primera. Ara ja no sé les categories que hi ha.
Quan entrava un a treballar era peó ordinari. I després, tal com anaves pujant. I l'home que feia coses més especialitzades era de primera, com els que carregaven els forns moruns.
Els que tiraven el vernís al taulell també eren especialitzats. Eixos els distingien més en el jornal. Era una miqueta més alt.

Considerava just el jornal o el salari que cobrava?

Paco: Sí, no diem res... I contents. El que passa, que a l'any ens donaven tres pagues extraordinàries, i ara no. A juliol, a Nadal i a principis de mes...

Quin salari teníeu?

Paco: El salari era poc i cobraves els dissabtes, unes 200 pessetes, i eren 48 hores a la setmana.
Carmen: El jornal base, jo 122 pessetes.
Paco: Però, dones cobreu menys que nosaltres.

Quantes hores es treballaven?

Paco: Hores... de sis o huit del matí a sis de la vesprada, i els festius també treballes fins a migdia, Dijous Sant treballaves, Divendres Sant treballaves. Aleshores hi havia molta demanda.

Quina era l'edat mínima per entrar a treballar?

Paco: Catorze. Podies entrar abans, però si anaves i venia un inspector, si no tenies catorze, t'arribava un avís i havies d'eixir per una altra porta.

Era molt complicada la seua feina?

Paco: No gens. Dona! Quan et poses et pareix pesat. Després, a base de mans, taulellet cap ací i taulellet cap allà, feies un *carrillet* i hala! Se l'emportaven. Pesat no gens.

Quins requisits es demanaven per entrar a treballar?

Carmen: En aquell temps no hi havia res; si volies anar a costura, anaves, si no volies anar, no anaves.

Vicent **Garcia**

80 anys, Costur, treballador del taulell a La Esmeralda, timbrero, rascador

IES XIMÉN D'URREA, 1r d'ESO

Entrevistadors: Pablo Godoy Gasch, Noelia Mallol Monserrat i Diana Monzonís García

Hola, estem ací a Costur i anem a gravar a Vicent Garcia perquè ens parle de la indústria ceràmica. Per què es va posar a treballar en la ceràmica?

Pues perquè *entonces*, *pues matros* érem menuts i l'única faena que n'hi *havie* ere la fàbrica o... *l'albaliñeria*.

A quina edat va començar a treballar?

Als díhuit anys. Als díhuit vaig entrar a la fàbrica. A la fàbrica de La Esmeralda.

De què treballava?

Jo treballada de rascador.

Li agradava el seu treball?

Com?

Li agradava el seu treball?

Pues m'agradae, però *me* va tocar deixar-me'l perquè no *me sentae* bé *el* pols perquè *fee* molt de pols a la fàbrica.

A quina edat es va retirar o jubilar?

Me vaig jubilar a... *el* any 84.

Vivia a Costur?

A Costur. *Ha* viscut tota la vida a Costur.

S'havia de tindre algun requisit per a treballar?

Pues el únic requisit que *tenie ere* que tindre el certificat d'estudis, que *mol donaen* als catorze anys ja *mos donaen* el certificat i podiem anar a treballar.

Qui li va ensenyar a treballar allí?

Qui *me* va ensenyar? El meu germà.

Era molt complicada la seua faena?

Pues la meua faena no *ere* molt complicada, *ere* més complicada la del *timbrero*, perquè treballàvem fent *azulejos* i, al fer els *azulejos estae* el que *manejae* la màquina

que *ere* un timbre que *anae* tot a base de mà i *apartae* els taulellets; *mosatros* els *rascaem*, els *apilaem* i *después* ell *tenie que* anar escampant-los tots escampaets, dretets, *pa* que no *se* marcaren.

Treballàven dissabtes i diumenges?

No, dissabtes *hasta* migdia i diumenges, no.

Teníen vacances?

Tampoc.

Féien algun tipus de *turno*?

No, sempre anàvem a jornada partida.

Quan aplegaven a casa, estaven cansats?

Home! *Baixaem* en bicicleta i tornàvem a pujar en bicicleta, *después* de treballar totes les hores que *treballaes*, com que, tu *dona't compte* les costes de Costur si són *pesaes* i *después* de cansat de treballar, a casa en la bicicleta!

I com anàveu a treballar?

En bicicleta.

Quants taulells féieu al dia?

Pues ne feem, *segons* de quina classe de taulellet *feem*... Si *féem taco* eren 2.000 i si *féem* roda eren 600, la *jornà*.

Quin salari tenien?

Pues, 232 pessetes al mes.

Hi havia riscos laborals en la seua feina?

Com?

Hi havia riscos laborals en la seua feina?

Home, *claro*. Clar que hi havia *riesgos*. Si ficaes la mà al timbre i te la *pillae* te la *tallae*. Perquè *entonces* havies de ficar al (?) del plat, que és quadraet, havies de ficar la terra *en* un palo i *en* un altre el *ficaes* planet *pa* què *isquere* tot el taulell, i si (?) te *s'haguere* disparat i *baixe*, *pues te pille* la mà.

Si us féieu mal, què passava?

Ai, *pues* si *se féem* mal, *pues* a la residència, al metge i a la residència. Si *ere* un... ja mal de consideració.

Treballaven dones?

Sí.

I feien el mateix que els homes?

No, les dones sempre *estaen* més en la zona de la pintura.

La gent de fora es quedava allí a dormir?

No, *pujaem* tots. Els que eren de l'Alcora se *n'anaen* a casa i els que érem de fora, *pues pujaem* al poble.

Quantes hores treballàveu?

Ai, *pues* mira, de les sis del matí *hasta* les set de *la esprà*. Mira quantes hores són!

Eren dures les condicions de treball en aquella època?

Dures, dures. Dures, hi *havie* molt *de* pols, *suaes* molt i no teniem aigua ni *pa* dutxar-se, *entonces* a la fàbrica.

Com era la fàbrica?

La fàbrica, *pues* esta que, *estae* per... una *nave* i teulà *en* uralita i *ere* de dos plantes. Una planta *estae* la maquinària i l'altra planta de dalt *pujaem* per escampar el taulellet. Dos plantes.

A quin lloc de la fàbrica treballava?

Jo? Ja t'ho *ha* dit, de rascador. De rascador i *dispues* per a escampar els taulellets, i *dispues*, si ja hi *havie* prou material fet, *entonces ajudaem* als que *carregaen* els forns, els forns que couen els taulells.

Hi *havien* algun tipus de màquines?

Màquines? Si no és pels timbres, *lo demés*, tot a mà.

Amb quina font d'energia funcionaven els forns?

En llenya. *En* malea per a coure i el passatge en llenya grossa.

Com s'encenien els forns a mà?

Com se dien?

Com s'encenien?

Ai, *pues* mira, n'hi *havie* una zona, diguem com mitja habitació d'esta, que *ere* la zona de foc. *Tenie* la portera, *tiraes* dos argilagues dins, *els pegaes* foc i *conforme anaes* tirant *s'anae* encenent, perquè per exemple, de cada vint minuts havies de tirar malea dins perquè *s'encenguere*. Cada vint minuts, sempre *tenie* que haver foc, *hasta* que *se calentaren* els primers taulells, tenen més poquet foc. I *anaes* pujant, pujant, pujant, *hasta* que *ere* la calentor adequada per a coure.

Quants forns n'hi havia a la fàbrica?

A la fàbrica que jo treballava, només un.

Com féieu els taulells?

Com els *féem*? En els timbres. Ja t'ho he dit, els timbres.

Què són els timbres?

Els timbres, *pues* és la màquina que *féem* els taulellets. Una màquina que *tenie* un replanell a esta altura, *tenie* una maneta i una roda que ere la que li *pegaes* d'això i eixa màquina *rodae* i *ere* quan *premsae*, *baixae* la premsa i *fee* el taulellet, li *pegaes paca* baix, *pujae* el cavallet i el *fee*.

Quin *tamany* era el més gran que gastàveu?

Matros el 15 × 15, com este, 15 × 15.

Es pintaven els taulells?

Sí, però *entonces* no *se pintaen* com ara. Estos, açò ja és més modern. *Entonces se pintaen* tots [si vols llevar-li la veu, lleva-li-la. Apaga-la, apaga-la, si vols]. *Pues entonces* els taulellets *se pintaen* tots a mà, n'hi *havie* un *dribell* de pintura, *passaes* el taulell per la pintura, *segons* de les passes que volies fer-ho, se *passae* el taulell, primer per una i *dispués*, si el volies fer *gramejat*, *en* la mà a un altre *dribell* que *ere* blanc o negre, segons les parts que volies fer-los, els *ficaes* una manta.

Pàgina del programa de festes de 1966

Com veníeu el taulell?

Ai, com el veníem!... *entonces mosatros* no teníem... Això *s'encarregaen* els amos i els gerents de la producció que (?), *mosatros* d'això nooo...

I qui els transportava?

Qui els *transportae*? *Pues* en camions.

Com era el terme?

El terme de què? De l'Alcora o el d'ací?

No sé [*rises*]. El de l'Alcora.

El terme de l'Alcora pràcticament *ere* tot hort, *n'hi havie* molt hort, *n'hi havie* secà i hi *havie* molta horta, però des que van *escomençar* les fàbriques, les hortes les va agarrar totes les fàbriques, la major part.

Les muntanyes eren com ara?

Sí, les muntanyes sempre són iguals. Antes *estaen treballaes* i ara estan totes en malea.

Com agafàveu la terra?

La terra *d'aon*? La terra per als taulellets?

Sí.

Home, *claro*, la *portaem* dels terrers. La *portaem* dels terrers, *se portae* a una era, *s'escampae* tota *en* un *rulo*, *se rulae* després, *se replegae* tota la terra i ja *se portae* al molí.

Com féieu fina la terra que agafàveu ?

Fina, *pues* claro, de la era *se portae* al molí que és el que la *molie* i la *fee* fineta.

Quins animals gastàveu per a treballar?

Pues matxos. Ara primer, primer se *pastorejaen*, però ara *después* ja van inventar uns *rulos* i en un matxo i anaven rodant. Ara després ja van *escomençar* els tractors. Van *escomençar* els tractors ja a rodar-la i a replegar-la en tractors i ara *después*, ja definitivament ja va tot *en* estos atomitzadors que ahí ja no hi ha..., ahí entre tot, ahí (?) els camions i ja directament tota és bona.

Doncs ja ha acabat l'entrevista.

Ja? *Pues* ha sigut açò molt curt.

I... gràcies!

De res. *Lo que passe que* (?) volien preguntar també sobre la fàbrica del comte d'Aranda, no? Però jo del comte d'Aranda, de la fàbrica del comte d'Aranda... *nosatros* treballàvem al costat, però l'activitat d'ella també *ere* ja de fer taulell i no *ere* com *antes* que feen... tot de fer coses de tassetes, plats... i coses ja de valor; ara, després ja no se *fee* tant...

Dona: I en acabant, *t'auelo*.

Vicent: *L'auelo* de qui?

Dona: D'ella.

Vicent: *L'auelo* d'ella qui és? Ah sí. *T'auelo portae* la major part de les fàbriques de rodar la terra. Nelo d'Araia, eixe és el que *portae* la major part de fàbriques, la nostra i set o huit més. Perquè això ho *portae* un que li dien... no m'enrecorde ara com li dien, i *después* ho va passar a ell perquè va agarrar càncer i al agarrar càncer jove, que *portae* tot, aquell li ho va passar a Nelo, que *damunt treballae* a la fàbrica en *matros* als timbres, *treballae* el meu germà, el meu cosí Vicent a la carretera i ell, de treballadors els tres, tres.

Ximo
Vilarroig Sidro

88 anys, Sant Joan de Moró, terrisser, fàbriques familiars de taulell i fundador d'Estudio Cerámico

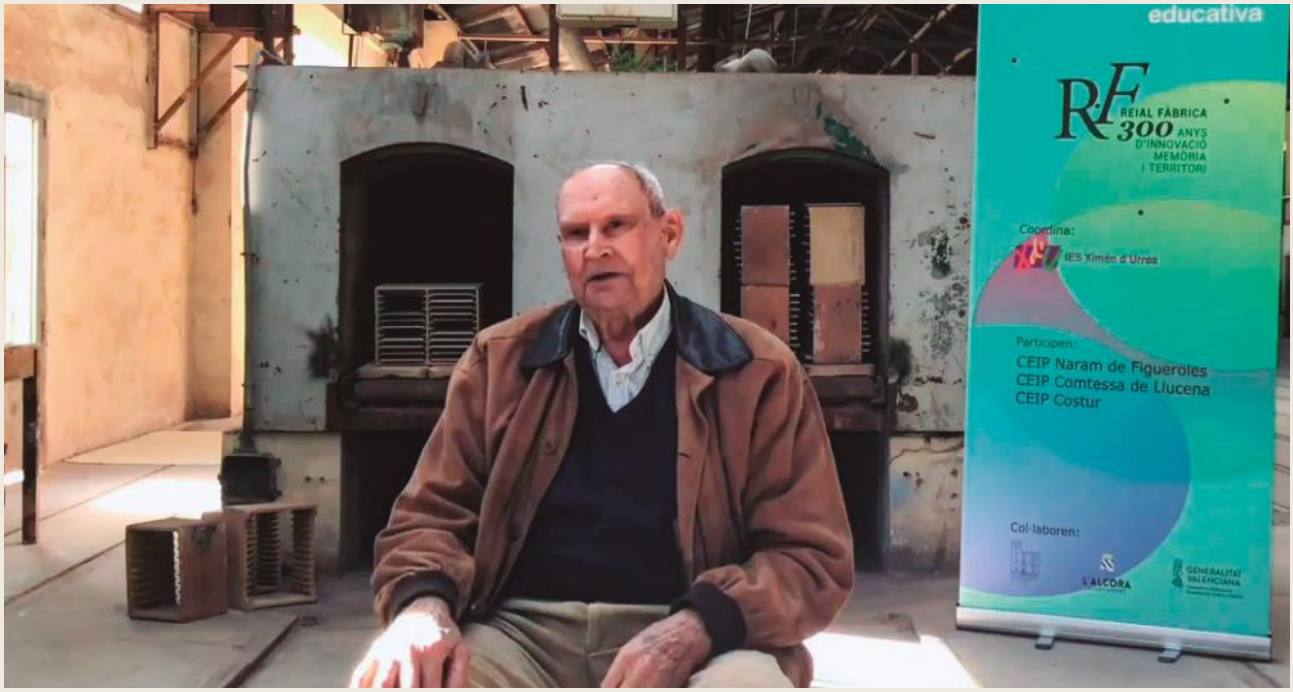

IES XIMÉN D'URREA, 1r d'ESO

Entrevistadors: Paula Martínez Vidal i Marc Membrado Torrent
Contacte aportat per Palmira Gil Peris

Bon dia, a vosté com li diuen?

Bon dia, Joaquin Vilarroig Sidro.

I quants anys té?

Ara en tinc huitanta-huit, fets el 12 de gener.

A quina edat va començar a treballar?

Ai... Jo vaig passar tota la guerra... Quan tenie cinc anys i el meu germà deu, ja *anae* a treballar. *Pues* és difícil d'explicar, perquè em vaig quedar sense pare als nou anys i me'n vaig anar a Vila-real, a casa *els auelos*. Vaig estar set o huit anys i vaig dependre allí. *Entonces*, als catorze anys ja vaig *alquilar* una fàbrica a Benicarló, vaig estar dos o tres anys i vam tancar perquè el meu germà se'n va anar a servir i em vaig quedar a soles. *Me* vaig *tindre que* ficar a treballar a un túnel que vam fer des de la mar *hasta* la carretera de Càlig, i després havia de passar per baix la via. Allí vaig treballar sis anys a estall, picant a la roca. Treballàvem els dissabtes... i els diumenges encara anàvem a un amic, a una finca, a treballar migdia per un duro que ens *donaen*. I no teníem ni bicicleta.

De què treballava?

D'alfarer.

Li agradava el seu treball? Era molt complicat?

Eixe ofici, si no li agrada a u no l'aprén. I l'ha d'aprendre de jovenet. Si un *treballe* a gust no hi ha cap faena *complicà*. Jo, tot *lo* que he treballat, he treballat a gust, i *en* ganes. Sempre he dit que no hi ha res més lleig que una persona que li toque treballar i treballe *desagust*.

Com va aprendre a fer el seu treball?

Mira, quan va morir el meu pare l'any 41 em van dir: «Coaquinet que vinga a Vila-real, quan eixíem del cementeri, i anirà a l'escola...». I Coaquinet va anar quinze

dies a l'escola, però de seguida *el van tirar* a treballar. I jo *lo* que *volie ere* aprendre *d'alfarero*, perquè mon pare *ere alfarero*, i mon pare va ensenyar, quan se va casar... *m'auelo* els va muntar una fàbrica a Vila-real, i mon pare els va ensenyar als dos fills de ma mare... als dos germans... i, en acabant, els meus *tios* no volien que jo aprenguera *d'alfarero*, i vaig *tindre que* aprendre de nit, quan ells dormien. Quan vaig llogar la fàbrica a Benicarló, ja em vaig establir pel meu compte, i vaig estar deu o dotze anys allà. Vaig fer la mili, díhuit mesos. Després ja em van buscar per a Moró, uns xics que ja s'han mort. Quatre germans, que vivien a l'entrada de Moró, a la dreta. I després em vaig casar i em vaig establir pel meu compte. I allí vaig estar treballant vint-i-cinc o trenta anys. Però... al mateix temps, un *tio* meu dels de Vila-Real... *treballae d'alfarero*, i jo al taulell... I no res, quan vam tindre que tancar el taulell, doncs vaig haver de tornar al torn, i vaig treballar encara deu o dotze anys... *me* vaig ficar una *mofla* que encara la tinc, la *mofla*... i el torn, dos torns... i *aixina*... Una *mofla ere* un forn, que *mosatros* teniem tres forns *árabes*, grans, per a coure taulell... i jo en *tenie* un per a *alfareria*, xicotet. Eixos forns erem vint persones, i de cada díhuit dies coiem els tres forns. Jo *lo que fee ere... entonces* ací en l'Alcora hi *havien... estaen* els Canyasses, que se van ficar a fer taulell allà, a l'altre costat del pont, i després Pere i el cunyat, Tafolet, l'altre cosí... i *estae* Antonio, que eren tots germans, que ells sí que treballaven al torn, eren *alfarers*... El germà jove va dependre després... quan els germans se van morir.

Què es necessitava per a entrar a treballar?

Fang, fang, les ferramentes i el torn. No s'estudiava... Tirar-li bona cosa d'hores fent-te un pilot de fang, i el torn, i *aixina*, a poquet a poquet vas deprenent, a pur de quatre o cinc anys. *Mosatros* sempre hem treballat... hem eixit els *dillunsos* i avant, perquè, normalment, els carregadors venien a la fàbrica, i *triaen lo* millor, i després, *lo* més fluixet... perquè... al coure en la *mofla*, jo ho *fee* tot envernissat i, a vegades s'apegaven dos peces, *se* tocaven, i jo això, ho *rascave* i ho *arreglave*, i jo al mercat ho *venie*, i *aixina anave* passant, i avant. Jo normalment... Sempre hem venut als revenedors, que *antes*, tota la gent *anae*, per exemple, amb els cànters, tots anaven amb burrets a les fonts, *a* per aigua. Hui això s'ha acabat... Les macetes eren de fang, ara són de plàstic, a les matances quan mataven els *cerdos*... uns llibrells grans que féiem... *entonces* la gent *comprave* gerres *aixina* per a ficar oli, i per a les dutxes també se'n venien a muntó, i la gent dels pobles també *baixave*... que hui encara conec jo gent de Vilafranca, d'Albocàsser, que venien a comprar-me a mi ceràmica.

Era perillosa, la seua faena?

Jo... no he *tengut* mai cap accident, ni n'he conegut cap, treballant al torn. Primer treballàvem el torn de peu, i després ja els japonesos. Però això no és *cap* perillós.

Quin era el treball més dur?

No sé què dir-te... perquè quan u *treballe* a gust no hi ha treball dur... però... Assaonar, pastar el fang, encara que, últimament, jo tenie una maquineta que *empastave* el fang... Vull dir que no ere pesat, pegaves tres o quatre passadetes a la maquineta i de seguida a plegar pelles que diem. Ací a l'Alcora diuen *pastons... mosatros* diem *pelles*. I faenes pesades... no sé, perquè quan féiem peces grans, gerres grans, jo me *ficae* agenollat damunt del torn, i un germà me *rodae* la roda, i jo *anae* de damunt del torn, agenollat, *treballae*. Les peces grans *ere* pesat... Baixar-les del torn, perquè això es *té que* fer en tres o quatre peces, depenent de la grandària. En tres peces pots fer gerretes de set i huit arrobetes. I ja de quatre peces, *té que* ser entre tres o quatre persones, per a baixar-les del banc.

Com anava a treballar?

Ui, estava al costat de casa, a peu. En Moró *tenie* la fàbrica al costat. A Benicarló, també, a Vila-real, també.

Què feien els treballadors fora de la fàbrica?

Pues... després que acabaven de treballar, molts tenien terres, finquetes per a horteta i anaven a treballar l'horta, i cadascú, *fee* la seua ruta.

Quina roba portàveu per a treballar?

Lo primer que fa *l'alfarero* és llevar-se la jaqueta i arromangar-se hasta ací dalt... i *ficà* aigua a *calentar*, d'hivern, per a treballar amb aigua calenteta, perquè *sinos* els dits no poden treballar, i tens que treballar arromangat, i quan fas gerretes... la roba, o cànters..., com *tens que* ficar este braç dins, doncs este braç te'l fas brut de fang... i a patir fred. Si *se te* gelen els dits, el fang no pots dominar-lo.

Creu que era més dura la feina abans o ara?

Home, la feina *d'alfarer* és igual hui que fa cent anys... però la del taulell... *mosatros* teníem tres forns àrabs, grans, que tréiem mig milió de peces bones de

15 × 15, i primer coíem els forns, érem el meu sogre, el meu cunyat i jo. Havíem de ser sis hòmens per a fer *turnos*, i coíem els forns. Quan ja teníem prou diners, no coíem els forns *mosatros*, només teníem compte d'augmentar-lo, perquè eixos forns van deu o dotze dies, de nit i de dia, i clar... és pesat, això. Per a carregar el taulell i descarregar-lo el taulell és més pesat que *l'alfarer*; *l'alfarer* no *alce* mai peces tan grans.

Quan es va jubilar?

Després, ja al taulell, el meu fill es va posar a treballar a la fàbrica meua, posant calques, que ara és Estudio Cerámico, i *se* va ficar a treballar allí amb la meua mofla a coure calques, i amb els meus *vehículs* i tot *lo* que jo *tenie*... ell va augmentar molt de pressa, molt de pressa, i *tenie* sis forns com este, més grans que este! Que encara els té. Em diu: «Papà, perquè no em compra un forn, el més menut que *tingue*, i vosté passarà calques a estall per a mi ací?». I em vaig posar jo a treballar al forn, amb dos homes més, i mira, el forn *l'havie* comprat jo! Allí ja em vaig jubilar, als seixanta-set anys.

Què li agrada més, *l'alfareria* o el taulell?

Ui, *l'alfareria*, és el meu ofici!... m'agrada més. *Llevant* que *tenies que* colar la terra a mans... A mi me'l portaven d'un poble d'ahí de Teruel... Gálvez, em pense que es deia. Un xic de l'Alcora que es deia Germán em *portae* la terra. La colàvem en basses i pastàvem el fang amb els peus, li tiràvem pols... Això *ere lo* més pesat. Això i assaonar *ere* pesat. Quan la peça és gran, també, el fang ha d'estar duret, i has d'apretar a muntó. Si no, caurie, i has de fer més força. I clar, amb el torn de peu... quan més apretes, més has de donar.

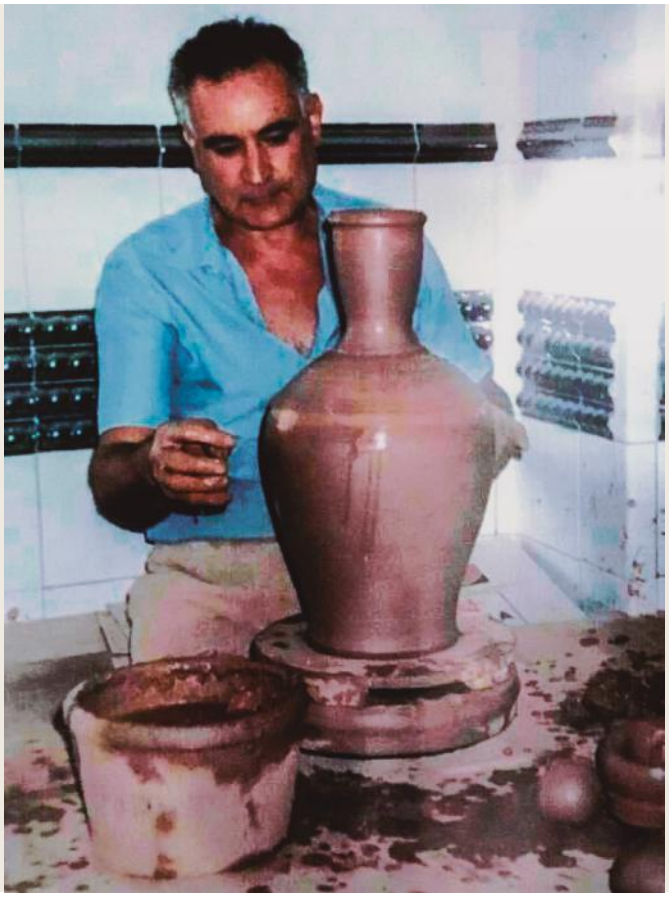

Amb quina font d'energia treballaven els forns?

Primer amb llenya, ens la baixaven els carros, malea de la Pobla, de Vilafamés, i de Cabanes també. Després ja venien amb camions. El nostre forn més gran *gastae* onze camions de malea; després ja vam posar una maquineta per a tirar *serrín*, últimament coíem amb *serrín*, amb corfa d'ametla... Els Gómez tenien una fàbrica en Tudela, i coïen amb corfa d'ametla i *orujo* de les olives... també *se gastave*. *Me* van fer pujar dos o tres vegades perquè no s'aclarien. Amb Pedro Cassanya. Jo, sense voler, tenint tres forns, cada díhuit dies..., no paràvem, i descarregàvem un i carregàvem l'altre... Mon pare mateix, a la carretera de l'Alcora *tenie* una fàbrica de rajoles i, estant malalt al llit, ell deie «jo, estant al llit, sé quan el forn, quan em ve el fum de cara, sé quan el forn està cuit...». I jo... diras que no *m'ho veie*, però... ara, al cap dels anys, jo també *me creie* que no *m'enganyave* de mitja hora per a tapar el forn. Si el tapes molt prompte, no el treus cuit, i si *se passe* una miqueta, *comence* el taulell... se marquen les costelles uns a altres, i per a envernissar-lo no va bé. Al final, jo vaig aprendre a, per l'olor del fum, saber quan el forn *estae* cuit.

Quantes hores treballava?

Ui... Jo sempre he treballat per a mi, no he tingut mai hores. *Antes* d'alçar-me ja *sabie* el que *havie* de fer... Cànters en *fee* 41. I tubs per a regar... *pues*, cada *modelo* de peces, sabies les que havies de fer antes de posar-te a treballar... Però, normalment, dotze hores *lo menos*. Un dia *guanyave* molt i l'altre poc, però, normalment, el que treballe, les hores que ha treballat, li ixen, Perquè l'obra està feta.
Ja està, no?... Collins... Jo he tingut una vida molt *desgracià*.

2020

Manolo **Negre**

74 anys, l'Alcora

LA SALLE

Entrevistadora: Alejandra Tomás Negre

Bon dia.

Bon dia.

Quin és el seu nom?

Manolo Negre.

Quants anys té?

Setanta-quatre.

I d'on és?

De l'Alcora.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Catorze anys.

El seu primer treball va ser a una fàbrica de taulells?

Si, sempre he treballat en una fàbrica de taulells

Com va aconseguir entrar a treballar a la fàbrica?

Doncs perquè aleshores treballava tot el món que volia treballar, perquè hi havia molta demanda.

Quina era la seua feina a la fàbrica, és a dir, en quina secció treballava?

Doncs des que vaig entrar fins a l'any 70 treballava en tots els departaments, en producció... en tots els departaments

Sempre ha treballat al mateix lloc a la fábrica?

No, com et deia, a partir de l´any 70 vaig començar a treballar en *ventes*, en el departament de *ventes*, fins que em vaig jubilar.

Sempre ha treballat a la mateixa empresa?

Sempre he treballat, sí, sempre en la mateixa empresa, en Cerámicas Aparici.

Com ha evolucionat al llarg dels anys el seu lloc de treball?

Buuuf, no es pot descriure, és una cosa que no es pot..., en principi, quan vaig entrar, es fabricava molt poc i pràcticament estava tot venut. Havies d'anar repartint els *pedidos* perquè no hi havia producció. Després ja va vindre un poc de crisi, i ja hi havia molt de material per vendre, es va estocar molt de material, després ja es va regularitzar el tema i després, ja últimament, ja es feien *pedidos* molt llargs i els *pedidos* eren ja pràcticament de containers i s'enviaven tant al mercat nacional com pràcticament a tot el món, ha evolucionat moltíssim.

Li agradava el seu treball?

Molt, molt, infinitament, jo, m´encantava el meu treball, jo vivia per la feina, perquè m´encantava el meu treball, de veritat, sí.

A quina edat es va jubilar?

Em vaig jubilar als seixanta-quatre anys.

Moltes gràcies per la seua col·laboració.

Gràcies a tu bonica.

Classificant taulells

Manolo
Gayet Guillamón

74 anys, l'Alcora

LA SALLE

Entrevistador: Manel Gayet Peña

Bon dia.

Bon dia.

Quin és el seu nom?

Manolo Gayet Guillamón.

Quants anys té?

Setanta-quatre.

D'on és?

De l'Alcora.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Tretze.

En què va començar a treballar?

Doncs en la fàbrica de Jaime Nomdedeu, de *rascadó*, eh, aleshores la feina de *rascadó* era que els timbres eixien una peça, una per una, i aleshores els rascaven i els escampaven i tiraven la terra al premsista.

Vosté va viure l'època de quan es van crear les empreses a este poble. Ens pot parlar d'açò?

Doncs les empreses es van crear en aquest poble en l'any 60. *Bueno*, ja hi *havien* huit o nou empreses antigues en l'Alcora, dos a la part de dalt i la resta a la part de baix, i aleshores, *degut a que* va haver una *gelà* forta i l'agricultura ja anava molt en decadència, doncs van optar molta gent *en* ajuntar-se i formar una empresa.

D'on treien els diners per a crear-la?

Ai, doncs hi havia qui posava la finca, i altres doncs, si no tenien els diners, buscaven uns avalistes perquè els deixaren els diners, que eren 50.000 pessetes.
Una vegada que eren socis d'una empresa, què havien de fer o quins beneficis els suposava?
Bueno, cadascú... l'empresa es formava per gent que eren ja *algo tècniques*, en la matèria eren *algo tècniques* i alesho-

res cadascú feia el seu treball i uns estaven al pintador, altres *passaven de mida*, una variació en l'empresa. I aleshores en la *venta* tenien representants i es venia, tot nacional, i es feia aleshores només *formatos* de 15 × 15, 20 × 20 poquet, 7,5 × 15 i 10 × 20. Era el que hi havia aleshores. I tot eren colors blaus, variació de colors i blancs.

Quant de temps es necessitava per tal de fer una peça de taulell?

Ai, aleshores estava entre 30 i 40 dies.

Per finalitzar, per a vosté, quin ha sigut el major avanç en la indústria ceràmica?

Han hagut varios avanços; el primer que *va haver* va ser quan va vindre una premsa que ja feia tres taulells *en* una *premsà*; després ja va vindre *la d'això* del forn túnel i després la que hi ha ara en els *monostrats*. Són els avanços més forts que *han* hagut.

Moltes gràcies pel seu temps.

Joaquín Mallol Castán

73 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO - 4t d'ESO

Quin és el teu nom?

El meu nom és Joaquín Mallol Castán.

Quants anys tens?

Tinc setanta-tres anys.

On vas nàixer?

Vaig nàixer a l'Alcora l'any 1947.

Què feies durant la teua infància?

Durant la meua infància vaig jugar i treballar des de menut.

Com era l'ambient familiar a casa? Teníeu recursos?

No, recursos no en teníem molts, però estàvem bé perquè els meus pares eren treballadors i treballaven de nit i de dia per poder arribar on hem arribat.

Vas poder estudiar o et vas ficar a treballar directament?

No, ja que vaig treballar directament, en els seus dies [d'escola], durant les vacances del col·legi, anava a repartir gelats a la plaça Espanya.

Com vas arribar a la idea de muntar la teua pròpia empresa?

La idea de muntar la meua pròpia empresa va ser per culpa dels meus fills, *per a què* tingueren un lloc on pogueren treballar ells i tindre feina.

Quin any va ser?

L'empresa es va fundar l'any 1999.

Quants diners vas necessitar per a crear l'empresa?

Per a crear l'empresa vaig necessitar tots els recursos que tenia, més el préstec que vaig demanar als bancs; a cinc bancs.

D'on vas traure els recursos per a muntar-la?

Una part dels recursos que vaig utilitzar van ser els meus propis i una altra part van ser els préstecs dels bancs. Jo ja tenia bastants recursos propis, perquè abans vaig treballar en una altra empresa.

Ho vas dur a terme tu a soles o amb algú?

Ho vam dur a terme entre els meus fills, molta ajuda de la meua dona, i jo.

En quin moment vas començar a tindre beneficis?

Vaig començar a obtindre els meus primers beneficis a finals del primer any de la creació de l'empresa.

Quins noms vas pensar? En quin et vas quedar?

Els noms que vaig pensar van ser Azulejos Mallol, que és l'actual, Cerámicas Mallol i hi havia un tercer del qual, la veritat és, no me'n recorde.

Quants treballadors van començar a treballar?

Vam començar a treballar amb 27 treballadors.

On va estar situada la primera nau?

La primera nau estava situada a la carretera de l'Alcora a Onda, al km 5, que és on continua situada.

Quin va ser el teu impuls emprenedor?

En aquells moments jo vaig vendre la part que tenia de l'antiga empresa del meu pare i, com els meus fills em van impulsar a crear una nova fàbrica... Aquell va ser el meu impuls.

En què va consistir la teua empresa des d'un principi?

La meua empresa va consistir des d'un principi en el taulell.

Quan es va ampliar l'empresa i per quin motiu?

L'empresa es va ampliar a l'any i mig de ser fundada perquè hi havia demanda de taulell i ens va tocar ampliar.

Vau arribar als objectius plantejats?

Sí que vaig arribar als objectius plantejats.

Quina és la situació actual de l'empresa?

Actualment l'empresa està parada de producció perquè en aquests moments la venda està molt difícil i hi ha problemes de cobrament.

Canviaries alguna de les decisions que vas prendre a l'inici del projecte?

Doncs no, no canviaria cap decisió de les que vam prendre a l'inici del projecte. Jo crec que vam encertar en totes i cada una de les decisions.

Quina és la clau per a crear una empresa amb èxit?

Jo crec que la clau per a crear una empresa amb èxit és treball, treball i molt de treball.

Quin consell donaries a una persona que vol formar la seua pròpia empresa?

Consell... Hui és molt difícil donar un consell donada la situació en *la* què ens trobem. Jo diria que ho pensaren bé perquè, *en base a* la meua experiència, la situació d'una empresa de taulells actualment està molt castigada.

Vista de l'antiga zona industrial de l'avinguda País Valencià

Martín Moliner Escriche

Puertomingalvo (Terol)

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO - 4t d'ESO

Soc Martín Moliner Escriche, nascut a Puertomingalvo, província de Terol, a una masia anomenada El Mingueset.

FAMÍLIA, INFÀNCIA, ELS INICIS

Els meus pares es dedicaven a la ramaderia i l'agricultura en un mas. En ell estaven els meus pares, els meus tios, el meu germà i jo. Ells el tenien llogat a mitges, el 50 % del que es cultivava al mas era per a nosaltres i el [benefici] de la ramaderia per a l'amo del mas. Allí vam estar huit o nou anys.

La meua infància al mas va ser fins als cinc anys. Alguna vegada anàvem al poble, però molt poqueta cosa. Sempre, pràcticament, al mas. Acabats els cinc anys, vam anar al poble, que estava a uns trenta-cinc, quarenta minuts caminant, per a anar a l'escola; allí féiem classe de nou a deu, a les deu ens donaven un got d'aigua i dues cullerades de llet en pols i, quan t'ho menjaves, anaves a jugar al trinquet o a la plaça. A partir d'ahi estaves mitja hora o tres quarts, segons el fred, i després classe fins a la una.

Després anàvem a dinar, uns a casa, excepte els que veníem de mas, que ens quedàvem: s'emportàvem l'entrepà i ens quedàvem jugant fins a l'hora de classe. A les cinc de la vesprada, els que anàvem en la mateixa direcció ens acompanyàvem per anar tots junts, però arribava un moment en què ens havíem de separar per anar cadascú al seu mas. Això quan teníem sis, nou anys.

Quan venien els *reixos* per Nadal, no era com ara que tenim tot el que volem, allí tenies el que tenies.

A partir d'ahí va vindre el problema dels maquis, ells [referint-se als alumnes] no en saben res; a la millor ho han sentit nomenar, però per això *ens vam haver* d'anar al poble. La Guàrdia Civil, l'alcalde, el capellà, i els homes que portaven tot el tripijoc del poble van ser els que ens van indicar que devíem anar-nos-en al poble, pel maquis, perquè podia vindre i, [com que]

els buscava la Guàrdia Civil, [podíem acabar tenint problemes]. Vam estar al poble uns quants anys, jo des dels huit fins als onze. Allí tenies una vida més normal, com un xiquet.
Als onze anys, els meus pares i el capellà em van internar a un seminari. A partir d'ahí, mon pare va patir una úlcera d'estómac; li van dir que havia de buscar un treball més fluixet i un lloc no tan gelat.
Vam baixar ací [a l'Alcora] perquè teníem un familiar i ens va deixar viure amb ells. A més, hi havia fàbriques que buscaven treballadors i vam tindre la sort *de* que en eixos dies em van contractar. El que va passar és que, com jo vaig estar internat, no tenia el certificat [d'estudis] i no podia treballar; devia parlar amb un mestre d'ací. [El mestre] em va fer un examen, i *als* dos dies ja ho tenia. Vaig començar a treballar a Azulejos Copla, als catorze anys, i allí vaig estar fins que vam entrar com a socis per a fer la fàbrica.
Vaig començar portant aigua als treballadors (que l'agafava d'una font de baix del convent i la portava a la fàbrica). Acabada la jornada, agafava dos cànters amb un carro i anava a la font i la buidava a un dipòsit.
Posteriorment, vaig començar a treballar amb el *tio* Cotanda per a preparar l'esmalt dels taulells i així vaig estar recorrent tota la fàbrica fins que vaig entrar [a treballar] d'encarregat. Jo me n'anava a casa, agafava l'entrepà o el que fora que m'havien preparat, i anava a la BIC. Ai!, no, no, que abans ho havia dit... anava al *cacao*, que aleshores el tenia el *tio* Salvador Plaça, i jo el que feia era baixar allí, et *sentaves* i et menjaves l'entrepà i l'únic que feia *ere* fer-li companyia a la persona que estava allí de forner per a tirar la llenya. Així vaig estar a muntó de temps, per a guanyar una miqueta més del que guanyaves el dia a dia. Quan era menut i vaig entrar a la fàbrica, vaig començar guanyant 96 pessetes (0,58 €) a la setmana.

IMPULS EMPRENEDOR

L'any que vaig començar de manera pròpia, abans de [fundar] Porcelanite, nosaltres estàvem a [Azulejos] Copla, però [Azulejos] Copla es va vendre, ara no recorde l'any. [Els propietaris] van [posar en venda] la fàbrica i [nosaltres] la vam comprar, no recorde si n'érem, sis o huit de socis. Estant allí, jo vaig continuar com a encarregat general. El meu germà estava d'encarregat als forns redons. Amb tot això, ja vam comprar una finqueta que és on està [actualment] Porcelanite; eixa finca vam dir: la comprem i ahí està.
[Mentrestant, van sorgir problemes amb els altres] socis [amb els] què vam comprar la fàbrica [Azulejos] Copla. Un d'ells no estava massa d'acord amb la manera de portar la fàbrica; aleshores, eixe soci va dir que hi havia una fàbrica que buscava gent per a vore si la podien reactivar i ens va dir si volíem anar el meu germà i jo. Ens va dir que [es tractava] del seu cunyat i d'ell, per si volíem comprar el 50 % de la fàbrica eixa, que ens la deixarien a un preu molt bo perquè estaven malament. [Vam prendre la decisió i] *se'n* vam anar, vam arribar a un acord i vam entrar com a socis amb el 12,5 % cadascú dels quatre socis que acabàvem d'entrar, més el 50 % del soci de Madrid que era el que manava en la fàbrica [aquest soci era un magatzemista].
Vam estar allí tres o quatre anys, no recorde bé els anys que van ser. Al final, nosaltres vam veure que teníem un soci que sols ho era per a acudir a les dues reunions de final d'any i, de vegada en vegada, si et cridava o et deia *algo*, era per a solucionar-li algun problema. Aleshores, el meu germà i jo vam dir: «Doncs, així no, hem de solucionar-ho», i en una reunió vam agafar i vam posar les mans sobre la taula i li vam dir el que volíem. [Finalment], els altres dos [socis] i el soci madrileny ho van estudiar amb la finalitat de comprar-lo.
Una vegada vam arribar a l'acord, a partir d'ací, vam tindre més ganes de fer la fàbrica; vam agafar els diners que teníem allí, més els estalvis que teníem de la família i, amb tot això, vam crear la fàbrica Cerámicas Porcelanite SL.
A partir d'ací vam començar a treballar, a fundar-la, amb el meu germà, un 50 % cadascú. Per a començar a treballar vam ser 14 persones en plantilla, i això va ser [l'any] 1983.

Com estava en aquell moment el sector de la ceràmica? I amb quines màquines vas començar a treballar?

Vam començar amb un [forn] monocanal, nosaltres vam crear Cerámicas Porcelanite SL i vam començar amb 900 metres diaris, el que es feia era molt poquet. Vam començar [produint] tot [per al mercat] nacional. Compràvem el bescuit...; aleshores era quan començaven els monoestrats, que si es posaven, que si no es posaven... La cosa encara no estava molt clara perquè hi havia molts problemes amb els esmalts i la terra. Vam començar a fer un forn de corrons i vam posar premses i ja vam començar a fer la monococció, tot en una cuita, premsa esmaltadora i al forn.
Més tard es va quedar menut el forn, aleshores el vam ampliar i avui en dia encara el tenim. La xarxa comercial es va anar ampliant per a vendre a tots els països on poguérem i vam aca-

bar produint uns 7.000 metres diaris.

On es va fer la fàbrica?

Al camí Foies Ferrades, aleshores no hi havia ningú allí; pràcticament, els que vam muntar primer, vam ser nosaltres. Em pense que ara ja té número, si no recorde mal, és el set.

Com veus el sector de la ceràmica? Quin consell donaries des de la teua experiència?

Avui és molt complicat, es necessiten molts diners per a poder fer una bona tasca. Hi ha empreses que tenen els diners fàcils, doncs és més fàcil aconseguir diners mitjançant fons d'inversions.
Per a començar necessites molts diners perquè la maquinària ha d'estar al dia. A més, *deus d'estar* molt damunt del mercat i als clients mimar-los molt, els has de donar de tot. I, finalment, tot el que has de tindre sempre és un disseny que siga avançat, però tampoc no passar-te'n; a partir d'ahí, cal fer un disseny amb valor afegit, tindre eixe plus més que els altres.
El consell que els done als joves és que han d'estudiar per anar ben preparats.

Imatge publicitària d'Azulejos CO-PLA, cap a 1970

Reyes Castán

63 anys, l'Alcora

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Bon dia. Quin és el seu nom, quants anys té i d'on és?

Em diuen Reyes Castán, tinc seixanta-tres anys. He nascut ací, a l'Alcora, i he viscut tota la meua vida ací.

Quants anys tenia quan va començar a treballar en la fàbrica? Va ser el seu primer treball? Com es deia la fàbrica?

Vaig començar a treballar a Inalco quan tenia setze anys, era el 1972. He estat en l'empresa fins al 2017. Em vaig jubilar treballant quaranta-cinc anys allà. La meua feina va evolucionar. Vaig començar en recepció, fent una miqueta de xiqueta dels encàrrecs, i va evolucionar cap al departament comercial. Esta última faena, he de dir, és la que m'ha omplert i m'ha agradat molt fer.
Abans havia treballat dos anys en Telefònica, quan tenia catorze anys. Era molt mala estudianta i, aleshores, alguna cosa havia de fer, i em van posar a treballar.

Quins eren els requisits? En entrar a la fàbrica, havia de tenir coneixements previs del lloc de treball? S'encarregava algú d'ensenyar-li?

Bé, per entrar a treballar a l'empresa vaig passar unes proves escrites. També em van fer una entrevista. Jo crec que no van ser massa exigents en la meua formació perquè, de fet, no en tenia. Crec que el perfil que buscaven era un poc ser ells qui em formaven a mi, buscaven un perfil de persona jove.
Ells m'ho van ensenyar tot. En el meu primer any pràcticament vaig aprendre el que ells volien que fera.

Quins llocs de treball solien ocupar les dones? Hi havia diferències en les condicions laborals entre homes i dones? En els salaris?

En aquell temps, les dones treballaven tant en el sistema productiu com en l'administració

i en el departament comercial de l'empresa, però sempre com administratives. Jo diria que els càrrecs importants, els encarregats de producció, els caps administratius, els gerents... en general eren homes. Bretxa salarial havia d'haver-hi segur. No puc donar-vos dades, però quasi segur que fent igual treball el sou era inferior per a les dones.

Quins permisos de maternitat hi havia quan vosté va ser mare?

Jo vaig ser mare amb vint-i-nou anys, *per suposat* treballant en Inalco. Vaig tindre la baixa per maternitat que em corresponia. En un principi, em vaig incorporar al meu lloc de treball i a partir d'allí vaig passar al departament comercial. O siga, que vaig millorar a partir de ser mare en el meu estatus laboral. No sé si hi haurà persones que els haja passat a *l'inrevés*, però en el meu cas no va ser així.

Quant de temps va estar de baixa per maternitat?

Crec que van ser quatre mesos de baixa per maternitat. Vaig ajuntar el mes de vacances per poder incorporar-me un poc més tard. La meua filla tenia cinc mesos, més o menys, quan vaig tornar a treballar.

Com eren els instruments i utensilis que feia servir a la seua feina?

Bé, quan vaig començar, per exemple, la calculadora era una amb unes tecles grandíssimes. La màquina d'escriure, el mateix. D'allí vam passar a incorporar màquines elèctriques amb memòria, els tèlexs... Després ja va venir tota l'evolució cap a la informàtica, que també va ser un aprenentatge grandíssim. Gràcies a tot això jo he aprés molt en esta vida. Gràcies al meu treball.

Ana **Moliner**

66 anys, Vistabella

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Bon dia. Com es diu, quants anys té i d'on és?

Em diuen Ana Moliner. Tinc seixanta-sis anys. Sóc nascuda a Vistabella, però des dels tres anys visc ací a l'Alcora.

Quants anys tenia quan va començar a treballar a la fàbrica? Va ser el seu primer treball? Com es deia la fàbrica?

El primer treball meu va ser ajudant a una dona a fer les faenes de casa. En aquell moment, hi va haver una crisi i a les xiques no les volien a les fàbriques. I a l'any següent, amb setze anys, ja vaig començar a treballar a la fàbrica d'Els Vinyals.

Recorda quin any va començar i quin any va acabar de treballar a la fàbrica?

Vaig començar, que seria?, a principis del 69 i vaig acabar l'any 75 quan vaig ser mare.

Quins eren els requisits per entrar a treballar a la fàbrica? Havia de tenir coneixements previs del lloc de treball?

En aquell moment no et demanava ningú res. Jo tenia el certificat d'estudis primaris, però no et demanaven res, que fores treballadora i bona persona i prou. I, per tant, bona companya.

Si en entrar a la fàbrica no tenia coneixements previs del lloc de treball, qui s'encarregava d'ensenyar-li?

Els companys que tenien més experiència que tu i l'encarregat que portava la màquina, els primers dies, et deien «açò s'ha de fer *aixina*, açò es fa *aixana*. Has de tenir compte que no toquen ahí perquè si no es perd el material ». Tot. Hi havia molta companyonia.

De què va començar a treballar a la fàbrica? Sempre va fer el mateix treball? Què va fer després?

Quan vaig començar a treballar, allí treballàvem plegant els

taulellets que venien vernissats, a la línia. Els plegàvem en cadiretes. Hi havia una altra companya que des de l'altra part de la línia t'arreplegava les cadiretes i les portaven en uns palets al forn de passatge, que en aquell moment es treballava en el forn de passatge.
Estàvem al *tiradó*, una vegada tiràvem, una altra vegada plegàvem, una altra vegada ajudàvem a llevar les *casilles*. Anàvem rodant pels llocs de treball, així ens ajudàvem entre totes i, al mateix temps, apreníem tots la faena per si queia alguna de baixa, poder substituir-la.

Fent la mateixa faena que un home, el sou era el mateix?

Normalment, si havies d'ajudar a carregar un camió, ajudaves. Si pel que fora la línia tenia una avaria i havien d'anar a buscar una altra cosa, et posaves a netejar pantalles, a ajudar el company i el sou era el mateix.

Podia vestir vosté com volguera o havia de portar una roba en concret?

Allí, normalment, quan arribàvem ens posàvem un babero, uns manguitos per a no enganxar-nos les mànegues, un gorro per a no agarrar tanta pols, i guants de goma.

Ens ha dit que va ser mare mentre treballava a la fàbrica? Durant l'embaràs va fer el mateix horari i el mateix treball?

Jo em vaig casar quan tenia vint anys. I em vaig quedar embarassada treballant a la fàbrica. Com que em trobava bé, vaig seguir treballant. I feia el mateix horari i la mateixa faena i, a més, estava perfectament. No tenia cap molèstia ni m'impedia *desarrollar* la meua faena. Al contrari, el cap em deia: «Agarra la baixa, agarra la baixa». I jo: «Que no, que no, que estic bé». Amb mi es van portar sempre molt bé.

Després de tenir al seu fill, va poder tornar a treballar a la fàbrica?

Vaig demanar un temps per a vore si tornava a treballar o no, però com que li donava de mamar i el criava també, vaig preferir criar al xiquet que continuar treballant.

Recorda vosté si a alguna dona en el seu lloc de treball li van faltar al respecte pel fet de ser dona?

No, la veritat. On jo vaig treballar, tant a Els Vinyals i com després, que em vaig canviar d'empresa perquè es va casar una cosina meua i el treball allí era menys pesat, allò era una companyonia espectacular. Allí no se sabia ni qui era l'amo ni qui era el treballador. Allí ens ajudàvem tots com si fórem família. A més, és que te'ls trobes ara i tens un carinyo a la gent que... No, allí no es notava ni qui era l'amo ni qui el treballador. Allí quan s'havia de treballar, allí treballàvem tots en molta harmonia i en molt d'interés.

Com era la fàbrica: gran o menuda?

En aquell moment, totes les fàbriques més o menys tenien el mateix. Quan jo vaig començar allí on treballava jo, hi havia un forn de passatge. Després quan vaig passar d'Els Vinyals que em vaig canviar a l'Alcor, allí ja hi havia un bicanal, ja es treballava en *encasilladora*, era diferent: de plegar en cadireta a plegar *encasillant* en una *casilla* on ficaves els taulells, passaven per *l'encasilladora*. Era més modern tot. Ja hi havia màquines de serigrafiar automàtiques.

Es necessitava molta gent per a fer funcionar la fàbrica?

Estaven els premsistes, els que passaven de mida, els que carregaven el forn, els tocadors, el forner. Als bombos també hi treballava una persona carregant els bombos fent l'esmalt. En aquell moment es treballava fent porosa i cristalina. Cristalina i porosa. Després ja van començar a fer *jaspe*, a fer mitjos, a treballar en tacos, a fer el remat dels rodapeus, el *romo* que es deia. Hi havia una persona també fent el canto del *romo*. I els que estaven classificant en *l'almacén* el material quan ja eixia cuit . Després d'ahí, ja ficat en les caixes, ja envasat i a vendre.

Quins tipus de màquines utilitzaven? Com eren?

La màquina era un *tiradó*, la llengua, era per on passava el taullet i s'esmaltava. Després passaven per una altre lloc que era on netejaven els cantos. Després ja entraven a la part on estaven plegant. Plegàvem dos peces i en deixaven passar una a la màquina de serigrafia i les que passaven serigrafiades passaven a *l'encasilladora*. Així féiem de fi i de pintat.

Hi havia banys separats: un per a dones i un altre per a homes? Estaven en bones condicions?

Sí. Nosaltres a l'empresa teníem aigua calenteta per a dutxar-nos, teníem el bany separat. I, a més, *se'ns* portaven molt bé. Els amos en un punt ja ens portaven el canterell d'aigua fresca: «Hala, beveu, filles, que tindreu molta calor!» Jo vaig treballar molt a gust.

2022

Antonio **Nomdedeu**

84 anys, l'Alcora

Antonio Nomdedeu (fotografies originals de Martí Bosch)

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Quin és el seu nom, en quin any va nàixer i on va nàixer?

Em diuen Antonio Nomdedeu Medina, vaig nàixer l'any 37, en plena Guerra Civil, per tant, tinc huitanta-tres anys i aquest any en faig huitanta-quatre. Vinc d'una família de terrissers, els meus pares, els meus oncles i els meus avis... Fins a set generacions eren terrissers, per això jo també soc terrisser, per tradició; als catorze anys vaig començar a treballar com a terrisser; en aquella època la terrisseria encara funcionava molt bé. El plàstic no existia, les aigües potables no estaven en les vivendes i el cànter era el que més es gastava per al transport de les aigües i els líquids. A part d'això, hi havia altres peces molt variades, com gerretes per ficar les conserves, el *drivell* per a fer les mescles per a les matances, una sèrie de peces que estan exposades al museu. A partir de l'any 60 van ficar les aigües potables per tot arreu i va baixar molt el seu consum, encara vivíem en masies i sols la gastàvem una temporada, després van baixar, va canviar molt la vida i ja quan em vaig jubilar va acabar la terrisseria definitivament; a vegades, en televisió encara hi apareix alguna cosa, les fotos en els museus que s'han pogut replegar *per a què* la història vaja recordant-*lo*, eixa és la meua història.

En quin any va començar a treballar i quants anys tenia?

Cinquanta-cinc anys treballant el mateix; dels quinze o catorze fins als seixanta-cinc, vaig aprendre dels meus pares i dels uns als altres s'aprenia. Tenia dos germans més que també treballaven ahí de socis, el que passa és que eren més majors i es van retirar més prompte que jo. En 2002, definitivament, vam tancar, treballàvem tots junts.

Quantes generacions porta la seua família en l'ofici?

Em pareix que són set generacions documentades.

Quanta gent éreu treballant?

Quan em vaig ficar a treballar érem mon pare, els meus germans i jo, més quatre i tres operaris; en aquell temps els operaris no feien feines de torn, només eren peons per a ajudar a manejar el fang, les peces, veure el forn.

Com era una jornada de treball?

Les jornades de treball eren llargues, quasi unes 10 hores, des de les huit del matí fins a les huit de la vesprada; també féiem un descans per a dinar, mitja hora per a esmorzar, així que ha d'estar quasi vora les 10 hores. Clar, tampoc no és que diguérem que era una faena que rebentava molt; hi havia quantitat de faenes que eren molt més pesades que eixa, però, a part d'això, també estaven els torns de les coccions..., perquè la cocció durava tres dies i tres nits, així que eren de 72 a 75 hores seguides, que això ho feien alternant-se en torns de sis hores i vull dir que sempre hi havia una extraordinària, però els dies normals féiem de les huit del matí a les huit de la nit.

Quines condicions de treball es donaven?

Feina normal, de preparar el fang, amassar-lo, de fer les peces, secar-les, col·locar-les en el forn, les faenes habituals.

Quins eren els materials que utilitzaven per poder treballar?

La matèria *prima* era primer que res l'argila, després també estava la llenya, per poder fer la cocció, i (...) l'esmalt. L'esmalt, que era un compost que ens féiem nosaltres, heretat de molts anys, era a base de plom. Es ficava amb el quars, l'òxid de coure, i es ficava també *el alerenc*, que era com una farina..., que era amb el que féiem la pega, perquè s'agafara.

Quins instruments utilitzaven?

El torn, de tota la vida, això és la màquina, diguem, i el torn, *doncs* tenia unes ferramentetes molt xicotetes, una canyeta, un ferret, en realitat eren les mans i els dits els que modelaven.

La terra argila l'extréieu vosaltres o la compràveu?

La terra argila... Hi havia unes empreses, que ara també hi són, que en servien i d'ahí compraves una quantitat que sols durava una temporada. Hi feien falta diferents argiles perquè es feien mescles. La que havia de ser per a esmaltar-la havia de ser d'una manera i la que no, una altra; algunes les portàvem nosaltres mateix. *De totes formes*, la majoria de terrisseries de tota Espanya quasi totes les preparaven ells, però, ara últimament, hi ha unes empreses que et preparen el fang en pastilles, te'l feien preparat i només calia agafar-lo, amassar-lo i gastar-lo, però tradicionalment, en els segles passats, cadascun se la buscava ell.

Com era el procés de treball?

El procés de treball comença per adquirir l'argila, l'argila eixa l'escampàvem en una era i la deixàvem secar, una volta ja estava seca féiem dos procediments. Un era amb eixe *rulo* que hi ha allí, es posaven a una cavalleria (un mul) i pegava voltes a l'era i l'anàvem secant i la féiem farina, la passàvem a través d'un tamís i aleshores s'agafava eixa farina, tota igualada, li afegíem l'aigua i creàvem un fang que fora manejable i (...) no fora massa líquida ni massa dura, i després anava al torn. Per a les peces que s'esmaltaven o eren un poquet més fines, es feia el fang llavat en una basseta d'uns tres-cents litres, es ficava aigua i argila, es deixava reposar i quan ja s'havia dissolt, es manejava, a través d'un tamís, es posava aquell caldo espés, es passava a una altra bassa més gran i allí es destil·lava [basses de decantació] l'aigua i anava agafant duresa.

Eixes eren les dues maneres de fer el fang. El que feia llavat, normalment se solia pegar a una paret de guix *per a què* s'endurira més de pressa i això era per *adelantar* el procés i que fora més ràpid *el* poder-lo consumir i d'allí es portava al torn, primer *s'amassave* en una taula d'amassar, per fer-ho tot igualet. Aleshores, des d'allí anava al torn; al torn se li donava la forma. Si era una peça que ja eixia completa, doncs ja no tornava al torn i si eren vàries les peces que s'uneixen, se'n feien dues o tres peces, com en el cas del cànter, on es feia la panxa primer, després ficaven les ansetes, els xorradorrets... I això, acabat i una volta sec, és quan es pot posar ja dins del forn.

El forn era un forn àrab; els últims anys vaig tindre un forn més xicotet, que era ja més modern, perquè en un forn tan gran, amb només una persona no es poden fer tants torns i allí es col·loquen les peces i, una vegada el forn ple, es comença templant, diguem, donant-li calor, començant per poc i anant pujant de graduació poquet a poquet; durava uns tres dies i s'alcançava els mil graus, més o menys; hi hauria punts dels forns que passarien dels mils graus i punts on no arribaria, però quedava tot cuit.

La llenya *s'extreu* de la malea de la muntanya, el que són romers, coscoll, timons i tots eixos arbustos que creixen en la muntanya, també alguna rama de pi,

una rama de poda d'algun arbre, però normalment eren el que déiem llenyes baixes, el que es criava de manera silvestre.
Als anys seixanta va haver-hi moviment perquè les fàbriques de taulells també gastaven llenya d'esta per a coure el bescuit. Després es van crear coses més modernes i es va eliminar eixe procediment. Als quatre o tres dies ja es gelava i podies treure-ho tot i estava preparat per a la venda.
Aquest torn es diu el *torn fenici* perquè el van dur els fenicis. Hi ha un altre que es diu *celta* i el torn celta no és ràpid, només és com eixes tornetes que els pegues un colp amb la mà i el maneges, i aquest era el fenici. Sempre deien els meus germans que aquest torn seria àrab, però va resultar que això era molt més antic, tres o quatre mil anys, perquè segons diuen, els egipcis ja en tenien de ceràmica i mira si fa anys d'això.

Quins productes feies?

Els productes, més que res, eren productes que tenien utilitat. El més important era el cànter; es gastava per anar a les fonts, omplir-lo i es tenia a la cuina de les cases. Per utilitzar-lo, s'abocava el cànter i fins que s'acabara; a una casa, almenys en tenien dos i hi havia uns altres com aquests que tenien més volum i eixos eren els que carregaven en una cavalleria, o en un ase i a la millor, anaven a buscar a un quilòmetre o més també, perquè les aigües que vam dur ací a l'Alcora eren de l'any 26 [1926]. Hi havia 10 fonts al poble per ahí escampades, pels barris, i les de casa, des de l'any 64 [1964], no més arrere. I clar, plàstic no hi havia, en aquella època això devia *de* durar milers d'anys i gastàvem tots els cànters. També et dic una cosa, en el cànter, l'aigua es mantenia fresca.

A part de cànters, quin altre producte més feies?

Totes les cases tenien un càntir per a beure; hi havia d'una ansa i de dues anses..., però el més corrent era el d'una ansa, en totes les cases en tenien una, i després a les fàbriques solien estar aquest altre, perquè eren més fàcils per omplir. Les gastaven en llocs on hi havia gent i després hi havia gerretes per a fer conserves, hi havia moltes coses com els testos, que els vaig fer més tard, tines amples per a fer les pastes de les matances i les gerretes on ficàvem la carn en conserva amb oli, i tot això eren coses de fang. Teníem molta varietat de coses, com una vidriola per a ficar els estalvis, una cassoleta perquè beguen els tords, i després, gerres per a la conservació i emmagatzemament de l'oli.

Com i on es venien els productes?

Els productes es venien principalment al poble i voltants, es venien a Llucena, la Foia, Costur, Figueroles, les Useres, més que res en la part de l'Alcalatén. A Ribesalbes i Onda no, allí se subministraven d'una o dues terrisseries que estaven a Onda. A Castelló també; el meu avi ja anava a Borriana, Almassora i la part de Benicàssim; per Atzeneta també entrava, Vistabella, Xodos, Benafigos també eren subministrats. La part de Cabanes se subministraven de Traiguera.

Qui s'encarregava de la venda?

La venda, quan érem diversos, es delegava a un, que era el que s'encarregava de fer el despatx. Els altres, potser com mon pare per exemple, no van anar mai al mercat, només hi era al torn i tenia un germà de mon pare que aquell era el que s'encarregava d'anar a fer les vendes. Jo, quan vaig treballar amb companyia dels meus germans, vaig ser el que s'encarregava, però això durava potser un dia, que estaves al mercat de Castelló, i la resta treballaves també la mateixa feina que tots.

Com va evolucionar la demanda del producte?

Els productes, a mesura que van vindre coses noves com van ser el plàstic, les aigües a domicili, etc., van canviar de seguida; això es veia vindre i aleshores ens vam decantar molt a fer tests per a plantes, per a jardineres i coses que consumien molts tests, i això també va durar uns quants anys. Els últims cinc anys vaig treballar per al col·leccionisme; venia molta gent de fora perquè sabien que això es perdia tot i es duien un grupet de peces i ací en el poble també, més de la meitat de les cases encara tenen productes meus.

Què ha suposat l'ofici de la ceràmica per a vosté?

Bo, de diners pocs, però vaig treballar molt còmode i cal dir que no em penedisc d'això. El que passa és que per a passar el negoci als fills no té futur, però bo, va ser una època que em va agradar.
Al principi, quan mon pare em va dir «ja et pots ficar a treballar» no em va preguntar si m'agradava o no, vaig seguir treballant content fins a l'última hora i ara encara és una cosa que em crida a muntó i quan es parla i ix en la tele alguna cosa, de seguida m'il·lusiona molt, veure-ho vull dir, sempre m'agradarà, és una artesania que se n'ha anat, però té la seua història. Home! Mira si és vella que fins i tot hi ha dos o tres evangelis de la ceràmica i més abans també, mira açò si és

vell [...] fa mil d'anys ja tenien els cànters per anar per l'aigua. El que no sé és qui ho va inventar, se suposa que els primitius feien foc damunt d'alguna argila, van descobrir que la terra escalfant-la es feia forta, tot açò vol dir que l'argila és molt antiga.
A Espanya hi ha unes regions que el cànter el fan redó com una bola i una vegada parlant amb un home antiquari em va explicar que depenent de per a què els gasten els cànters es feia d'una forma; per treure l'aigua del pou els feien redons, perquè així quan tocaven l'aigua es giraven d'una forma i es plantava a soles; en canvi, els tradicionals es quedarien surant i ja està, [...] hi havia uns altres que són els que acaben en punta i són els que s'utilitzaven en les embarcacions, ficaven dos pams d'arena i els clavaven *per a què* no es tombaren, tot açò són teories que em va contar l'antiquari.

Creus que el món de la ceràmica ha canviat?

Bo, terrisseria, pràcticament no hi ha. Respecte a la ceràmica, ha canviat, ara es fa tot més mecanitzat, però la matèria primera és la mateixa. La fan, a la millor, d'altra manera, la fan *en* caldo o atomitzada, encara que això també és un caldo, la base és l'argila; les teules, rajoles, es fa tot amb l'argila; l'argila és molt abundant i no soles a Espanya, hi ha més llocs en el que l'argila és més abundant que ací a Espanya.
La terrisseria antiga, al no utilitzar-se, desapareix i ací, al voltant dels anys setanta, una dona que va aparéixer des d'Alemanya [...] em va dir, les coses se'n van perquè el temps ho *demane* i per això hem hagut de fer col·leccions, fotos, vídeos i tot el que s'ha pogut replegar: material, ferramentes... *per a què* les generacions que vinguen després sàpiguen el que va ser en el seu temps i el que es feia abans, perquè açò vosaltres no ho coneixeu, les persones de quaranta anys doncs encara ho hauran conegut, però vosaltres ja no hi teniu ni idea.
Ara vaig a ensenyar-vos les ferramentes.
Quasi totes les peces passen pel forn menys alguna excepció, ja que si no les posem al forn, no aguanten el líquid, [...] a més són molt fràgils, en no res es trenquen [...].

Com es feia l'esmalt?

Els artesans d'abans es feien l'esmalt. Ara, hui una fàbrica de taulells es compra l'esmalt, el fang, però antigament, als anys cinquanta o seixanta, cada fàbrica feia la seva mescla d'argila i cadascun tenia un secret per a fer-se l'esmalt, però ara tot es compra fet.
El terrisser comprava la galena, que era el plom (perquè ací no hi havia, una galena pesava 25 quilograms), després s'afegia una areneta com les que gastaven les dones per escurar antigament, el quars que hi havia al poble, el molibdé i ho mesclaven al fundent *per a què* es fonguera prompte perquè el plom es fonia molt prompte.
També hi havia terrissers que el feien roig; en compte de gastar coure, gastaven òxid de ferro i per a fer el blau gastaven cobalt i també hi havia verd.

A l'Alcora la gent acudia a vosaltres per a comprar les peces?

Sí, acudien al mateix taller; ni es feia mercat ni es feia res, acudien allí, eren unes tradicions molt estables que es van aguantar fins a l'última hora.

FUNCIONAMENT DEL TORN

Aquest volant serveix per fer-lo moure, roda ahí dalt i hi havia un lloc per a descansar els peus, però mai els dos alhora, perquè si no et queia. Ací damunt es posava el fang i es modelava. Aquest torn estava posat a la fàbrica del comte d'Aranda i, *a* l'any 43 [1943], quan la van desmantellar, hi havia diversos torns d'aquests i, com anaven a trencar-*lo* tot, *va* comprar-ne dos i un és aquest. El vam muntar i va estar [treballant] molts anys, però l'altre, com mai el vam muntar, es va fer malbé i aquest, quan vam acabar de treballar, vaig prometre portar-lo al museu. Si mireu, de pegar-li patades, està desgastat i per la part de baix també està desgastat, perquè primer el van desgastar per una part, després el van girar i el vam desgastar per l'altra. Això és el punt de *fallo* que s'utilitza per a moldre i està fet d'abans, és igual al que gastaven els fenicis. Duia una trompa amb un rodament i estava format pel trompellot, la falda, el passador, l'arbre, l'eix, les argolles i el tallador.

Fernando Caballero Prieto

73 anys, Sevilla

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Bon dia. Com es diu, quants anys té i d'on és?

Em diuen Fernando Caballero Prieto. Tinc setanta-tres anys. Soc nascut a Sevilla.

Quants anys tenia quan va emigrar? On va emigrar?

Vaig emigrar quan tenia dèsset anys a Barcelona, *a* l'any 1966. Vaig emigrar des de Sevilla fins a Barcelona.

Com eren les condicions de vida al seu lloc de naixement?

Les condicions de vida que hi havia allí en aquell temps eren de molta pobresa, hi havia poca cosa per a menjar.

En què es basava l'economia del lloc on va nàixer?

La gent, allí a Sevilla... Per exemple, al meu barri hi havia gent que es guanyava la vida amb un carro de mà arrossegant-lo, venent plàtans, altres venien amb ases, venent figues paleres i altres [vivien] dels oficis de tota la vida: un era fuster, l'altre mecànic...

Per què va decidir emigrar?

Jo vaig emigrar perquè tenia família a un poble de Barcelona on estava un germà meu que es quedava allí; després, a l'arribar jo, ens vam anar a viure a una pensió al Poble Sec que era on teníem el treball.

Quin o quins membres de la família van emigrar?

Vaig emigrar jo a soles, ja que el meu germà ja feia temps que estava vivint a Barcelona. Els meus pares es van quedar a Sevilla treballant i als estius, el meu germà i jo anàvem a visitar-los.

Amb quins recursos econòmics va emigrar?

Quan vaig anar a Barcelona tan sols tenia 100 pessetes, jo no tenia res més.

Quines van ser les majors dificultats per a arribar ací?

L'any 1966, quan vaig emigrar a Barcelona des de l'estació de Còrdova, a Sevilla, arribava fins a Barcelona, l'anomenaven El Català, i aquest tren tardava vint-i-quatre hores en arribar-hi.

Li va resultar trist o difícil?

Quan vaig arribar a Barcelona i vaig baixar del tren en aquella estació, a l'estació de França (Barcelona), jo, que estava acostumat en Sevilla [a veure] la majoria de cases totes pintades de blanc, els seus carrers adornats de flors i un ambient més alegre, doncs jo, en baixar d'aquell tren i veure aquells edificis obscurs i la gent d'ací, allà... Em vaig veure com un estrany allí, em preguntava «què faig jo ací si no m'agrada açò?». Però després d'uns anys em vaig emmotllar a aquella ciutat, vaig fer amistats, em vaig canviar de treball i així va ser.

Quant de temps li va costar arribar i instal·lar-s'hi?

Arribar a Barcelona des de Sevilla em va costar un dia sencer en tren; només arribar vaig viure a la pensió fins a tindre prou estalvis.

A quina part de la ciutat es va ficar a viure?

Em vaig ficar a viure a una pensió a Poble Sec (Barcelona).

On es va posar a treballar? A quina empresa?

En arribar a Barcelona em vaig ficar a treballar a una tenda de mobles on treballava el meu germà.

Quina feina feia?

A la tenda de mobles en la que treballava em dedicava a carregar camions perquè els meus companys eixiren a repartir; jo també, de vegades, eixia a repartir; em vaig aprendre els mobles, els muntava i desmuntava, també feia prou treball de fuster, així fins que vaig deixar aquell treball.

Quin era el seu salari?

En aquell moment jo cobrava 800 pessetes al mes.

Tenien bones condicions de treball?

Les condicions de treball que tenia era com les de qualsevol treball, treballar molt i cobrar poc, però aleshores era una època que a Barcelona podies canviar de treball quan volgueres perquè hi havia molta faena; aquest era el motiu de per què emigràvem. Emigràvem des de Sevilla, Andalusia, Extremadura, Galícia... molta gent, a molts els costava integrar-se, com a mi, però al final teníem una molt bona convivència.

Es va casar, amb qui, d'on era la seua parella, va tindre família, quants n'eren?

De jove, quan eixia de treballar, hi havia una bodega enfront d'on treballàvem i quan eixíem d'ahí els meus companys i jo anàvem a fer-se *algo*. Una de les vegades que jo estava allí, va passar una xica amb una dona i ens vam quedar mirant-nos, i vaig pensar: «Aquesta que ha passat m'ha mirat, ja he lligat», i al cap de dos anys ens vam casar.
La que hui és la meua dona va nàixer a la província de Castelló, a Villahermosa del Río. La meua dona és filla de gent de camp, va nàixer a una masia; la meua dona va emigrar a Barcelona per conéixer la ciutat i per una cosina seua que li va buscar faena i allí ens vam conèixer.
Ens vam casar i a l'any de casar-nos la meua dona es va quedar prenyada de la meua filla. Tinc dos fills, Cristina i Fernando, ja no vam tindre més fills, que la vida no estava per a tirar coets, ens tocava molt de treball a mi i a la meua dona per a poder *traure* endavant als nostres fills.

Quins aspectes del seu lloc d'origen troba més a faltar?

Jo moltes vegades recorde la meua terra, ja que jo allí vaig ser molt feliç, a part de la misèria que hi havia, perquè hi havia molta pobresa. Però jo allí tenia els meus amics, te n'anaves d'un lloc a un altre, coneixies Sevilla d'un costat a l'altre i m'ho passava molt bé. Després arribava la fira, i la fira, com no teníem molts diners, era per a la gent amb diners i els que no teníem diners ens conformàvem passant per davant de les casetes i veient com altres es divertien i això era la vida a Sevilla.
Per aquests motius, moltíssima gent emigràvem a altres parts d'Espanya, a Madrid, Barcelona, València... I aquest era el motiu, hi havia qui vivia bé i qui vivia *mal*.

José Ramón Peña Navarro

76 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Com es diu?

Ramón Peña Navarro.

Quan va nàixer?

El 11 de febrer de 1946.

On va nàixer?

A l'Alcora.

Per què es va ficar a treballar a la ceràmica?

Perquè no hi havia res més que la ceràmica, i perquè per a anar a l'horta era molt jove.

Com va començar a treballar a una fàbrica de taulell?

De *pinche*, a fer el que *me* manaven.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Tretze anys.

De què treballava?

De *pinche*, ajudant a un timbre de mà, agranant i el que *me* manaven.

Li agradava el seu treball?

No hi havia una altra cosa, i a part, *me* guanyava una *perreta*.

A quina edat es va retirar o jubilar?

Als seixanta-tres anys i perquè van tancar la fàbrica en *la que* treballava.

Quina era l'edat mínima per a poder entrar a treballar?

Catorze anys.

Quantes hores es treballava?

Huit, nou i deu hores diàries. En total, quaranta-huit hores a la setmana.

Quin salari teníeu?

El primer salari que vaig cobrar va ser 102 pessetes a la setmana.

Quina roba portaven per a treballar?

Roba de treballar, pantalons llargs...

Com era la fàbrica?

Fàbrica molt antiga, tot anava a base de ronyons i cabassos.

A quin lloc de la fàbrica treballava?

Vaig treballar de tot, a les premses, al pintador o al que *me* manaven.

Timbre és el nom amb què es coneixen a l'Alcora les premses

2023

Fàtima Frix

48 anys, Marroc

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Fatima el Lahyani Frix, Zineb Salhi, Ainhoa Rubio i Edith Ahicart

Edith: Hola, vamos a entrevistar a la madre de una de nuestras compañeras del grupo. Me llamo Edith y voy a empezar la entrevista. Para empezar, ¿cómo estás Fatima?

Hola, muy bien. ¿Y tú?

Edith: Bien también ¿Podrías presentarte un poco?

Sí, con mucho gusto.

Edith: ¿Cómo te llamas?

Fàtima.

Edith: ¿Cuándo has nacido?

El 75.

Edith: ¿Y dónde has nacido?

En Marruecos.

Edith: Vale. ¿Qué año emigraste? ¿Y cuántos años tenías?

He inmigrado el 95 y tengo [tenía] 19 años.

Edith: ¿Y cómo has inmigrado?

Con el coche, con mi marido y mi hijo.

Edith: ¿Dónde has inmigrado?

A España.

Edith: ¿Y tenías a alguien de tu familia cuándo inmigraste?

No, aquí no tengo [tenía] a nadie, toda mi familia está en Marruecos.

Edith: Vale. ¿Por qué decidiste inmigrar?

Porque estoy [estaba] buscando una vida mejor para mí y para mis hijos.

Edith: ¿Tu familia estaba de acuerdo con que inmigraras?

Sí, por una parte, están [estaban] de acuerdo y por otra parte sí que están triste porque una parte que están triste que no estoy con ellos y otra que están felices porque estoy aquí, estoy bien.

Edith: ¿Y te resultó difícil o algo?

Sí que me resultó difícil la [el] idioma.

Edith: ¿Y triste?

Y triste por dejar a mi padre y a mis hermanos.

Edith: Claro. ¿Cuál fue la parte más difícil de inmigrar?

La parte más difícil es la [el] idioma, quien no conozca la [el] idioma es más difícil.

Edith: ¿Y cómo ha sido el proceso de adaptación? ¿Te han discriminado alguna vez?

No, nunca. La gente me trataba bien; aquí en el pueblo, mis vecinos, me trataban bien.

Ainhoa: Hola, me llamo Ainhoa y yo voy a continuar con la entrevista. ¿Qué aspectos de tu lugar de origen encuentras a faltar?

Me falta mi padre, mi familia y los echo mucho de menos.

Ainhoa: ¿Volverías?

Sí, volvería de vacaciones, a ver a mi padre, a mis hermanos... porque hace cuatro años que no fui a verlos y los echo de menos.

Ainhoa: ¿Y sabes cuándo volverías?

Si Dios quiere, este verano, si se puede.

Ainhoa: ¿Con qué miembro de tu familia has inmigrado?

Con mi marido y mi hijo.

Ainhoa: ¿Te casaste?

Sí, estoy casada.

Ainhoa: ¿Con quién?

Con mi actual marido.

Ainhoa: ¿De dónde era tu pareja?

De un pueblo cerca de mi pueblo de Marruecos.

Ainhoa: ¿Has tenido familia antes de venir?

Sí, mi hijo y estoy [estaba] embarazada de mi hija.

Ainhoa: ¿Cuántos tenías?

¿Cuántos hijos...? Ahora cinco. Cuando vine aquí, mi hijo y estoy [estaba] embarazada y cuando entonces tengo tres aquí, nacieron aquí cuatro.

Fàtima (filla): Entonces, Fàtima, ¿con qué recursos económicos emigraste?

Con los ahorros de mi marido.

Fàtima (filla): ¿Y con qué trabajaba entonces?

Trabajaba en las huertas.

Fàtima (filla): ¿Pero eran suyas, las huertas?

No, eran de la gente del pueblo.

Fàtima (filla): ¿Pero cuando venía trabajaba en el huerto?

Sí, trabajó con un hombre mayor que vivía con él.

Fàtima (filla): ¿Cuáles fueron las mayores dificultades para llegar hasta aquí?

El viaje es muy largo.

Fàtima (filla): ¿Más o menos cuánto tardáis?

Dos días.

Fàtima (filla): ¿Y con el niño tardasteis mucho, fue muy difícil?

Sí, porque también estaba embarazada, y tenía que parar con el coche, para descansar un poquito.

Fàtima (filla): ¿Entonces fue duro?

Sí, muy duro.

Fàtima (filla): ¿Entonces cuánto tiempo te costó instalarte?

Mi marido se lo preparó todo, ya tenía la casa del jefe y trabajaba en una fábrica.

Fàtima (filla): ¿Es del mismo pueblo?

Sí, es del mismo pueblo.

Fàtima (filla): ¿A qué parte del pueblo te pusiste a vivir al principio?

Cerca de Prades, que ahora hay un bar.

Fàtima (filla): ¿Por dónde vivías, por las esquinas o dónde?

Estaba en frente del bar.

Fàtima (filla): ¿Era un piso o una casa?

No, era una villa del jefe.

Fàtima (filla): ¿Ahí vivíais los tres?

Sí, porque antes vivía el jefe, que tenía una villa grande, y le cuidaba al dueño, a Ximo.

Fàtima (filla): ¿Ximo es el que trabajaba tu marido?

Sí, en la fábrica y en el huerto.

Fàtima (filla): ¿El jardín era del pueblo?

No, era del jefe de la fábrica.

Fàtima (filla): ¿Y cómo trabajaba?, ¿en varios sitios?

No, trabajaba en la fábrica, y estaba en el huerto, para regar y cuidarle la casa del dueño, cuando se va de viaje.

Fàtima (filla): ¿Vivíais a cambio de cuidarla?

Sí.

Fàtima (filla): ¿Y a qué parte...?, bueno, eso ya lo habíamos dicho. Entonces, ¿cuál era el origen de tu vecindario?; es decir, que si había gente como tú; es decir, del mismo origen.

No, nadie. He llegado [Llegué] aquí al pueblo yo sola. Aquí no había nadie de Marruecos, no conozco [conocía] a nadie y solo hay [había] gente española, pero me trataban bien y mis vecinos me apoyaron y me echaron una mano, y me cuesta [costaba] un poco la [el] idioma, pero poco a poco... y me he adaptado mucho.

Fàtima (filla): ¿Conociste muy rápido a la gente?

Sí, rápido, sí... Porque vino la gente a verme y conozco a la gente, mis vecinas y todo.

Fàtima (filla): Entonces te sentiste muy cómoda.

Sí.

Fàtima (filla): Vale. ¿Y tenías coincidencias similares con los que vivías? ¿O no?

¿Cómo?

Fàtima (filla): Es decir, como... que si con la gente que te rodeabas tenían algo similar a ti.

Sí.

Fàtima (filla): Pero como habías dicho anteriormente que todos eran españoles... entonces no teníais nada igual.

No... El problema es la cultura.

Fàtima (filla): Claro.

Porque la cultura de Marruecos es diferente que de España, de los españoles. Pero lo hablamos y lo he acostumbrado.

Fàtima (filla): Entonces, todo bien.

Sí, todo bien.

Zineb: ¿Qué trabajo tenías en Marruecos?

Yo no trabajo [trabajaba], era ama de casa y estaba con mis hijos.

Zineb: ¿En Marruecos ayudabas a tu madre?

Mi madre murió cuando yo tenía seis años, y yo con mi abuela cuidaba de mis hermanos pequeños.

Zineb: ¿Te costó mucho cuidar a tus hermanos?

Sí, me cuesta [costó], porque son [eran] pequeños, ya que mi hermano tuvo [tenía] un año y yo era la mayor.

Zineb: Si pasara otra vez esa situación, ¿te encargarías de tus hermanos menores?

Pero ahora mis hermanos ahora son grandes.

Zineb: ¿Volverías a vivir a Marruecos?

No volvería a vivir en Marruecos, para ir a Marruecos solo voy de vacaciones, porque ya he estado mucho tiempo aquí, desde los 19 años. Me he acostumbrado a la gente, y mis hijos han nacido aquí y aquí estoy bien, pero voy a ver a mi padre, mis hermanos... sí, de vacaciones. Para vivir allí me costaría mucho porque me he acostumbrado aquí.

Zineb: ¿Si podrías traerías a tus hermanos y a tu padre a España?

Si podría traería a mi padre.

Zineb: ¿Echas de menos a tu pueblo?

Sí que echo de menos a mi pueblo, a mis hermanos, a mi padre, ya que hace cuatro años que no voy a Marruecos a ver a mi familia.

Zineb: ¿Es diferente la cultura de aquí?

Sí, la cultura es muy diferente, porque la cultura de España y de Marruecos es diferente.

Zineb: ¿Y no es lo mismo celebrarlo con tu familia que sin ella?

Sí, es muy diferente porque las fiestas no son las mismas, pero bien, me estoy adaptando. Como ya vivo en este país 27 años ya me he acostumbrado.

Zineb: ¿Actualmente tienes amigas de tu origen?

Ahora sí, pero antes no, porque llegué aquí sola y no conozco [conocía] a nadie, solo conocía a gente española. Ya después de un año, ya empezaron a venir y empecé a tener amigas de mi origen.

Zineb: ¿Actualmente tienes familia viviendo en España?

No tengo familia que viva en España, solo a mi marido y mis hijos.

Zineb: ¿Volverías a Marruecos a quedarte?

No para siempre, porque aquí es donde he criado a mis hijos, la vida es diferente a la de Marruecos. Mis hijos se criaron aquí. Ellos son como españoles.

Zineb: ¿Cuándo volverás a Marruecos?

Si Dios quiere, en verano, ya que ahora podemos ir porque no está cerrado por el tema del COVID-19.

Zineb: Cuando vas a Marruecos, ¿qué prefieres, avión o barco?

Barco mejor, porque el barco vas en el coche y si vas en avión después te hace falta el coche.

Zineb: Cuando vas allí, ¿cuánto tiempo te quedas?, ¿y tienes dónde pasar los días?

Más o menos me quedo un mes o quince días, cuando le dan vacaciones a mi marido, porque está trabajando.

Zineb: ¿En Marruecos tienes casa?

En Marruecos tengo casa.

Zineb: ¿A ti te gustaría quedarte con tu familia, por ejemplo, un año en Marruecos?

Sí que me gustaría, pero mi marido trabaja y mis hijos estudian. Mejor ir de vacaciones, porque mi marido solo tiene un mes.

Zineb: ¿Qué consejo le darías a la gente que quiere inmigrar?

El consejo que les daría es que, si quieren inmigrar, que vengan con la ley, no tienen que venir con pateras.

Zineb: ¿Por qué quieres que los inmigrantes vengan con la ley, para no ser detenidos?

Claro, para que no tengan problemas con la ley, porque si vienen con la ley, como en mi caso, puedes venir sin problemas, pero si vienen en patera, al final la mitad se muere y es una pena que recorran tantos kilómetros para morir en el mar.

Zineb: Cuando los ves en las noticias, ¿cómo te sientes?

Me da mucha lástima, la gente joven, las mujeres con los niños... me da mucha impresión todo lo que tienen que pasar.

Zineb: ¿Qué les aconsejarías a los inmigrantes?

Yo les diría que no vengan con pateras.

Zineb: Y en el caso de que vinieran aquí, ¿tú les ayudarías a encontrar trabajo u otras cosas necesarias?

Sí, como yo lo he pasado, a mí me gustaría poderlos ayudar en todo lo posible; por ejemplo, a pedir los papeles para ir al médico, como a mí en mi momento me ayudaron.

Zineb: ¿Tu familia se siente más de aquí o de Marruecos?

Mis hijos de aquí, puesto que ellos nacieron y se han criado aquí, pero mi marido y yo de Marruecos.

Zineb: ¿El hijo con el que vinisteis, el mayor, también se siente más de aquí, y se acostumbró rápido a este país?

Mi hijo mayor se siente más de aquí también, puesto que, aunque nació en Marruecos, vino aquí con tres años y tiene la vida aquí. Y al ser tan pequeño cuando vino, se acostumbró muy rápido aquí en España.

Zineb: De tu lugar de origen, ¿a quién llevarías aquí si tuvieses la oportunidad?

Yo llevaría a mi padre.

Zineb: ¿Y qué cambiarías de tu pueblo?

Cambiaría muchas cosas, porque allí no hay agua para beber y entonces la gente sufre mucho al no poder beber. Allí tampoco hay carretera para transportarse de un lugar a otro con facilidad.

Zineb: ¿Y cómo os hidratáis allí si no hay agua?

Tenemos que esperar al camión que la lleva.

Zineb: ¿Cuántos días va el camión al pueblo?, ¿y tenéis que pagar por el agua?

Hay semanas que viene un día sí y un día no, y una vez se te acaba te tienes que esperar lo que haga falta para volver a tenerla. Sí, tenemos que pagar por el agua.

Zineb: ¿Es cara el agua?

Allí, como no hay apenas trabajo y pagan muy poco, el agua les parece muy cara.

Zineb: ¿Es más barato vivir en Marruecos?

Sí, es más barato, pero el caso es que como no hay apenas trabajo, a los españoles les parecería barato, pero a los de allí les parece caro.

Zineb: Hablando del trabajo, ¿allí de qué trabajan? En tu pueblo, concretamente.

Ahora mismo la gente ya no tiene apenas trabajo, porque como la gente está emigrando no hay casi trabajos. Antes la gente tenía huertos y había agua, pero ahora por desgracia no tienen nada y el pueblo se está vaciando.

Zineb: ¿Y sabes cómo va el COVID en Marruecos?

El COVID, te digo de verdad... Porque el problema del COVID en Marruecos...

Zineb: ¿Se vacunan en Marruecos?

Dicen que van vacunando, pero no dicen la verdad.

Zineb: ¿Tú qué cambiarías, si te darían en cambiar la arquitectura, o la gastronomía, la comida, la salud, que pondrías más en el pueblo?

Primero un hospital, porque no tiene hospital.

Zineb: ¿A dónde tenéis que viajar?

Hay que viajar como aquí a Castellón o más.

Zineb: ¿Sabes qué enfermedad hay más en el pueblo?

Hay de todo; por ejemplo, una mujer va a dar a luz y no hay ni médico y da a luz en casa.

Zineb: ¿Y cómo va si no tiene coche ni nada?

Da luz ella sola en casa, porque tiene que buscar un coche, una ambulancia, tienes que pagar la gasolina, el conductor...

Zineb: ¿Tú crees que hay buen futuro en Marruecos?

No hay buen futuro. Para mí estoy bien aquí. Voy a Marruecos y veo a la gente triste y me da pena, porque sufren mucho.

Zineb: ¿Y qué le dirías a los jóvenes ahora?

Que estudien, y que saquen una carrera para tener buen futuro, porque a mí me pasa que no tengo estudios y lo he pasado mal.

Zineb: ¿Por qué no tenías estudios, porque no querías estudiar, o por otra cosa?

No, porque los padres elegían a los niños para estudiar. Solo estudian los niños. Y las niñas para traer agua y leña.

Zineb: Y tú, ¿intentabas estudiar?

Yo intentaba, pero mi madre no me deja [dejaba].

Zineb: Me han dicho que había mezquitas, para estudiar las niñas.

Sí hay mezquitas, pero no tienen como un colegio.

Zineb: Gracias por esta entrevista.

Gracias a vosotras y espero que les guste. Y mucha suerte.

Rètol de la fàbrica Azulejos El Cisne (l'Alcora)

Luis García López

54 anys, Castellar (Jaén)

IES XIMÉN D'URREA,

Entrevistador: Pedro L. García

¿Cómo se llama?

Luis.

¿Cuándo nació?

El 13 de agosto del 1968.

¿Dónde nació?

En una localidad llamada Castellar, de la provincia de Jaén.

¿Cómo eran las condiciones de vida en su lugar de nacimiento?

Muy precarias, muy malas.

¿En qué se basaba la economía del lugar donde nació?

La economía se basaba principalmente en el tema de la agricultura, la recolección de la aceituna y poca cosa más.

¿Qué año emigró?

En el año 1992.

¿A dónde emigró?

A Castellón.

¿Por qué decidió emigrar?

¿Por qué decidí emigrar? Por la economía. Allí no había vida, no había futuro ni para nosotros ni para nuestros hijos.

¿Cuántos miembros de la familia emigraron?

Dos.

¿Cuántos años tenía?

Veinticuatro

¿Con qué recursos económicos emigró?

Con novecientas mil pesetas de las antiguas. Hoy serían alrededor de los seis mil euros.

¿Cuáles fueron las mayores dificultades para llegar aquí?

La verdad que no me encontré muchas, ninguna prácticamente.

¿Le resulto triste o difícil?

No

¿Cuánto tiempo le costó llegar e instalarse?

Bueno pues llegamos el día cuatro de mayo, el día seis ya estaba trabajando y a partir de ahí me ha venido todo rodado.

¿A qué parte del pueblo se metió a vivir?

Empezamos viviendo en Benicàssim, en un apartamento de alquiler y a los seis meses decidimos mudarnos a Sant Joan de Moró que ahí es donde teníamos el trabajo y aquí es donde actualmente residimos.

¿Cuál era el origen del vecindario? ¿Tenían procedencias similares?

Antes no, antes eran todos prácticamente de aquí ahora ya hay mucha gente de fuera también.

¿Dónde se puso a trabajar? ¿En qué empresa?

Me puse a trabajar en una empresa cerámica, en Estudio Cerámico.

¿Qué trabajo hacía?

Clasificador.

¿Cuál era su salario?

En el mes de mayo del año noventa y dos, como era el primer mes, me dijeron que iba a ganar noventa y cinco mil pesetas y el segundo mes ya ciento quince mil.

¿Tenías buenas condiciones de trabajo?

¿Buenas condiciones por aquellas fechas? Pues no lo sé, pero por lo menos había trabajo.

¿Se casó?

Sí.

¿Con quién?

Con mi mujer.

¿De dónde era su pareja?

De la misma localidad que yo, de Jaén.

¿Tuvo familia?

Sí.

¿Cuántos eran?

Dos hijos.

¿Cómo fue el proceso de adaptación y de integración en Moró?

Muy bueno, no he tenido problemas.

¿Qué aspectos de su lugar de origen encuentra más a faltar?

Oh, la Liga. Eso de tomarte la cervecita con el tapeo... eso me flipa. Y, aparte, bueno, pues siempre se echa de menos la familia.

Castellar (Jaen), excolegiata del Apóstol Santiago

Ionela **Nastase**

47 anys, Timisoara (Romania)

IES XIMÉN D'URREA,

Entrevistador: Diana Elena Apostol i Míchel Royo

Diana: ¿Cómo te llamas?

Me llamo Ionela Nastase.

Míchel: ¿Cuándo naciste?

En 1976.

Diana: ¿Dónde naciste?

En Rumania.

Míchel: ¿Cómo eran las condiciones de vida en el sitio donde naciste?

Pues las condiciones de vida en el sitio donde yo nací y crecí estaban marcadas por las estaciones. En mi infancia, comercio había poco, pero la mayoría de los productos locales los conseguía cada casa, lo tenían que recoger, sembrar y asegurar para todo el año.

Diana: ¿En qué año emigraste?

En el 2003.

Míchel: ¿Dónde?

Aquí, a Castellón.

Diana: ¿Por qué decidiste emigrar?

Básicamente por la economía, por los pocos recursos económicos.

Míchel: ¿Quién emigró contigo?

Yo vine sola.

Diana: ¿Cuántos años tenías?

Entonces tenía 27 años.

Míchel: ¿Con qué recursos económicos emigraste?

Con muy pocos, prácticamente unos cuantos cientos de euros que me tenían que llegar para empezar una vida aquí.

Diana: ¿Cuáles fueron las mayores dificultades para llegar aquí?

No había muchas dificultades, había mucha gente que había salido ya del país y me resultó fácil.

Míchel: ¿Te resultó triste?

No, para mí en realidad fue una experiencia bonita, para mí la vida empezó cuando llegué aquí.

Diana: ¿Cuánto tiempo te costó instalarte?

Poco también, y aquí tuve la suerte de encontrar a mi actual pareja y empezamos así la vida, juntos.

Míchel: ¿En qué parte del pueblo te pusiste a vivir?

Pues justo aquí donde estamos, pero un poquito más arriba, en San Juan de Moró, en Correntilla.

Diana: ¿Cuál era el origen del vecindario, tenían procedencias similares?

Que yo conozca no, había unos cuantos extranjeros en el pueblo, pero vecinos míos no.

Míchel: ¿Dónde te pusiste a trabajar, en qué empresa?

La primera vez que trabajé lo hice en el campo, ayudando a los agricultores locales a recoger aceituna, me fui una vez a vendimiar, a recoger almendras...

Diana: ¿Qué faena hacías?

La que acabo de decir. Después comencé a trabajar poco a poco, en restaurantes como ayudante de cocina o incluso cocinando.

Míchel: ¿Y ahora?

Ahora estoy trabajando en un supermercado.

Míchel: ¿Tu salario cuál era?

Recuerdo que la primera vez que alguien me pagó por un día de trabajo fueron 30 euros, que no era poco.

Diana: ¿Tenían buenas condiciones laborales?

Si, íbamos a trabajar juntos, como si fuera una familia, yo era una más.

Míchel: ¿Te has casado? ¿Con quién? ¿De dónde es tu pareja? ¿Has tenido familia? ¿Cuántos erais?

No nos hemos casado, mi pareja es mi actual pareja, es el padre de nuestra hija y en nuestra familia somos tres. Mi pareja también procede de Rumania.

Diana: ¿De qué zona es tu pareja?

De un pueblo que está a 1.000 km del pueblo donde yo vengo.

Míchel: ¿Cómo se llama?

¿Su pueblo? Timisoara.

Diana: ¿Cómo fue el proceso de integración a Moró?

Pues como he dicho, para mi fue fácil porque contaba con el apoyo de mi actual pareja. Adaptarme a Moró también fue fácil, porque soy una persona a la que le gusta mucho estar fuera de casa y estar en los supermercados, mirando productos leyendo etiquetas... Y así me di a conocer y conocí a la gente del pueblo.

Míchel: ¿Qué aspectos de tu origen echas más de menos?

Quitando a mi familia directa no echo muchas cosas de menos.

Diana: ¿Qué te pareció la gente cuando llegaste a España?

Me encantó, me gusta mucho la gente de España y me gusta el país. Los españoles son acogedores.

Míchel: ¿La cultura aquí en España es diferente a la de Rumania?

Bastante diferente, pero también me gusta.

Diana: ¿Cuánto tardaste en aprender el idioma?

Creo que unos tres meses.

Diana: ¿Y cómo lo conseguiste?

Pues yendo a los supermercados, leyendo etiquetas , hablando con la gente... Me compraba un periódico cada día, lo leía, la tele me la puse con subtitulado, así podía leer, y tardé poco la verdad.

Míchel: ¿Cómo viniste a España?

En un coche, junto con dos o tres personas más.

Diana: ¿Qué fue de ellos?

Ni idea, se separaron nuestros caminos, ya que cada uno tenía su sitio donde llegar y contratos para trabajar. No sé nada más de ellos.

Diana: ¿Alguna vez te has arrepentido de emigrar?

Nunca.

Míchel: ¿Te sientes más a gusto aquí en España?

Sí, y aquí tengo mi núcleo familiar y eso es muy importante para mí.

Míchel: ¿El hecho de socializar con la gente te resultó difícil?

Nunca, soy muy sociable, me gusta hablar con la gente, conocer personas, me ofrezco para lo que haga falta...

Míchel: ¿Cuántos trabajos has tenido aquí?

Muchos, he trabajado en muchísimos bares, en azulejeras, en casa haciendo *trencadís*, unas piezas de mosaico que las llevaba a un particular. He hecho escuela de peluquería y maquillaje y módulos de estética y trabajé de peluquera.

Diana: ¿Estudiaste más cuando llegaste a España?

Sí, me saqué el carné de conducir aquí, el título de formación profesional de peluquería y me gusta estudiar, sigo estudiando, aunque sea por mí cuenta siempre estoy leyendo algo.

Míchel: Hasta aquí ha llegado la entrevista. Muchas gracias.

Timisoara (Romania)

Romina

Vanesa Podio

38 anys, San Lorenzo (Argentina)

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Ainhoa Pallarés Centelles, Annur Albalate Beltrán, Cristian Costa Podio i Marta Tomás Negre

Cristian: Com es diu?

Me llamo Romina Vanesa Podio.

Cristian: Quan vas nàixer?

El 24 de diciembre de 1985.

Marta: On vas nàixer?

Nací en un pueblo que se llama San Lorenzo, Argentina.

Marta: Com eren les condicions de vida en el seu lloc de naixement?

Las condiciones de vida eran duras, porque se trabajaba mucho, se ganaba poco y había mucha inseguridad.

Cristian: En què es basava l'economia del lloc on va nàixer?

La economía es sobre todo la soja, tanto en los campos de cultivo como en las cerealeras donde preparaban aceites de soja.

Cristian : Quin any va emigrar?

Vinimos a España en el 2001.

Marta: I per què va decidir emigrar?

Mis padres decidieron intentar buscar una vida mejor para nosotros.

Annur: On va emigrar ?

Vinimos a vivir primero al Grao de Castellón.

Annur: Quins membres de la família van emigrar?

Primero vino mi padre y a los dos meses vinimos mi madre, mi hermano y yo.

Cristian: Quants anys tenia?

Yo acababa de cumplir 15 años.

Cristian: Amb quins recursos econòmics va emigrar?

Mis padres vendieron la casa, el coche, los muebles y con ese dinero vinimos.

Marta: I quines van ser les majors dificultats per arribar ací?

Las mayores dificultades fue encontrarnos al otro lado del mundo sin conocer a nadie, sin conocer el sitio y sin nada.

Marta: I li va resultar trist o difícil?

La parte más difícil fue el estar solos y echar de menos a la familia.

Annur: Quant de temps li va costar arribar a instal·lar-se?

Mi padre enseguida encontró un sitio de unos amigos para quedarse y nosotros vinimos dos meses después, así que en realidad tampoco tardamos mucho en instalarnos.

Annur: Quin era el origen del veïnat? Tens procedències similars?

Los vecinos eran todos de la misma zona, fuimos de los primeros extranjeros en llegar al Grao.

Cristian: On es va posar a treballar? A quina empresa?

Bueno, cuando llegué tenía 15, estaba en tercero de la ESO, aunque en el verano sí que trabajaba haciendo de camarera.

Cristian: Quina feina feia?

Camarera.

Marta : I quin era el seu salari?

Pues no lo recuerdo, hace mucho tiempo.

Marta: I tenien bones condicions de treball?

Bueno, demasiadas horas.

Annur: Es va casar? Amb qui? D'on era la seua parella? Van tindre família? Quants eren?

Con los años conocí a un chico de Castellón, me casé y tuve dos hijos.

Cristian: Com va ser el procés d'integració d'adaptació a Moró?

La integración ha sido un poco más complicada porque cuando yo llegué todo el mundo tenía su grupo de amigos y me ha costado acoplarme.

Annur: Quins aspectes del seu lloc d'origen troba més a faltar?

Echo mucho de menos la forma de ser de la gente y la comida.

Publicitat de la fàbrica de taulells Viuda de Agustín Nomdedeu Vié en el programa de festes de 1946

Publicitat de la fàbrica de taulells Viuda de Agustín Nomdedeu Vié de l'any 1953

Publicitat d' Industria Nomdedéu, Vicenta Calvo Castillo, Viuda de Agustín Nomdedéu Vié, en el programa de festes de 1955

Gonzalo **Rodríguez**

37 anys, Venezuela

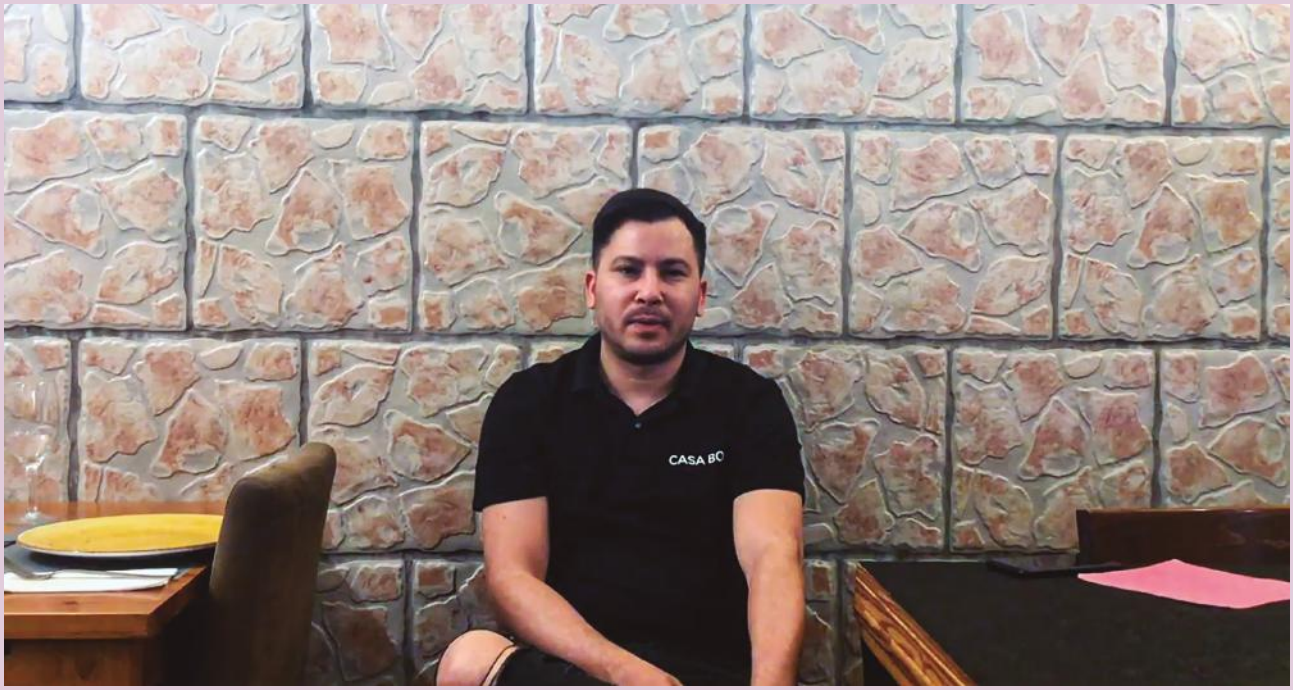

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistador: Víctor Bou

Com ets dius?

Me llamo Gonzalo Rodríguez.

Y quan vas nàixer?

En Venezuela, en 1986.

On vas nàixer?

Nací en Venezuela.

Com eren les condicions de vida al teu lloc de naixement?

Eran buenas las condiciones de vida: tenía salud, tenía seguridad de vida, tenías... clase media para vivir, pero es... buenas cosas.

En què es basava la economia del lloc on vas nàixer?

Se basaba en la agricultura y la ganadería.

Quin any vas emigrar?

Me fui de Venezuela entre el año 2018 y 2019. Me fui a Rumania.

Per què vas decidir emigrar?

Para nadie es un secreto lo que está pasando en Venezuela, y ya van muchos millones de venezolanos saliendo; no ahora, de hace muchísimos años, de Venezuela, por toda la crisis humanitaria que está atravesando Venezuela. Y pues yo fui uno más del montón que decidió salir para intentar tener una mejor calidad de vida.

Quin o quins membres de la família van decidir emigrar?

Nosotros, entre mi padre y mi madre, somos cuatro hijos, de los cuales son tres hermanas que tengo: una está en Venezuela, otra está en Ecuador y otra que está en Chile. Y yo que soy el número cuatro, que también decidí salir de Venezuela.

Quants anys tenies?

Tenia treinta y uno.

Amb quins recursos econòmics vas emigrar?

Con lo que pude trabajar y ahorrar en aquel momento, que es muy difícil ahorrar, y con lo que me dieron mis padres.

Quines van ser les majors dificultats per arribar ací?

¿Las mayores dificultades para trabajar? Primero que nada, las cosas. Hay palabras que aquí significan una cosa y allí significan otras, pero no solo aquí en España, sino cuando me tocó irme a Rumania me tocó aprender el idioma de cero. Y trabajaba en cocina, y aprenderme los nombres de todo; cómo se dice cebolla o cómo se dice ajo o cómo se dice tomate... y no tenía ni idea del idioma. Aprendí a hablarlo. Más que todo a moverme en el lugar de trabajo de donde estaba.

Li va resultar trist o difícil?

Sí, fue difícil estar lejos de casa... es difícil.

Quant de temps li va costar arribar a instal·lar-se?

Me ha costado. De momento cuando he llegado desde que me fui a Rumania, yo decía: ¿yo qué vine a hacer acá? O sea, no sé el idioma, extraño demasiado a la familia, no tengo a nadie de amistad... Pero bueno, son procesos que cada persona que emigra... pasa por un proceso de adaptación, pasa por un proceso de frustración... hasta que luego te amoldas o es lo que tocó o lo que a mí me ha tocado vivir, pues aprender a vivir con eso no es nada fácil.

A quina part del poble es va ficar a viure?

Pues nada, me fui a una parte que se llama Brașov, es donde están los montes Cárpatos, Transilvania... muy bonito todo. Y pues luego de allí me fui a República de Moldavia, me fui a Rumania y luego me fui a España, que estuve en Pamplona y ahora en la Comunidad Valenciana.

Quin era l'origen del veïnat? Quines procedències tenien els teus veïns?

No, en Rumania todos mis vecinos o eso me comencé a pasármelas más con rumanos para poder aprender el idioma y luego cuando me fui de Rumania y me vine acá, igual me la fui pasando más con españoles, para poder aprender de cómo se dicen cosas, porque el idioma es el mismo, pero hay palabras que cambian mucho, hay palabras que allá significan una cosa y aquí significan otra.

On es va posar a treballar?

Empecé a trabajar... En Pamplona me dieron una oportunidad de trabajo, para trabajar en una brasería. Yo soy ayudante de cocina, pero nunca había trabajado en brasería. Entonces me tocó aprender cómo eran las cocciones de la carne, que es diferente trabajar en la brasería que trabajar en la cocina como tal. Luego de allí me vine aquí, a la Comunidad Valenciana y es donde estoy más a gusto.

Quin era el seu salari?

Mi salario era, al principio, malo, 750€; y pagaba de alquiler 350€. Imagínate vivir con 400€ al mes.

Tenies bones condicions de treball?

A ver, las condiciones de trabajo eran buenas o se podrían decir que eran regular; mis compañeros de trabajo... me la llevaba muy bien, llegaba a la hora que era, hacía 10 horas extras igual... Todo era bien, todos los sitios que estoy y que he estado me la llevo bien con todas las personas.

Es va casar? Amb qui? D'on era la seua parella? Va tindre família? Quants eren?

No, todavía no me he casado. Y sí tengo pareja, que también es venezolana. Y hasta que no tengamos una buena economía, una estabilidad económica... no tener hijos.

Com va ser el procés d'adaptació?

Bueno, ha sido... me ha gustado.

Quines coses del lloc del seu origen troba més a faltar?

Mi familia, mi familia. Siempre hace falta, la familia.

Félix Rodríguez

53 anys, Talavera de la Reina (Toledo)

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Alejandro Rodríguez, Ariadna Parreño, Óscar Vidal i Lledó Montes

Alejandro: On vas nàixer i fins quan vas viure allí?

Jo vaig nàixer en 1970 en Talavera de la Reina, Toledo. I vaig vindre a Castelló en 1987.

Alejandro: Has viscut en més llocs?

Sí, he viscut en Talavera de la Reina, he viscut en Toledo, he viscut en Laguna de Cameros, he viscut en Logroño, he viscut en Briviesca, he viscut en Artana, he viscut en Castelló i he viscut en Sant Joan de Moró.

Alejandro: En quin any vas arribar a Moró?

Fa vint anys.

Alejandro: Per què vas vindre ací?

Perquè la meua casa estava bé de preu, la seua dona *treballae* ací, en Tres Estilos... *Vinimos aquí porque la vivienda estaba bien, buscábamos un sitio más o menos tranquilito y... claro, mi mujer tenía que estar trabajando, en Tres Estilos, y yo que estaba de escolta privado pues tenía que estar en Castellón, con lo cual uno de los coches se tenía que mover, más cerquita del trabajo de mi mujer que del mío, pero bueno.*

Alejandro: Quines son les majors diferencies que has trobat?

Pues, la tranquil·litat, és *lo* que he trobat; i la gent, molt bona gent, una miqueta *tancaeta*, però bona gent.

Ariadna: En què treballes?

Ara mateix... *Controlo el tráfico con la silla de ruedas* (rises). No puc treballar! No em puc moure, no sé com! *Treballae d'escolta* privat i de vigilant de seguretat.

Ariadna: Què és el que més t'agrada d'ací?

El que més m'agrada d'ací? La tranquil·litat, el meu gos...

Ariadna: Què és el que més trobes a faltar?

Ara mateix, moure'm. De Talavera de la Reina, *mis tíos, mis primos, mis abuelos no porque murieron*... la familia.

Ariadna: *Te* veus vivint tota la vida en Moró?

No ho sé.

Ariadna: Tornaries on vas nàixer?

A Talavera? *Claro* que aniria. *Pero me iría por eso, es un sitio más grande. Me iría, a lo mejor. Aunque cuando uno se va haciendo más mayor, casi que prefieres tener un sitio más tranquilo y no una ciudad grande, como Talavera, pero bueno, algún día tendré que ir; luego volveré otra vez, claro. Vivir allí no creo, porque allí hay mucho bullicio, demasiada gente. Muy... aquí es más tranquilito, más guay. Más para estar más tranquilo... aquí puedes sacar al perro, allí no, allí no puedes sacar al perro al campo porque no hay. Y es diferente a esto.*

Museu Ruiz de Luna (Talavera de la Reina)

Salva **Bustabad**

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Chayma el Gzouli, David Medall, Simón Bustabad i Jawad Knioui

Buenas, yo soy Chayma, una alumna de tercero y estamos con Salva para hacerle unas preguntas. La primera pregunta es: ¿cómo era tu vida antes de venir a la Comunidad Valenciana?

Hola, buenas tardes. Pues mi vida era un poquito bastante ajetreada. Cuando era más joven tenía una profesión digamos... arriesgada, porque era militar en un barco de primera línea. Así que, para que te hagas una idea, era una vida muy... movida.

¿Qué estudiaste en Galicia y por qué?

Pues mira, yo estudié... aparte de cursar los estudios primarios... pues delineación, porque me parecía bonito el realizar planos para edificios, para otras estructuras... Era una cosa bastante interesante.

¿Y por qué decidiste venir aquí?

Lo decidí por trabajo. Porque el trabajo que yo ejercía, pues llegó un punto en el que... se hacía complicada la convivencia, sobre todo, familiar. Era un poquito difícil y decidimos dejar esa vida y conseguir un trabajo estable y una vida más tranquila y formar una familia.

¿Y cómo es vivir aquí en la Comunidad Valenciana?

Me parece que está bastante bien [Inaudible]. Fuimos bien recibidos, generalmente nos tratan bien y, dado por el clima, pues se está muy a gusto.

¿Cómo fueron los primeros días en la Comunidad Valenciana?

Los primeros días fueron bastante tranquilos: buscando trabajo, que fue rápido y sencillo; aclimatándonos al sitio, intentando hacer amistades... La verdad es que fue bastante bien.

¿Te costó mucho encontrar trabajo?

No, no, no, no. Porque en aquella... pues te estoy hablando de hace veinte años, pues la verdad es que era sencillo, porque aquí, en esta comunidad, en esta provincia, hay mucho trabajo de la cerámica, de aquella, hace veinte años, pues había mucho y era sencillo entrar en una fábrica y te contrataban enseguida.

Y una última pregunta: ¿antes de venir a San Juan de Moró, has vivido en otra zona de España?

Sí, viví varios años en Cádiz, en la provincia de Cádiz, en Andalucía, por el trabajo. También, bueno, hace muchísimos años, de niño, viví allí pues por trabajo de mi padre.

¿Cómo fue tu experiencia allí?

¿Allí? Pues muy gratificante. Tengo muchos amigos, estuve muy a gusto, también, también había muy buen clima... La verdad es que la experiencia yo creo que, en varios sitios, es gratificante por el hecho de conocer gente, diferentes culturas, gastronomías... Culturas me refiero a diferentes maneras de interpretar el mismo país.

Esto es todo por hoy. Gracias.

Verónica Redondo

53 anys, Puertollano (Ciudad Real)

IES XIMÉN D'URREA

Entrevistadors: Izan Moratalla, Miriam Sampayo i Pablo Vidal

Buenos días Verónica, dime, ¿dónde naciste?

Nací en Puertollano, es un pueblo pequeño de Ciudad Real, Castilla la Mancha.

¿Cuál es el mayor recuerdo de tu infancia en Puertollano?

Pues en un principio, aunque me vine muy pequeña, los mayores recuerdos que tengo, pues jugar con mis primos, con mi familia que la tengo prácticamente toda en esa zona. Y luego también los paseos que dábamos por el centro de Puertollano, en un parque que hay que se llama la Fuenteagria. Esos son los mayores recuerdos que tengo.

¿Por qué motivo se mudó tú familia?

Pues sobre todo por tema laboral. En Puertollano no había trabajos, hay una tasa de desempleo muy alta y decidieron venirse aquí. Porque ya habían venido otros familiares también y sabían el tema de industrial que había para trabajar.

¿A qué edad viniste a vivir aquí?

Pues vine con siete años.

¿La Real Fábrica influyó de alguna manera en tu trabajo?

Sí, porque como te digo, es una zona muy industrial y, al final, pues la mayoría de las personas que hemos venido de otros sitios hemos acabado trabajando en la industria cerámica.

¿Dónde empezaste a trabajar?

Empecé a trabajar en Estudio Cerámico y estuve trabajando allí siete años.

¿Qué diferencias encuentras de Puertollano a San Juan de Moró?

Pues San Juan de Moró es un pueblo que está en una zona industrial y se nota todo lo que es el ambiente laboral y la cultura de las personas. Puertollano tiene otra cultura más de

servicios, está más enfocada en supermercados o restaurantes, hoteles y cosas así.

¿Qué es lo que más echas de menos de Puertollano?

Pues echo de menos la parte de mi familia y mis primos, y pues por ejemplo me gusta mucho la zona. Pues como te he dicho, del paseo de la Fuenteagria y porque es un agua muy rara, la verdad tiene un gusto a hierro que a todo el mundo no le gusta, pues por al ser de una zona minera, que no te he dicho antes todo el gusto de esa fuente hace que no a todo el mundo le guste, pero la verdad es que a mí sí que me gusta.

¿Qué es lo que más te gusta de San Juan de Moró?

Pues como ya me vine de muy pequeña, la verdad es que el trato con todas las personas. Es un pueblo pequeño, ya te lo conoces y te conoce todo el mundo, la cultura, pues también las fiestas, la paella; que parece una cosa que has vivido desde siempre, pero yo cuando era pequeña, pues no la había probado.

Y para acabar, si tuvieras la oportunidad, ¿te gustaría volver a Puertollano?

Pues la verdad es que no, porque al final ya tengo mi vida hecha aquí, estoy casada y con dos hijos y ya pues simplemente para ir de vacaciones y ya está.

Muchas gracias Verónica por tu tiempo y por haber colaborado en esta entrevista acerca de tu vida en general.

Ha sido un placer.

Pedro César Gach

L'Alcora

LA SALLE

Com es diu?

Pues *me* diuen en César, *bueno*, Pedro César Gach, i soc d'ací de l'Alcora.

Per què es va ficar a treballar en la ceràmica?

Bueno, no vaig pensar en treballar en la ceramica. Hi havia un *puesto* de treball. Ací, en este poble, la ceràmica es *lo* que mana. *Pues* me vaig ficar a treballar en la ceràmica i com tampoc m'interessae molt *lo* destudiar... tindria uns dèsset anys més o *menos*.

I li agradava el seu treball?

En eixa edat, *pues* guanyaves diners. *Pues* mira, era una manera de... No és que *me agrada*, però era faena, que ja *ere* prou.

I què és *lo* que *feie* en la ceràmica?

Bueno, en un principi, estar al tirador, que *entonces ere* molt manual. Bueno, prou manual a la ceràmica i *ficae* els taulells a una línia i d'ahí *se n'anaen* a esmaltar-se, a passar per la *llengua*. I *después*, que *entonces s'encasillaen*, però *s'encasillaven* a mà, no *ere* tan automàtic com és ara.

I quin era el treball més dur que has aplegat a fer?

El treball més dur? Bueno, he estat en bombos, que també és en producció. I ahí, en bombos, *se carregave* prou i s'agarraven en prou força, com és el tema de sacs i coses d'eixes... *Te* cansaves prou.

I què riscos hi havia en els bombos?

És més que tot que es carregaven *manual*. *Entoces tenies que* agarrar els sacs que eren d'esmalt, i ficar-lo dins dels bombos per a *munturar* la frita.

Com ha anat avançant la tecnologia en les fàbriques de ceràmica?

Pues ha anat avançant a poquet a poquet. Realment, *lo* que és la ceràmica sempre ha anat uns puntets darrere de *lo* que és el tema de les teles o de la impressió en els periòdics o les revistes, sempre ha anat una miqueta, però en esta evolució que *ha hagut*, *lo* que és la ceràmica en injecció hem pegat un salt que hem passat a *lo* que els altres temes de la tela *i tal*, perquè estem imprimint *conforme passe* el taulell, no com *antes se imprimie*, en *rodillos* o coses d'estes, o *sigue*, hem passat de la ceràmica de ser, com aquell que diu, que anàvem deu o quinze anys darrere, hem passat a ser pioners en el tema d'impressio.

Quants treballadors hi havia a la fàbrica?

Antes de la *crisis* vam arribar a 500 treballadors; lo que *passe* que després de la crisi ha estat la cosa ajustant-se i ara *me* imagine que ara serem uns 300.

Per a acabar, en quina font d'energia treballaven les màquines?

La font d'energia que *funcionave hasta* fa poc, nosaltres teníem turbines que eren a gas i *lo* que feien *ere* que la turbina, la terra se *mesclae lo* que *ere* la turbina, al fer *la* electricitat, la font que *sobrae se tirae* i es *podie* gastar per a l'atomitzador. *Entonces eixe* era una... I després, *lo* que són els forns van a gas. Ja ara sé que *lo* que *se* està gastant, sobretot *la* empresa esta que està apostant un muntó on treballe jo, és la solar. Han ficat plaques solars i la majoria de *lo* que gastem és solar; el forn no, i després *el* atomitzador no, ho porten de fora, que és diferent.

Moltes gràcies per l'entrevista, que sempre està prou bé saber un poc més sobre el tema de la ceràmica que és la cultura d'este poble.

Moltes gràcies a vosaltres i si alguna vegada *vos* puc ajudar en *algo* més, m'ho dieu.

Encaselladora de la fàbrica La Paloma, 1990 (fotografia: Martí Bosch)

Gregorio Infantes Pérez

75 anys, Daimiel (Ciudad Real)

LA SALLE

Buenas tardes. ¿Cómo se llama y dónde y cuándo nació?

Nací en Daimiel, provincia de Ciudad Real, en el 1948, y ahora vivo en Castellón.

¿Y cómo se llama?

Gregorio Infantes Pérez.

¿Por qué empezó a trabajar en la cerámica?

Primero estuve trabajando en la Onda y los últimos 15 años hasta que me jubilé estuve trabajando en la Saloni.

¿Cómo empezó trabajando en la fábrica ?

Primero, empecé siendo albañil y luego me contrataron para un trabajo fijo en la fábrica.

¿Cuántos años tenía cuando comenzó a trabajar?

Pues tendría 17 años.

¿De qué trabajaba?

Estuve trabajando con mi hermano, que en paz descanse, de albañil.

¿Te gustaba tu trabajo?

Pues claro que me gustaba.

¿A qué edad se retiró?

Me retiré a los 59 y medio.

¿Era muy complicado su trabajo?

Pues sí. Era muy complicado porque tenía que hacer muchas cosas.

¿Cuál era la edad mínima para poder entrar a trabajar?

La edad mínima de hace mucho tiempo, a los dieciséis años ya podías entrar a trabajar. Pero claro, no cobraban como los que eran mayores de edad.

¿Cuántas horas trabajaba?

¿Horas? Pues lo menos 9 o 10 horas diarias.

¿Qué salario tenías?

Pues para ese entonces, yo ganaba unas 800 pesetas.

¿Consideraba justo el salario que cobraba?

Pues sí.

¿Qué trabajadores cobraban más dinero?

Pues los que eran mayores que yo, los oficiales, toda esa gente.

¿Había riesgos laborales en su trabajo?

Muchos, en la obra muchos.

¿Cuál era el trabajo más duro?

Para mí, el trabajo más duro fue la hormigonera, poner hormigón y todo eso.

Los trabajadores, fuera de la fábrica, ¿se relacionaban entre ellos?

Pues sí.

¿Considera duras las condiciones de trabajo en esa época?

Duras... No, no las consideraba duras.

¿Cómo era la fábrica?

Pues la fábrica era muy grande y había muchísima gente.

¿En qué puesto de la fábrica trabajaba?

Yo trabajaba de tonificador.

¿Cómo eran las tecnologías allí en las fábricas?

De la ciudad, que se iba modernizando ya, pues todo era de lo más moderno.

¿Con qué fuente de energía funcionaban las máquinas?

Eso ya no se yo, las fuentes de energía que gastaban.

¿Se tardaba mucho en hacer una pieza?

Qué va!, no, se hacían miles y miles.

¿Cuántos trabajadores había en la fábrica?

Pues habrían unos setecientos.

¿Había una buena organización en las fábricas?

Pues sí.

¿Quién era el propietario de la fábrica?

Pues Batalla, Luis Batalla.

¿De dónde procedía su capacidad para crear una fábrica?

La que tenía, más o menos.

Muchas gracias por su tiempo.

Vale, muchas gracias

Fàbrica Saloni

Fernando **Redolat**

75 anys, l'Alcora

LA SALLE

¿Cuál es tu nombre? ¿Cuántos años tienes? ¿De dónde eres?

Buenos días, me llaman Fernando, tengo 75 años y soy de l'Alcora.

¿Cuantos años tenías cuando empezaste a trabajar?

Recuerdo que aún no había cumplido los 14 años, o sea que acabaron las fiestas del Cristo, me faltaban dos meses para cumplir los 14 y me buscaron para ir a trabajar.

¿Tu primer trabajo fue en una fábrica de azulejos?

Pues sí, fue en Azulejos Gaya y el primer trabajo que me mandaron fue, coge ese carro de mano con dos agujeros, pon dos cubos dentro y a por agua a la fuente. Me pasé todo el día haciendo viajes de agua, para que bebieran los trabajadores, pero poco a poco ibas cogiendo conocimiento de lo que pesaba y lo que te enseñaban los veteranos y poco a poco ibas superando y haciéndote trabajador.

¿Cómo conseguiste entrar a trabajar a la fábrica?

Aquellos tiempos eran muy diferentes a los de ahora. Entonces no íbamos a buscar trabajo nos buscaban a nosotros, por lo tanto, antes de los 14 ya me dijeron que si quería ir a trabajar había sitio.

¿Cuál era tu trabajo en la fábrica? ¿En qué sección trabajabas?

Como he comentado anteriormente empiezas de cero y después te iban recolocando en diferentes sitios. A lo mejor, donde te adaptabas te quedabas trabajando allí. Yo pasé de llevar agua a ser pintor; de pintar, a las prensas; de las prensas a tocador y de tocador a almacén, y allí me quede como clasificador.

¿Qué máquinas gastabas en tu trabajo?

Digamos que hasta el año 1975 o 1980 no habían máquinas. Todo era manual, entonces empezaron a incorporar en el almacén en clasificación máquinas para trasportar azulejo y embalarlo y eso fue progresando.

Muchas gracias por la entrevista.

Gracias a ti.

Publicitat d'Azulejos Gaya (1957)

Manuel Pintor Fernández

60 anys, Cueto (Lleó)

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Bon dia, quin és el seu nom, quan i on va nàixer?

Hola, em dic Manuel Pintor, vaig nàixer en 1962, és a dir, tinc ara seixanta anys, i en un poble del Bierzo, que és una comarca que està al nord de Lleó, confrontant amb Galícia.

Com eren les condicions de vida al seu lloc de naixement?

Quan jo vaig nàixer, perquè clar, les condicions eren veritablement una mica dures respecte al que és hui una vida normal. Al poble no hi havia aigua potable a les cases, no hi havia telèfon, no hi havia televisió, les famílies eren llargues, en concret els meus pares, mon pare era d'una família de nou germans i ma mare cinc.

En què es basava l'economia del lloc on va nàixer?

Allà es vivia relativament bé, perquè era una terra fèrtil, es vivia de l'agricultura, principalment, agricultura i ramaderia, i bovina. Tots els treballs de cultiu es feien amb tracció animal, no hi havia tractors i, al Bierzo, l'única indústria que hi havia era la de la mineria de carbó.

Quin any va emigrar?

Els meus pares van emigrar en..., bo, en concret el meu pare va emigrar en 1962, és a dir, quan jo vaig nàixer, un poc després de nàixer jo, en 1963; el meu pare tenia dènou anys quan vaig nàixer jo i la meua mare setze.

On va emigrar?

A Frankfurt, Alemanya.

Per què va decidir emigrar?

El servei militar era obligatori, malgrat tindre un fill i una dona, doncs el meu pare va prendre la determinació d'anar-se'n a Alemanya a treballar per a mantindre a la seua dona i al seu fill, per la qual cosa va ser declarat pròfug per anar-se'n d'Espanya en edat militar.

Quin o quins membres de la família van emigrar?

Primer va ser el meu pare, després va ser la meua mare.

Quants anys tenia vosté?

I quan ja tenia tres anys vaig anar jo.

Amb quins recursos econòmics va emigrar? Quines van ser les majors dificultats per a arribar ací? Li va resultar trist o difícil?

Per al meu pare va ser difícil el principi, perquè clar, va anar amb recursos molt, molt baixos. El primer mes abans de cobrar la seua primera nòmina, perquè va ser molt difícil, vivia pràcticament de l'ajuda, i a més amb el hàndicap de no conéixer l'idioma alemany.

Quant de temps li va costar arribar i instal·lar-s'hi?

A partir dels tres anys per al meu ja va ser millor, perquè ja els meus pares tenien una casa on viure ja, fins i tot tenien cotxe.

On es va posar a treballar? A quina empresa? Quina feina feia?

Els treballs que he tingut, perquè, eh, bo, abans de tindre la carrera he treballat doncs de moltes coses, de moltes coses, de cambrer a Benicàssim a l'estiu, netejant séquies a Borriol, a una ferreteria de dependent, anant a veremar al Bierzo, en un taller de caldereria... bo, abans solia treballar a l'estiu i fins i tot estudiant, després d'acabar la carrera.
Bo, encara que el meu primer treball va ser en control de qualitat en Vandellòs, la central nuclear de Vandellòs a Tarragona, de seguida em dedique a la ceràmica i en concret en 1988 em vaig posar a treballar a una empresa d'ací de l'Alcora que es deia i es continua dient Inalco, de químic.

Quin era el seu salari?

No ho sé, el meu salari aproximadament serien al voltant de 80.000 pessetes de les de llavors, al mes, i eren unes bones condicions, en una empresa bona i segueix sent, em consta, una empresa bona.

Es va casar, amb qui?, d'on era la seua parella?, va tindre família?, quants n'eren?

Treballant en Inalco, però on realment vaig conéixer a la meua primera esposa va ser durant la carrera. Vivíem a Castelló i vam tindre dos fills, Manuel i Miguel, vivia a Castelló i treballava a l'Alcora. Posteriorment, he treballat en altres empreses de l'Alcora, en concret en el grup Azuliber; en aquesta empresa, en 2002, fa vint anys, vaig conéixer a la meua actual dona que és gaditana, Carmen, enginyera química, i amb ella he tingut un tercer fill, Ángel Pintor. Ángel, des de molt xicotet, ja anava a la guarderia del col·legi Puértolas Pardo.

Com va ser el procés d'adaptació, d'integració a l'Alcora?

Bo, com ja he dit, des de fa quatre anys hem passat de treballar a l'Alcora, pràcticament viure a l'Alcora i dormir a Sant Joan de Moró, a fer-ho tot ací a l'Alcora; per tant, l'adaptació ha sigut gradual i molt, molt fàcil. De fet, ens sentim com a població de l'Alcora des de fa molt de temps.

Quins aspectes del seu lloc d'origen troba més a faltar?

Trobe a faltar, tot el *botillo*, els xoriços, el pimentó, tot això amb molt de pebre roig, moltes vegades picant, són menjades que recorda també perquè trobe a faltar l'abundància d'aigua que hi ha al Bierzo, perquè el Bierzo és un lloc on hi ha molta aigua, tant per la pluja com pels rius, molt de prat verd i, bo, perquè es troba a faltar.

Juanjo Cortés Bou

59 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Bon dia. Quin és el seu nom, quants anys té i d'on és?

Hola, sóc Juanjo Cortés, vaig néixer a l'Alcora a l'any 1964 i forme part de la tercera generació d'una gran saga de mecànics.

Per què es va ficar a treballar en la ceràmica?

Des de menut, els meus jocs i el treball sempre van anar molt junts perquè vivíem dalt del mateix taller. A una curta edat, deu, dotze anys, ja feia coses al taller.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Jo em vaig ficar a treballar als díhuit anys, quan va faltar mon pare.

Quines màquines gastava per fer el seu treball?

Les màquines sempre han sigut les adequades al treball que realitzàvem i a la tecnologia de cada moment; vam ser precursors en moltes coses que ara es consideren normals. Ara, amb una *cridada telefònica* tens qualsevol material en un termini raonable d'entrega.

Li agrada el seu treball?

Sempre m'ha agradat el meu treball, malgrat el cost de, ja de jove, prendre decisions difícils, però l'he disfrutat perquè després de molts anys els resultats han sigut positius.

De qui s'aprenia l'ofici? o bé, on s'aprenia?

L'ofici el vaig aprendre jo, des de menut a casa, després, informant-me, anant a fires, llegint o experimentant amb les ferramentes que han hagut en cada època.

Es requeria qualificació per a poder treballar?

La qualificació de qualsevol lloc de treball... Amb el temps ne-

cessitem preparació per a poder millorar els processos.

Era molt complicada la seva feina?

La feina ací no es complicada, però tot el que significa prendre decisions... I sempre està el factor de que pots enganyar-te.

Quina era l'edat mínima per a entrar a treballar?

L'edat mínima sempre ha estat marcada per la llei; avui és més complicat, perquè amb menys de díhuit anys l'empresa requereix a un tutor o que estigue pendent, el que és aconsellable és començar als díhuit anys, perquè abans la gent entrava amb dotze anys.

Quantes hores treballava?

Jo vaig entrar a treballar l'any 1982 i el normal era treballar de huit a huit, i treballar dissabtes de matí, però els temps han canviat i hi ha horaris raonables, el que marquen el convenis de treballadors.

Quin salari teníeu?

Quan jo em vaig ficar a treballar a l'any 82, el meu salari semanal era d'unes 75.000 pessetes, que eren 500 € d'ara.

Considerava just el jornal o salari que cobrava?

La veritat, que ni ho mirava, perquè era un treball pel què, realment, no em preocupava el que cobrava.

Hi havia riscos laborals en la seva feina?

El tema dels riscos laborals ha canviat molt des del 82, i no vull parlar des de l'any de fundació de *la* empresa en 1950; anaven a treballar en espardenyes... Avui els esforços són mínims dins de l'empresa.

Quin era el treball més dur dins de la fábrica on vosté treballava?

El treball més dur que possiblement hagi realitzat jo ha sigut la reparació de cintes d'elevadors de les sénies que pujaven la terra.

Quina roba portaven per a treballar?

En *la* empresa, des de fa molt de temps, ens ha preocupat la forma de vestir, per la qual cosa, els operaris gasten l'uniforme que s'ha tingut en cada época.

Com era la fàbrica?

L'empresa, que va nàixer aproximadament en 1950, va començar en una planta baixa de l'Alcora que era el pub d'Ana (carrer Ferrerets); posteriorment, a l'any 63-64, es va *trasladar* a l'interior de l'avinguda de Castelló, fora del poble, al costat del magatzem (de construcció) de Badenes.

Quants treballadors hi havia a la seua fàbrica?

Durant tots els anys d'història, el nombre de treballadors ha canviat de manera important; des dels set o huit que hi havia al començament, vam arribar a finals dels 1990-2000 a 50 treballadors i en estos moments en som uns 35.

Vosté va viure l'època de quan es van crear les empreses a este poble, ens pot parlar d'això?

Eh... A partir de meitat dels huitanta, aproximadament, es van crear moltes empreses menudes, de caràcter familiar, que venien d'unes altres que van tancar, se'n van fer noves o es van ampliar.

Quin era el mercat per al seu producte?

El nostre mercat sempre va ser estatal, sempre molt proper a casa.

Juan Enrique
Chiva Rovira

María Rosa
Gallén Lluesma

Ludiente

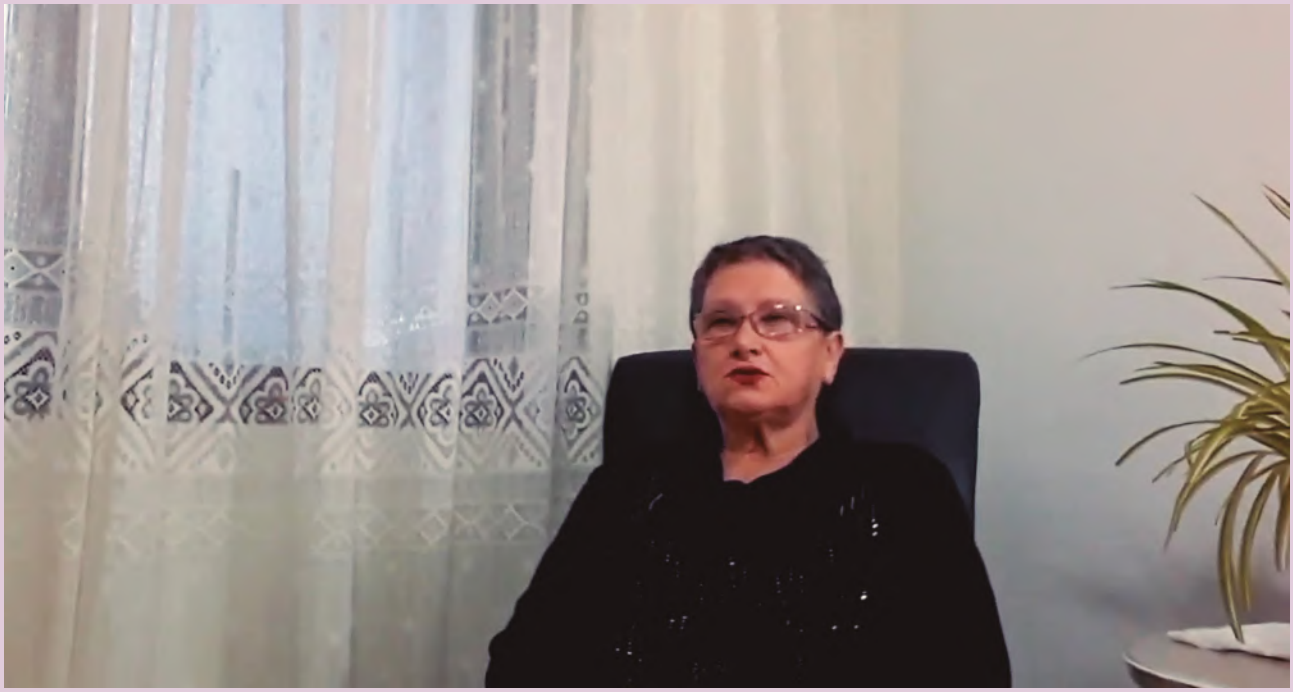

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Entrevista feta a María Rosa Gallén Lluesma, vídua de Juan Enrique Chiva Rovira

Anem a parlar de l'avi de Marc Chiva, que va faltar. Aleshores, jo, com a vídua seua, us explicaré els seus orígens.

Biografia.

L'avi de Marc s'anomenava Juan Enrique Chiva Rovira. Va nàixer el 9 d'agost de 1948 a una masia de Ludiente.

Com eren les condicions de vida?

Ajudava als seus pares a treballar la terra, que era el que hi havia, i tenien un matxo amb el qual treballava la terra, i era la seua vida.

Per què va decidir emigrar?

Va baixar a l'Alcora perquè allí hi havia molt poca cosa per a menjar i va ser quan les fàbriques agarraven a la gent i ell, amb tretze anys, ja es va ficar a treballar a una empresa de taulells.

On es va posar a treballar?

Va baixar a l'Alcora amb tretze anys i es va ficar a treballar a una taulellera de rascador i *timbrero*.

Quin era el seu salari?

El seu salari era de 113 pessetes a la setmana, perquè aleshores es cobrava a la setmana.

Va tindre família?

Ens vam casar quan tenia vint-i-quatre anys, vam tindre tres fills, Juan Manuel Chiva Gallén, que és el pare de Marc, Eva Chiva Gallén i Elia Chiva Gallén.

Remedios

Odina Guillamón

74 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Breu presentació, nom, data de naixement, edat, etc.

Em dic Remedios Odina Guillamón. Vaig nàixer ací, a l'Alcora, el 22 de gener de 1949, al carrer del Tormo núm. 14. Els meus pares eren José i Remedios, la meua mare, natural de l'Alcora i els avantpassats de la meua mare també eren naturals, i el meu pare de la província d'Osca, del poble de Candasnos, i els pares del meu pare també eren naturals d'Osca.
I per circumstàncies de la vida, el meu pare va conéixer a la meua mare durant la Guerra Civil.

A quin col·legi vas anar?

Jo vaig anar al col·legi d'allà dalt del calvari, el Generalísimo Franco.

Quins records tens de la teua vida escolar?

Molt bons, molt. Perquè quan jo era xicoteta féiem el mes de maig, gimnàstica i ens donaven formatge i un got de llet en pols a l'esbarjo.

Què cultivaves?

Els meus pares cultivaven creïlles, fesols i hortalisses.

Com era un dia normal al camp?

Un dia normal al camp, al camp s'anava a treballar, i s'anava a peu, a peu. No hi havia més que un carro i un matxo.

Quins animals tenies?

Ànecs, que anàvem a l'hort pels cargols per a xafar-los amb pedres perquè pogueren menjar els ànecs, gallines, pollastres, polits i conills.

Qui era el propietari de la terra que treballaves?

(Els seus pares), tenien una horta que es deia El Regatell, una altra que es deia Les Forques i una altra que es deia Les Eretes, i ells anaven a plantar i collir.

Com afectava el medi ambient i en què es diferencia de l'activitat agrària actual?

El medi ambient abans era sa, les fàbriques anaven amb malea i llenya, no anaven ni amb gasoil ni amb gas ni res. I tot es feia a mà.

Hi havia recursos per a poder desenvolupar-se?

Per a menjar, sí. El meu pare treballava a la fàbrica de Gaya i la meua mare també va treballar en una d'elles, abans de tindre'ns als meus germans i a mi, [...] *s'anaven* mantenint.

Com eren les relacions socials?

Eren bones, tots els veïns es volien, tots. I a l'estiu a berenar i a sopar al carrer tots.

On es reunien per a les festes?

S'ajuntaven els veïns amb les famílies i per al 18 de juliol feien ball a la plaça Loreto. Amb unes canyes que usaven com a porta i uns bancs, i miraves a la gent ballar.

En quines condicions vivia la teua família?

Treballadors, treballar per a viure, no es podia rascar res.

De què vivien els teus pares?

Del jornal del meu pare a la fàbrica, al torn, a fer hores. I la meua mare llavava alguna cistella de roba en la séquia per a la carnisseria de Soledad.

Vols dir alguna cosa a la classe?

Jo no sé quines infàncies han tingut els avis dels teus companys, però si són com jo, la majoria seran iguals a la meua.

Candasnos (Osca), poble natal del pare de Remedios Odina

Vicente

Sancho Grangel

76 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Com es diu?

Em dic Vicente Sancho.

Per què es va ficar a treballar a la ceràmica?

Em vaig posar a treballar a la ceràmica perquè *a* aquell temps normalment quasi tota la gent després d'anar a escola es posava a treballar a la ceràmica, era l'única eixida que teníem al poble. Quan jo anava a escola es feien tres cursos de dos anys i els xiquets acabaven sobre els onze, onze anys i mig i, en el cas que es podia continuar anant a escola, fins als catorze anys; la veritat és que no teníem lloc a l'escola, aleshores havíem de buscar eixides. Jo vaig estar treballant un any i mig, o una cosa així, amb mon pare al camp, però després, clar, si treballava al camp els altres xiquets que treballaven a la fàbrica em feien un poquet d'enveja perquè tenien alguna *perreta* per guanyar diners i al camp parava tot a la bossa comuna de la casa i jo doncs sempre anava curt de diners i per això em vaig posar a treballar a la ceràmica, eixe va ser el motiu.

Com va començar a treballar a una fàbrica de taulell?

Vaig començar a treballar quan tenia tretze anys i mig, encara no havia fet els catorze. Vaig començar ací, en aquest mateix lloc, a *la* Tilesa i ací vaig estar un parell d'anys, després vaig passar a Aparici i vaig estar treballant fins que vaig anar a la mili, vaig estar treballant en treballs de planta. Després vaig canviar a administratiu i així fins que em vaig jubilar.

De què treballava?

Primer, ací, pràcticament estava d'ajudant en la part d'esmaltació. Ací en aquest lloc hi era un magatzem de la part del bescuit del taulell i eixe bescuit el portàvem a la línia d'esmaltat on s'esmaltava; en principi, va ser eixe el meu primer treball.

Quants anys tenia quan va començar a treballar?

Tretze i mig. L'edat legal de treballar era els catorze, però pràcticament quasi tots els xiquets entràvem abans a treballar. Jo tinc l'alta de la seguretat social set dies després d'haver complit els catorze anys i, des d'aleshores, doncs vaig anar cotitzant fins que m'he jubilat.

Li agradava el seu treball?

Bo, no m'agradava molt, però era el que hi havia. De fet, no m'agradava molt perquè, *estant* venint a treballar en planta i tot això, vaig intentar formar-me. Vaig aprendre comptabilitat, vaig anar a escoles nocturnes que feien, aprenent matemàtiques i tot això, perquè aspirava a una cosa més, no m'acabava d'acabar de conformar amb un treball en planta a una fàbrica de taulells.

A quina edat es va retirar o jubilar?

Als seixanta-tres anys.

De qui s'aprenia l'ofici?, o bé, on s'aprenia?

L'ofici no s'aprenia, s'entrava a treballar i mirant com treballaven els altres. A part, normalment eren treballs molt mecànics, llevat d'alguns que manipulaven esmalts o que feien la faena de controlar els forns i tot això, la faena era treballs molt mecànics i manuals, necessitaven molt poc *de* formació per a poder treballar en la majoria.

S'havia de tindre algun requisit per a poder treballar?

No, pràcticament, no. Miraven si estaves fort perquè la faena era dura, però poques coses més.

Era molt complicada la seua faena?

No, no era complicada la meua faena. La primera faena va ser agarrar taulells d'un lloc i portar-los a un altre, és a dir, pràcticament era així de complicada, no era més.

Quina era l'edat mínima per a poder entrar a treballar?

Catorze anys, l'edat mínima per a entrar a treballar era catorze anys. Però jo vaig entrar abans, com quasi tots entraven un poquet abans.

Quantes hores es treballava?

La jornada legal era 48 hores setmanals, però se'n feien més. Normalment, quasi 56 hores i a vegades 60 se'n feien d'hores a la setmana.

Quin salari tenien?

El primer salari que vaig cobrar jo, pujava 108 pessetes. Però, açò és relatiu, jo cobrava 108 pessetes, ma mare em donava 20 o 25 per a passar el cap de setmana i amb eixes 25, jo podia anar al cinema la nit del dissabte, podia fer-me un vermut de musclos (a sèpia ja no aplegava), musclos i una cervesa el diumenge abans de dinar, fer-me un café després de dinar i anar al cinema el diumenge de vesprada, em venia quasi justet. Perquè us feu una idea què podien ser 108 pessetes.

Considerava just el jornal o salari que cobrava?

No. Jo no considerava just el salari que cobrava, però crec que això és pràcticament cosa de tots els assalariats, tots pensem que una part del nostre salari se l'apropia l'empresari i que el nostre hauria de ser més gran, però això és una cosa natural, el normal.

Quin o quins treballadors cobraven més diners?

Els treballadors que cobraven més diners eren els encarregats, llavors es feia molta faena a destall, que deien, a fer una quantitat de faena i segons eixa quantitat de faena que feies et pagaven. Hi havia persona que era molt hàbil i feia gran quantitat de faena i guanyava més diners, però els encarregats eren els que més diners guanyaven, per descomptat.

Hi havia riscos laborals en la seua feina?

En la meua feina hi havia molts riscos laborals; de fet, va haver-hi dues malalties laborals que van ser molt importants en el sector. Una va ser la silicosi, que es produïa en respirar pols de silici de l'ambient que hi havia en les fàbriques, que els *polsos* no es treien fora i la gent respirava *eixe* pols. L'altra va ser el saturnisme. A part dels accidents laborals, es treballava amb molt pocs mitjans de seguretat; de fet, en les esmaltadores es podia pillar un fàcilment el dit entre la politja i la corretja si anava amb poc de compte a la línia d'esmaltat. Del que més accidents va haver-hi van ser a les premses que, tot i tenir uns mecanismes de seguretat, uns frens i tot això, normalment es llevaven per a fer més feina i va haver-hi molts accidents de gent que es pillava els dits en els plats de les premses i hi va haver una temporada que estrany era la setmana o cada quinze dies que no hi haguera un accident laboral de pillar-se una punta de dit o una història d'eixes.

Quin era el treball més dur?

Hi havia diversos treballs més durs, alguns no eren continuats, com podia ser traure els materials dels forns per fer més producció; els forns estaven molt calents i en traure el material es patia molt i se suava molt. Però el treball continuat més pesat potser fora el de premsista, era un dels treballs més pesats i, a més, continu. L'altre de traure el forn, doncs podia ser un dia i després es podien fer faenes més lleugeres i això.

Els treballadors, fora de la fàbrica, es relacionaven entre ells?

Els treballadors tenien molt bona relació fora de la fàbrica, de fet els berenars al trinquet o als bars eren molt habituals, sobretot entre la gent jove que no tenia obligacions familiars. El que no hi havia era cap cosa organitzada, sinó que eren coses espontànies.

Quina roba portaven per a treballar?

La normal, de casa. La roba que portàvem era la que habitualment gastàvem, teníem un parell de robes més endreçades per al diumenge que al final també parava per a treballar. No hi havia roba específica per a treballar.

Considera dures les condicions de treball en eixa època?

En aquells anys les condicions de treball eren molt dures, no hi havia protecció, eren faenes físiques dures i a més repetitives, pràcticament dins de premsa estaven els rascadors, que eren els xavals que auxiliaven els premsistes, que jo vaig estar un temps treballant ahí. Ells llevaven una rebaveta que eixia als taulells als premsar-los, havien de traure la terra perquè no faltara perquè el premsista poguera treballar, després agafaven el material i el pujaven escales amunt, ací dalt *a* on era la sala d'assecat i eren faenes quasi totes molt pesades. La primera que vaig tindre jo, de portar material a l'esmaltadora perquè l'esmaltaren, doncs jo havia d'agafar a mà una quantitat de taulells de 15 × 15 i quan tornava, ja quasi s'havien acabat aquells, i si no complies et podia passar de tot, inclús alguna cosa física, poques però podia passar. El que deien, havies de complir amb la feina.

Com era la fàbrica?

Ací, en concret, en *la* Tilesa, on estem, hi havia tres forns, que crec que encara eren els més antics de la Reial Fàbrica. Tres forns molts grans, que estaven ací en enfront d'on estem nosaltres, i després hi havia tres forns que es deien de passatge. També hi havia una esmaltadora que era la part més mecànica que hi havia, que era una línia on els taulells passaven i s'esmaltaven i més tard estaven les premses. En acabat hi havia una era, però pràcticament estaven configurats així, una era per a preparar la terra un molí per a *mou-la* i els forns redons.

Fàbrica Tilesa

Maria Carnicer Herrero

73 anys, l'Alcora

COL·LEGI PUÉRTOLAS PARDO

Presentació.

Bon dia, em diuen Maria Carnicer Herrero, vaig nàixer el 4 d'agost de 1950 i vaig nàixer a l'Alcora.

On treballava? Quan va començar i va acabar de treballar?

Vaig treballar en Eurazul Cerámica SL. Vaig entrar el 19 de gener de 1965 i vaig acabar en agost de 1971.

Per què es va posar a treballar a la ceràmica?

Jo em vaig ficar a treballar la ceràmica per a ajudar en casa un poc.

Quants anys tenia quan es va posar a treballar a la ceràmica?

Jo tenia catorze anys i mesos.

Com va començar a treballar a una fàbrica de taulell?

Jo vaig entrar a treballar a la fàbrica de taulell perquè em van vindre a buscar, perquè feia falta gent per a una fàbrica nova, era una empresa nova.

Quines màquines utilitzava per a la seua feina?

La màquina del pintador, en la secció d'esmaltat.

Sempre ha treballat al mateix lloc a la fàbrica?

No, igual estàvem al tirador que a plegar taulell.

Li agradava el seu treball?

Sí, m'agradava i estava molt a gust treballant amb totes les companyes.

De qui s'aprenia l'ofici?

Els encarregats i els amos ens ensenyaven a treballar.

Es requeria qualificació per a poder treballar?

Aleshores no es necessitava res.

Era molt complicada la seua feina?

Si treballaves a gust, no era complicada.

Quina era l'edat mínima per poder entrar a treballar?

L'edat mínima abans era als catorze anys.

Quin horari teníeu?

De dilluns a divendres, de les huit del matí a la una, i de les dos a les sis de la vesprada i els dissabtes de les set del matí fins a la una o les dos del migdia.

Quin salari tenia?

Primer, quan vam entrar, 300 pessetes a la setmana.

Considerava just el jornal que cobrava?

Per a l'edat que tenia, sí que era just.

Quins treballadors cobraven més?

Els que cobraven més diners eren els encarregats i després els homes que hi havia; nosaltres érem les que menys cobràvem.

Els homes cobraven més que les dones per la mateixa feina?

En aquella època sí.

Hi havia riscos laborals a la feina?

Sí, et podies pillar el dit en alguna *polea*.

Quina era la feina més dura dins de la fàbrica on vostè treballava?

Quan estàvem al tirador i féiem el 20 × 20, el taulell de 20 × 20.

Quina roba portaven per a treballar?

L'empresa ens donava uniformes.

Considera dures les condicions de treball en aquesta fàbrica.

Per a mi, no.

Com era la fàbrica?

Aleshores era una *nave*, no era molt gran.

Quina era la tecnologia a la fàbrica?

Hi havia només una màquina i la resta es feia a mà.

Amb quina font d'energia funcionaven les màquines?

La màquina anava amb electricitat i el forn anava en llenya.

Quants forns hi havia?

Primer només n'hi havia un, després ja van llevar el de passatges i van ficar-hi un bi-canal.

Quant es tardava a envernissar una peça?

Per a envernissar la peça es tardaria uns dos minuts, des del tirador fins on els arreplegaven.

Quants treballadors hi havia a la seua fàbrica?

A la fàbrica on jo treballava hi érem de 40 a 50 treballadors, als inicis, després ja en vam ser més.

Qui era el propietari de la fàbrica?

Els propietaris de la fàbrica eren *varios*, el senyor Gascó, Enrique i en Germán Grangel.

D'on procedia la seua capacitat de crear una fàbrica?

La capacitat provenia *de que* els tres tenien diners i es van ajuntar per a muntar l'empresa.

Al llarg del seu treball a la fàbrica, quins canvis va notar en aquesta?

Jo els canvis que vaig notar van ser que la van modernitzar, les màquines ja feien serigrafia i els forns ja eren més grans.

Doncs moltes gràcies per fer possible esta entrevista i contar-nos la teua història.

Gràcies a vosaltres.

María Isabel

Macián García

56 anys, Sueras

CP D'FPA TIRANT LO BLANC

Bon dia. Digues quin és el seu nom, quina edat tens i el lloc d'on vens.

Soc María Isabel Macián García, tinc cinquanta-sis anys i vinc de Sueras.

Quan vas començar a treballar i a on?

Ací, a la Muy Noble; vaig començar a treballar en l'any 88 i ja directament em vaig ficar a pintar.

Et va recomanar algú per vindre ací a treballar?

Mmm, treballava una germana meua, Maite, que va treballar des del primer dia que van muntar la fàbrica... Crec que era el 1976, i ella va ser ja de les últimes que va acabar en la fàbrica fins que la van tancar en el 2008. Jo vaig estar recomanada per ella.

Recordes quin va ser el teu primer sou?

Ai, això no ho recorde molt bé, però no era molt alt ja.

Quantes hores treballaves al dia?

Huit hores.

De quina manera es realitzava el pagament?

Primer crec que era en efectiu, en un sobre, i després, ja mitjançant transferència.

Cobraven igual les dones que els homes?

Doncs no. En el mateix moment més o menys va entrar un xic també quan jo, i jo no ho sabia si cobrava més o menys, però després vaig estar uns anys en l'oficina i em vaig adonar que un mes dalt o baix que ell sempre cobrava... potser eren cèntims, però al final d'any ja era un bitlletet, ja cobrava un poquet més, sí.

Vas treballar sempre en el mateix sector?

No, vaig estar pintant... crec que uns deu anys estaria pintant. Després ja va ser quan van fer una reducció de plantilla i em van baixar baix, a l'oficina, i vaig estar set o huit anys en l'oficina.

En quin sector de l'empresa hi havia més homes que dones?

Pintant. Pintant, menys un o dos homes, la resta tot érem xiques.

Es podia conciliar vida familiar amb la vida laboral?

Sí, la veritat que molt bé, perquè també *al* estar dins del poble, si havies d'eixir a *algo*, t'ho *permitien*.

Quines tasques desenvolupaves?

El pintar, quan envernissava totes les voreres i això... principalment pintar. Després, quan vaig estar en l'oficina, doncs va ser aleshores quan van començar..., jo encara no havia tocat mai cap ordinador. Va ser aleshores quan va començar tota la informàtica.

Quin tipus de vestimenta utilitzaves per anar a treballar?

Duia un *babero*, tots el dúiem igual, on ficava l'anagrama de la Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora.

Quines són les peces més grans amb les que has treballat?

Bé, jo grans, grans, sí que feia moltes marededeus del Lledó, però eren taulells de 15 × 15 o de 20 × 20 i formaven el que era tot el quadre, però el que era gran... jo, potser de 37 centímetres o 40. Peces més grans com les allegories o quadres més grans ja ho feia gent que sabia pintar un poc més que jo.

Passàveu algun tipus de revisió mèdica?

Sí, sí, una vegada a l'any, crec que era d'Unión de Mutuas, venien i ens feien la revisió.

Per què vas deixar de treballar?

Bé, en dos ocasions vaig haver de demanar excedència per tindre els fills i vaig estar en una ocasió mig any i en l'altra un any sense treballar. Però al final va ser perquè van tancar la fàbrica. Va ser la crisi del 2008 i aleshores van haver moltes fàbriques que van tancar i esta no era una cosa de primera necessitat i ja veies vindre que ja anaven a tancar.

Seria com una gran família treballar ací, no?

Sí, perquè va haver-hi uns anys..., doncs tu pensa que érem totes joves vint anys enrere, o vint-i-cinc o trenta, i açò era molta joventut de xiques que veníem i la veritat és que hi havia molt de *companyerisme* i algunes voltes, mira si estàvem a gust que pagaries per a vindre a treballar *d'a gust* que estaves. El treball no t'exigien... volien qualitat. Donava igual que una peça *te* costara *un* hora que hora i mitja que dos hores. El que volien era que ho feres bé.

Molt bé, doncs moltes gràcies, Isabel, per la teua entrevista.

A vosaltres.

La Muy Noble

C.F.P.A. Tirant Lo Blanc

Vivències 2018-2023